

Lehetek-e a terapeuták keresztények?

Tóth Tamás Zoltán

A jelenleg általánosan elfogadott, paradigma értékű álláspont szerint a terapeuták nem keresztények, hanem az alexandriai hellenisztikus zsidóság egy sajátos színtartója, vagy esetleg a palesztinai esszénizmus egy hellenizált, egyiptomi ága voltak.

Valójában nagyon keveset tudunk a terapeutákról, az egyetlen korabeli kútfő az első századi Alexandriai Philón *De vita contemplativa*¹, melyben a szerző az esszénizmustól különálló közösségként ír róluk. Életformájukat és szokásaikat az allegorikus törvénytárgyalás alapján (véltetően) átértelmezi. Ír annak az alexandriai városrésznek az elhelyezkedéséről², ahol cölibátusban élő közösségeik laktak, önként vállalt szegénységükről³, férfi és női „születességükről”,⁴ magányosan, a közösségtől elvonultan töltött életükről⁵, és főként a pünkösdkor tartott közösségi ünnepségükről⁶. Az ókori keresztény egyházi történetírás – szinte egyöntetűen – olyan régi keresztény közösségként emlékezik meg a terapeutákról, amely még a mózesi Törvény betartását is célul tűzte ki.

A modern történetírás – csaknem egységesen – nem-keresztény zsidóknak tekinti a terapeutákat, mivel Alexandriai Philón leírásában nem található semmi jellegzetes keresztény tanítás nyoma. Meg kell jegyezni azonban, hogy az alexandriai zsidó filozófus a Pentateukhosz exegézisét folytatta szinte teljes fennmaradt munkássága során, egyéb ószövetségi iratokat, vagy a – jórészt későbből ismert – zsidó vallásjogi hagyományokat nem említett meg, és a törvénytisztelő zsidóságon belüli eltérő értelmezésekkel, iskolákkal: a Josephus Flavius révén ismert nagy irányzatokkal sem foglalkozott⁷. Ebben a korszakban egy zsidókeresztény⁸ csoport vallásszössége még olyan mértékben közel állhatott a többségi zsidóság életmódjához és tanításához, hogy Alexandriai Philón, aki amúgy sem tett említést egyetlen művében sem a messiási eszméről, lényegtelennek tarthatta (a terapeuták keresztény volta esetén) Jézus említését.

¹ A szöveget ld.: Philonis Alexandrini opera quae supersunt. VI. Ed.: Cohn, L. – Wendland, P. Berolini, 1915. 46–71. p. Magyar fordításban: Alexandriai Philón: De vita contemplativa. Ford.: Adorjáni Zoltán. Pépa–Bp., 2008. (továbbiakban: De vita contemplativa.)

² De vita contemplativa. 22,3.

³ De vita contemplativa. 18,1.

⁴ De vita contemplativa. 68,1.

⁵ De vita contemplativa. 18,3.; 20,1.

⁶ De vita contemplativa. 65–89. fejelet.

⁷ Az esszénus közösség az egyetlen kivétel. Ld. *Quod omnis probus liber sit* c. művét: Philonis Alexandrini opera quae supersunt. VI. Ed.: Cohn, Leopold. – Wendland, Paul. Berolini, 1915. 1–45. p.

⁸ Jelen tanulmányban a „zsidókeresztény” a zsidó származású, a mózesi Törvényt követő, de már Jézus krisztusi mivoltában és tanításában hívő, orientális keresztényeket jelent, a „zsidó-keresztény” kifejezés pedig az egész kultúrkört (teljesebb formában: „szamaritánus–zsidó–keresztény”, később „–muszlim” is.)

A qumráni, esszénus, illetve a therapeuta cölibátus közötti különbség

A qumráni közösség kutatása mára nagy valószínűséggel megállapította, hogy azonos lehetett az esszénizmussal. Josephus Flavius az esszénus közösségek két formáját különbözteti meg: a nőtlenségben élő, valamint a családokban élő közösségeket.⁹ A kutatás szerint ez a megkülönböztetés nagymértékben megfelel a qumráni irodalomban a *Közösség Szabályzata* (*Szerek ha-Jahad*) (1QS),¹⁰ illetve a *Damaszkuszi Irat* (CD)¹¹ által leírt két különböző közösségtípusnak.

Bár a *Közösség Szabályzatában* nincs kifejezetten elrendelve a cölibátus, a *Damaszkuszi Irrattal* szemben ez a mű nem említ asszonyokat vagy gyermekeket. Fröhlich Ida a kutatók többségi álláspontját követve megállapítja, hogy a nőtlenségben élő esszénusok minden bizonnyal nem aszketikus szándékból utasították el a házasságot, hanem a rituális tisztaság örökös fenntartásának szándéka vezette őket: mivel a *Leviticus* szerint a közösülés – még rituális fürdő esetén is – napnyugtáig tartó tisztátalanságot okoz,¹² ezért a kor zsidó hagyománya által elrendelt, határozott időpontokban végzendő napi két imát nem tudták volna elvégezni. Az esszénizmusnak ezen ága a mindennapi imákat fontosabb vallási előírásnak tarthatta a *Genesis*¹³ által elrendelt házasságnál és utódnemzésnél.¹⁴

A korszak nem-keresztény zsidóságában a cölibátus gondolata pusztán férfiak esetén vetődik fel, mivel a nők a havivérzés folytán időről időre, óhatatlanul kénytelenek voltak távol maradni a kultikus cselekménytől.¹⁵ Alexandriai Philón szerint azonban a terapeuták között voltak „szerezetnők” is, így valamilyen új, nem a rituális tisztaságra hivatkozó, és nem-qumráni magyarázatot kell keresni a terapeuták cölibátusára.

Ebben a korban a teljes zsidó irodalmi korpuszból, nem rituális tisztasági okokból, a cölibátust kizárólag egyetlen személy szorgalmazta: a benjaminita származású Pál apostol. Ő, Jézus Krisztus második eljöveteleinek közelsége folytán, mely várakozás a kor kereszténységét erőteljesen jellemezte, feleslegesnek tartotta a házasságkötést és a gyermeknemzést, hiszen Jézus azt tanította a szadduceusokkal folytatott vitája során, hogy a feltámadás után, a hívők az angyalokhoz hasonlóan, cölibátusban fognak élni.¹⁶ Ez a jelen sorok írójának első közvetett bizonyítéka arra vonatkozóan, hogy a terapeuták közössége egy, a Pál környezetétől, talán az ale-

⁹ Jos. Flav. *Antiquitates Judaearum* XVIII. 1.

¹⁰ *The Dead Sea Scrolls. Study Edition.* Ed.: Martínez, Florentino Garcia – Tigchelaar, Eibert J.C. Leiden, 1999. 70–108. p. Magyar fordításban: *A qumráni szövegek magyarul.* Ford.: Fröhlich Ida. Bp.–Pilisésaba, 2000. (továbbiakban: FRÖHLICH, 2000.) 140–156. p.; *Kiáltó szó a pusztában. A holt-tengeri tekercsek.* Ford.: Komoróczy Géza. Bp., 1998. 45–88. p.

¹¹ *Documents of Jewish Sectaries. I. Fragments of a Zadokite Work.* Ed.: Schechter, Solomon. Cambridge, 1910. 0–23. p. (Jobbról balra lapozva.) Angol fordításban: Uo. 31–56. p. Magyar fordításban: FRÖHLICH, 2000. 49–92. p.

¹² *Lev.* 15,16-18.

¹³ *Gen.* 2,22-24.; 9,1.

¹⁴ Ld. FRÖHLICH, 2000. 18–19. p.

¹⁵ Lásd *Lev.* 12,2.

¹⁶ 1Kor. 7. fejj.; Máté. 22,23-32.; Márk. 12,18-27.

xandriai Apollószól¹⁷ függő, zsidókeresztény közösség lehetett. (Arra vonatkozóan, hogy Pál apostol még nem volt antinomista, hanem csak az irodalmi recepciója – például Markión – vezette be az antinomizmust, *Rugási Gyula* hoz fel bizonyítékokat.¹⁸)

A terapeuták pünkösdi ünnepe mint keresztény szertartás?

Alexandriai Philón az említett művében leírja a terapeuták által gyakorolt pünkösdi szertartásokat, amely leírás több ponton párhuzamba állítható az *Apostolok Cselekedeteiből* ismert képpel a jeruzsálemi ősgyülekezet életéből. A *De vita contemplativa* szerint a terapeuták pünkösdi ünnepi közös étkezése (kovászos) kenyérből (sóból, fűszerként használt izsópból) és vízből állt.¹⁹

A kenyér szerepének ezen kiemelt volta utalhat az első jeruzsálemi keresztények mindennapi közösségi kenyértörésére (*Apostolok Cselekedetei* szerint),²⁰ amely végső soron a *qiddus* zsidó ünnepi szertartásra vezethető vissza. A *qiddus*, ahogy később a rabbinizmus szertartásaként részletesen kodifikálták, bor fölött mondott szertartási szövegből, rituális kézmosásból, kenyértörésből és az első falat kenyér sóba mártásából állt.

A *qiddus* néhány eleme (a kenyérré és borra mondott áldás a közösségi étkezéseken) már megjelenik a qumráni *Közösség Szabályzatában* is.²¹ Ezzel szemben a therapeuta gyakorlatban a pünkösdi étkezés során nem kerül elő a bor mint rituális ital. Philón a terapeuták pünkösdi étkezéséről szóló leírásával rokonítható a kenyértörés szertartásának legkorábbi keresztény formája, amelyben nem szerepel bor sem a jeruzsálemi ősgyülekezet napokénti kenyértörésének,²² sem a *Didakhé*, vagyis a *Tizenkét apostol tanítása*²³ vasárnapi kenyértörésének²⁴ leírásában.

(A *Didakhé* még külön tárgyalja a vélhetően az utolsó vacsorából származó eukharisztikus szertartást,²⁵ valamint a vasárnapi kenyértörést,²⁶ és mivel az utolsó vacsora nagycsütörtökön és nem húsvétkor történt, *Lietzmann*-nal²⁷ némileg egyetértve, az eukharisziát jelen sorok írója nem hozza közvetlen kapcsolatba a terapeuták pünkösdivasárnapi rítusával.)

¹⁷ Ap.Csel. 18-19. fejj.; 1Kor.1.; 3-4.; 16. fejj.; Tit. 3,13.

¹⁸ Például: RUGÁSI GYULA: Epheszoszi történet. Debrecen, 1998. 13–41. p.

¹⁹ *De vita contemplativa*. 73. és 81. fejj.

²⁰ Ap.Csel. 2,42.46.

²¹ 1QS VI. 5.

²² Ap.Csel. 2,42.46.

²³ A legrégebbi egyházi rendtartás, mely a második keresztény évszázadra tehető. A szöveget ld.: Teaching of the twelve apostles. Ed.: Hitchcock, Roswell Dwight – Brown, Francis. New York, 1884. Magyar fordításban: *Didakhé*, azaz a Tizenkét apostol tanítása. Ford.: Vanyó László. In: Apostoli atyák. Szerk.: Vanyó László. Bp., 1980. 93–101. p.

²⁴ *Didakhé* 14. fejj.

²⁵ *Didakhé* 9–10. fejj.

²⁶ *Didakhé* 14. fejj.

²⁷ LIETZMANN, Hans: Messe und Herrenmahl. Eine Studie zur Geschichte der Liturgie. Bonn, 1926. 253. p.

Még feltűnőbb a terapeuták pünkösdi extatikus tánca és a pünkösdi csoda (ApCsel. 2. fej.) közötti hasonlóság. A pünkösdi csoda újszövetségi története szerint Jézus feltámadása után megígérte a tizenkét apostolnak, hogy meg fogják kapni a prófétai Szentlélek adományát. Néhány nap múlva, pünkösdkor, a Szentlélek lángnyelvek formájában leszállt rájuk, és így kharizmát nyertek többek között arra is, hogy a jeruzsálemi zarándokok mindegyikének saját nyelvén tudják elmondani a keresztény tanítást.

Az ószövetségi szemlélet szerint a prófétai Szentlélek – többek között – extatikus tánc révén hívható le,²⁸ ebben számos ókeresztény közösség is hitt (pl. a montanisták). Philón leírása alapján a pünkösdi vacsora végeztével a terapeuták váltakozó karéneket énekeltek, majd hajnalig kartáncsal ünnepeltek.²⁹ Amennyiben a terapeuták keresztények voltak, ez a szertartás utalhat az apostoli csoda hitére, amely esemény – a hagyomány szerint – Alexandriai Philón jelen művének megírása előtt legfeljebb egy nemzedékkel történt, vagy esetleg utalhat az újszövetségi hagyomány genezisére, de ez utóbbit jelen sorok írója nem tartja valószínűnek.

Visszatérve arra, hogy Alexandriai Philón erőteljesen hangsúlyozza azt, hogy a bor hiányzott a terapeuták pünkösdi étkezéséből. A bor hiányát magyarázhatja a pünkösdi csoda hagyománya: ugyanis az *Apostolok Cselekedetei* szerint a tizenkét apostolt néhányan a jeruzsálemi hallgatóságukból „megvádolták” azzal, hogy a „nyelvek adományát” a Szentlélek helyett a részegség idézte elő.³⁰ Esetleg ez ellen a „vád” ellen tiltakozva tartózkodtak a terapeuták a bor fogyasztásától a pünkösdi étkezés során, amennyiben keresztények voltak.

A terapeuták utóélete

Az egyiptomi közösség életmódja – akár keresztény volt, akár nem – esetleg hathatott a kialakuló ókeresztény vallási közösségekre és a későbbi ortodoxia bizonyos áramlataira.

Az enkratiták³¹ (a görög *enkrateia* szó magyarul „mértékletességet” jelent, ahogy a klasszikus görög filozófiai tradíció használta, az ókeresztény terminológia már „önmegtartóztatást” értett alatta) lehetséges, hogy a terapeutáktól vették át a vasárnapi kenyértöréssel azonosuló eukharisztia bor helyett vízzel való ünneplését (innen az enkratiták latin neve: *aquariani*, „víz-pártiak”). A terapeuták philóni leírásából ismerős az enkratita gyakorlatban – ezen túl – a bor általános megvetése, a szüzesség, a szegénység és a vegetarizmus.

Az anakhoréta szerzetesség³² a negyedik században megjelenő új keresztény életforma, a szerzetesség korai formája, melyben még a szerzetesek nem tömörültek kolostorokba, hanem magányos életmódot folytattak,

²⁸ 1Sám. 10,5–6.

²⁹ De vita contemplativa. 83–89. fejelet.

³⁰ ApCsel. 2,13. Lásd a kérdéshez még: VERMES GÉZA: Jézus változó arcai. Ford. Sárközy Máttyás. Bp., 2001. 140., 152–154. p.

³¹ Vö.: SFAMENI GASPARRO, GIULIA: Enkrateia e antropologia. Le motivazioni protologiche della continenza e della virginità nel cristianesimo dei primi secoli e nello gnosticismo. Roma, 1984.

³² Vö.: REGNAULT, LUCIEN: Így éltek a 4. századi egyiptomi szerzetesek. Ford. Bódogh-Szabó Pál. Bp., 2004. l.

és csak a heti rendszerességgel tartott szent liturgiára gyűltek össze, vagy még arra sem. Ilyenkor az áldozó pap vitte az oltári szentséget házhoz. Életformájuk ezen elszigetelődő, magányos aszkézist folytató jellege esetleg therapeuta hatásra alakulhatott ki.

Bibliák a kora újkori református lelkészi könyvtárakban

Oláh Róbert

„...mennyei fegyverekkel legyenek felszerelve...”¹

Egy vita margójára

Péter Katalin 1985-ös problémafelvetése² nyomán kezdtünk el újra foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy milyen formában jutott el a Szentírás a reformátusokhoz a kora újkor hajnalán. Az általa megfogalmazott (kissé egyszerűsítő és jórészt elmarasztaló) következtetésekre született válaszok nyomán az elmúlt három évtizedben sokat tisztult a kép. Zsindely Endre,³ Barcza József és Szigeti Jenő,⁴ Fabiny Tibor,⁵ Márkus Mihály,⁶ valamint Fekete Csaba⁷ *Theológiai Szemle*ben megjelent írásain túl Czeglédy Sándor,⁸ Dienes Dénes,⁹ majd Gáborjáni Szabó Botond¹⁰ jelentkezett hozzászólásra.

A tanulmányban arra keresem a választ, hogy mivel járulhat hozzá a könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatások korpusza egy eddig alapvetően

-
- ¹ Részlet az 1567. évi debreceni zsinat „articuli majores” XLII. cikkéből. Ld.: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Szerk.: Kiss Áron. Bp., 1881. (Protestans theologiai könyvtár, 15.) (továbbiakban: KISS, 1881.) 583. p.
 - ² PÉTER KATALIN: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században. In: *Theológiai Szemle*, 1985. 335–338. p.; bővebben: Uő: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In: *Századok*, 1985. 4. sz. 1006–1028. p.; Uő: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Bp., 1995. 31–55. p.
 - ³ ZSINDELY ENDRE: „Egymással összefüggő és egymást kiegészítő jelenségek”. In: *Theológiai Szemle*, 1985. 338–340. p.
 - ⁴ BARCZA JÓZSEF – SZIGETI JENŐ: „A Szentírás jobb és pontosabb megismeréséért”. In: *Theológiai Szemle*, 1985. 341–342. p. (továbbiakban: BARCZA–SZIGETI, 1985.)
 - ⁵ FABINY TIBOR: A Biblia szerepe a protestánsok műveltségének kialakulásában. In: *Theológiai Szemle*, 1985. 343–344. p.
 - ⁶ MÁRKUS MIHÁLY: „Bibliaolvasás a személyes kegyesség érdekében”. In: *Theológiai Szemle*, 1985. 344–345. p.
 - ⁷ FEKETE CSABA: Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem... In: *Theológiai Szemle*, 1985. 345–347. p. (továbbiakban: FEKETE, 1985.)
 - ⁸ CZEGLÉDY SÁNDOR: A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református ígéhirdetésben. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Szerk.: Barcza József. Bp., 1990. 137–153. p. (továbbiakban: CZEGLÉDY, 1990.)
 - ⁹ DIENES DÉNES: A bibliaolvasás protestáns gyakorlatának példái a 17. században. In: *Ércnél maradandóbb*. Szerk.: Monok István – Nyerges Judit. Bp.–Vizsoly, 2006. 31–42. p. (továbbiakban: DIENES, 2006.)
 - ¹⁰ GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND: Biblia és olvasás. In: *Biblia Sacra Hungarica. A könyv, „mely örök életet ad”*. 2008. november 21. – 2009. március 29. Szerk.: Heltai János – Gáborjáni Szabó Botond. Bp., 2008. 57–70. p.

művelődés- és egyháztörténeti kereteken belül vizsgált kérdéshez. Az 1979-ben indult *Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozat 23 kötetében több mint 2.500 könyvjegyzéket közöltek a szerkesztők. Az alapkutatási szakasz végén a teljes állomány megjelenik az interneten,¹¹ a tervek szerint a jövő évtől statisztikai elemzésekre is használható lesz.¹² A kiadott forrásoknak köszönhetően összevethetjük például az egyes szerzetesi rendházak katalógusait, vagy akár a felvidéki cipszerek és az erdélyi százok kegyességi olvasmányait. A jegyzékek dokumentálják a különböző református irányzatok recepcióját is. Megfigyelhető például a remonstráns-kontraremonstráns ellentét irodalmának megjelenése, az „ortodox” teológusok vitája az új teológiai és filozófiai irányzatokkal, a puritanizmus térhódítása, a coccejanizmus megjelenése és virágzása, valamint a karteziánizmus elterjedése. Feltételezésem szerint a könyvtár- és olvasmánytörténetnek releváns mondanivalója van a református lelkészek és a Szentírás kora újkori viszonyáról, az új forráscsoport bevonása más nézőpontot és újabb részleteket kínál. A tanulmányban kizárólag a papi réteg Bibliához való viszonyát fogom vizsgálni, és ezen belül is csak arra koncentrálok, hogy milyen volt a 16–18. századi református lelkészek hozzájárása a Szentíráshoz. Hasonló vizsgálat elvégzése lehetséges volna például a fő- és köznemesség, valamint a polgárság esetében is. A korábbi szakirodalom elsősorban a főnemességre koncentrált.

A zsinati határozatok tükrében

Márkus Mihály mutatott rá, hogy már azt is eredménynek tekinthetjük, hogy a papsághoz eljutottak a nyomtatott bibliák, ugyanakkor nehéz elképzelni, hogy nélküle hogyan látták el a szolgálatot. A 16. század második felében tartott zsinatokon számos alkalommal arra kötelezték őket, hogy saját példányt szerezzenek és rendszeresen tanulmányozzák a Szentírást. Az erre vonatkozó források egy részét a Péter Katalinnal folytatott eszmecsere során már idézték.

Az 1567. évi debreceni zsinat nagyobb cikkei XLII. cikke így szól:

„A lelkipásztorok mennyei fegyverekkel legyenek felszerelve: szent bibliával és a megpróbált tudósok magyarázataival [...] Mert a proféták, apostolok és lelkészek köteleztetnek, hogy bibliájok legyen és vizsgálják az írásokat. [...] de mi módon fogják vizsgálni, ha nem lesz bibliájok? A tudósabbak latin és magyar, a tudatlanabbak magyar bibliát vegyenek magoknak.”¹³

A LXV. cikkelye arra figyelmeztette a prédikátorokat, hogy „szorgalmasan olvassák a Bibliát, és amelyeket olvasnak, meg is értsék”.¹⁴ Az 1577. évi nagyváradi zsinat VI. cikkében: „hogy sokak hanyagsága megszüntetessék,

¹¹ Bibliotheca Eruditionis. Régi Magyarországi Nyomtatványok és Olvasmányok adatbank. (1500–1700) Lectio. Online: <http://www.eruditio.hu/lectio> – 2014. május.

¹² Monok István kutatási témái. SZTE Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék / Rólunk / Kutatások / Monok István. Online: <http://www.huminf.u-szeged.hu> – 2014. május.

¹³ Kiss, 1881. 583. p.

¹⁴ Kiss, 1881. 601. p., idézi: BARCZA–SZIGETI, 1985. 341. p.

tetszett a szent zsinatnak, hogy azok, a kiknek bibliájok nincsen, a lelkészségtől eltiltassanak.”¹⁵ Ez alatt nyilvánvalóan nem a teljes magyar nyelvű Szentírást értették a törvényhozók, hiszen az csak több mint tíz év múlva készült el. Az 1587-es csepregi zsinat X. határozati pontja szerint: „A Szentírásból naponként olvassanak egy vagy két részt; tanulják meg azt, kiváltképpen a Pál leveleit.”¹⁶ Az 1595. évi felső-magyarországi cikkek VI. cikke: „Különben a nem tanulók és hanyagok és a szentírásban jobban-jobban elő nem haladók, mint haszontalan béres szolgák fognak elűzetni.”¹⁷

A 17. századi Erdélyből is van rá példa, hogy kemény feddésekkal szorítják a lelkészeket a Biblia megszerzésére. Az 1606. évi Ruber-féle kánonok 2. pontja szerint:

„Bibliát és más bibliára tartozó könyveket szerezzenek magoknak. Akiknek Bibliájok nincs, első ízben megintessenek, azután 6 frtra büntetessenek, végre hivataloktól megfosztassanak.”¹⁸

Az 1629. június 17-i váradi zsinat során úgy határoztak, hogy „amelyik lelkésznek subája van, de Bibliája nincs, azt el kell venni, s annak árán Bibliát kell szerezni. Ha pedig sem subája, sem Bibliája, hivatalától meg kell fosztani”.¹⁹ Ezt az elvet ismételte meg az 1633. február 6-i tasnádi generális zsinat, amely a vizitátor esperesek feladatául tette:

„Hogyha a lelképásztorsághoz szükséges könyvek nincsenek [ti. a lelkészeknek], ellenben rókaprémés subájuk van, az esperes adja el a subát és szerezzon be az árán Szentírást és más szükséges könyveket.”²⁰

Az 1649. évi Geleji-kánonok XLVIII. cikke szerint a lectio continua során a lelkész és gyülekezete együtt „olvasták” a Szentírás könyveit:

„A lelkészek minden egyes közkönyörgés után a Bibliából egy-egy részt a nép előtt a szószékről nyilvánosan felolvassanak, még pedig a reggeli könyörgés után az Ó-, az estveli után pedig az Újtestamentomból, a szent könyvek sorozata szerint, melyek midőn végig vannak olvasva, ismét elől kezdendők, és így azon kegyes olvasás az egyházakban szakadatlan renddel folytatandó: hogy így a Szentírás gyakori hallgatásából a hívek a mennyei tudományban és keresztyéni kegyességben naponta üdvösen öregbülhessenek. Amely igehirdetők azért ez annyira

¹⁵ KISS, 1881. 691. p.

¹⁶ KISS, 1881. 696. p., idézi: BARCZA-SZIGETI, 1985. 341. p.

¹⁷ KISS, 1881. 711. p.

¹⁸ Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsínatainak végzései kivonatban. I. Közli: Szilágyi István. In: *Magyar Protestans Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1872. 1–2. sz. 1–9. p., 3. p.

¹⁹ DIENES, 2006. 31–42. p.

²⁰ RÉVÉSZ IMRE: Biblia és suba. (A parókiális könyvtárak legrégebbi történetéből.) In: *Igazság és Élet*, 1937. 358–360. p.

kegyes és szent munka folytatását vakmerően elhanyagolják, az egyház szigorú eljárását el nem kerülik.”²¹

A fenti előírásokat inkább alapvető elvárásként értelmezhetjük, mint szankciók alapjaként, hiszen hogyan is szolgálhatott volna egy református lelkész Biblia nélkül? A szigorú rendelkezések végrehajtására kevés adat ismert. 1650-ben például a nagyenyedi traktus meghagyta a csekelaki lelkésznek, hogy ha nem szerez Bibliát a következő partialis gyűlésre, nem kap eklézsiát.²²

Mi állhatott e mögött? Többnyire nem arról lehet szó, hogy hanyag lelkészek szolgáltak, akik nem vették komolyan a „Sola Scriptura” elvét, akiket egyházjogi eszközökkel kellett rábírn az Ige olvasására és hirdetésére. A magyarizációt inkább a korabeli könyvpiac működésében kell keresnünk. Magyar nyelvű Bibliából még a 17. század közepén is hiány volt. Erről tanúskodik Örvedi Molnár Ferenc, aki jászberényi rektorsága idején, 1663–1664-ben azért nem tudta elkészíteni a bibliai könyvek verses kivonatát, mert nem volt magyar Bibliája.²³ Ugyanekkor Komáromi Csipkés György is feljegyezte, hogy a lelkészek közül sem volt mindenkinek Bibliája.²⁴ Tofeusz Mihály erdélyi püspök azért küldte Tótfalusi Kis Miklóst Németalföldre, mert „látta [...] a hazai nyelvünkön nyomtatott Szentírás nyomorúságos hiányát”.²⁵ A kis példányszámban készülő, ezért nehezen és drágán hozzáférhető hazai nyomtatványok mellett érthető, ha eleve kevesen jutottak magyar nyelvű könyvhöz. A Vízolyi Biblia ára a megjelenés utáni évtizedekben meglehetősen borsos volt, közel három hízott ökör árán lehetett csak kapni.²⁶ A Váradi Bibliát 10-12 forintra tartották,²⁷ Tótfalusi néhány évtizeddel később aranyos Újtestamentomát 2 forintra, a teljes Bibliát 5 forintra limitálta.²⁸ A régebbi, használt kötetek általában olcsóbbak voltak, szemben az új, legfrissebb tudományos eredményeket tartalmazó, modernnek számító kiadásokkal, így juthattak viszonylag kevés pénzért a külföldön tömegével nyomott latin Bibliához a peregrinusok.

Az *Adattárakban* található református lelkészi könyvjegyzékek közül hét esetben tüntették fel az összeírt bibliák árát 1610 és 1748 között. Nem volt mellékes, hogy a kötet a megjelenése után mennyi idővel került a tulajdonoshoz. Ezt látjuk az elsőként 1705-ben kiadott Van der Hooght-féle

²¹ GELEJI KATONA ISTVÁN: Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatahoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett, Ford.: Kiss Áron. Kecskemét, 1875. 22–23. p.

²² CZEGLÉDY, 1990. 142. p.

²³ ÖRVENDI MOLNÁR FERENC: Lelki tár-ház avagy Az O es Uj Testamentum canonicus könyveinek rövid summái. Debrecen, 1666. (:::r – :::v) ívek. Idézi: FEKETE, 1985. 346. p.

²⁴ HARSÁNYI ISTVÁN: A magyar biblia. Bp., 1927. (Bethlen könyvtár, 10–11.) 122. p. Idézi: CZEGLÉDY, 1990. 142. p.

²⁵ TÓTFALUSI KIS MIKLÓS: Apologia Bibliorum. Hasonmás és fordítása magyar nyelvre. Ford.: Fekete Csaba. Előszó: Makkai László. Bp., 1985. 133. p.

²⁶ CZEGLÉDY, 1990. 140. p.

²⁷ BOTTYÁN JÁNOS: A magyar Biblia évszázadai. Szerk.: Pecsuk Ottó. Sajtó alá rend.: Fekete Csaba. Bp., 2009. 79. p.

²⁸ Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Szerk.: Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974. (továbbiakban: JAKÓ, 1974.) 170–171. p.

héber nyelvű Bibliánál, amely 1714 körül már Magyarországon került öszszeírásra, 7 forint értékben.²⁹ Piscator először 1602–1604-ben megjelent német fordítását néhány évvel később Miskolci Csulyak István szintén 7 forintra becsülte.³⁰ Ennél jóval olcsóbban is lehetett Németalföldön Bibliát venni, Tótfalusi szerint a frissen nyomott latin kiadások mindössze 1-1 talléron keltek el.³¹ Tunyogi Miklós a 17. század végén 6 forintot és 51 stivert (1 gulden = 20 stiver) fizetett a görög és latin nyelvű fordításokért.³² Az átlagár a jegyzékek tanúsága szerint 2-4 forint között mozgott. Lelkészeink jövedelme sok tényezőtől függött, amelyet pénzben és természetben (kaszáló, szántó, termények, bor, jószágok) kaptak. Sok múlott a gyülekezet vagy a patrónus anyagi helyzetén, a település nagyságán, valamint a korábbi lelkészek idején kialakult szokásokon. A 17. század első felében a tokaji lelkész jövedelmének részeit még felsorolni is hosszú lenne, csak a temetési prédikációért 1 forint járt neki.³³ A Bánhorvátiban parentáló kollégája 40 dénárt,³⁴ az abaúji Ósvához tartozó Alsó- és Felsőcsályon már csak 12 dénárt³⁵ (1 forint = 100 dénár) kapott. Az esketésért általában ennél kevesebb, többnyire 12 dénár járt. A 18. század közepén a debreceni lelkész fizetése csak készpénzben volt 183 forint 20 krajcár,³⁶ de figyelembe kell venni az időközben bekövetkező inflációt is. Vagyis az anyagi helyzetük elvben lehetővé tette a bibliavásárlást, különösen akkor, ha „jobb helyen” szolgáltak.

Szenci Molnár Albert 1608-ban arról panaszkodott, hogy a lelkészeknek „egyedül ez ideig egyéb keresztyén nemzetek között az deák könyvekből kellett az Szentírást az nép előtt magyarázniok”.³⁷ A 16–17. században bevett gyakorlat volt idegen nyelvű Szentírásból fordítani a locusokat a szószéken. Ugyanakkor nem volt bőséges a kínálat a Nyugat-Európában nyomtatott Bibliákból sem, amelyért szintén a könyvkereskedelem nehézségeit okolhatjuk. A hazai értelmiség a kora újkor századaiban is jórészt még a középkor végén kialakult módon juthatott olvasnivalóhoz: nyugati kapcsolatokkal rendelkező kalmárok, peregrinus diákok, hagyatékok és ajándékozás útján. A külföldről érkező protestáns irodalmat tartalmazó könyves szállítmányokat a cenzúra igyekezett ellenőrizni, ami tovább nehe-

²⁹ Magyarországi magánkönyvtárak, IV. Pótlások. Szerk.: Monok István. Sajtó alá rend.: Bajáki Rita et al. Bp., 2009. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4.) (továbbiakban: Adattár, 13/4.) 248–252. p.

³⁰ Magyarországi magánkönyvtárak I. (1533–1657). Szerk.: Monok István. Sajtó alá rend.: Varga András. Bp.–Szeged, 1986. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 13.) (továbbiakban: Adattár, 13.) 61–78. p.

³¹ JAKÓ, 1974. 307. p.

³² Adattár, 13/4. 248–252. p.

³³ Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század. Szerk.: Dienes Dénes. Bp., 2001. (Millenniumi magyar történelem. Források.) 18–19. p.

³⁴ Uo. 90–91. p.

³⁵ Uo. 24. p.

³⁶ RÁCZ ISTVÁN: Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága. Debrecen, 1997. 118–119.

³⁷ Ld.: ZVARA EDINA: „Az keresztyén olvasóknak”. Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból. Bp., 2003. (Régi magyar könyvtár. Források, 14.) 192. p.

zította a beszerzést. Közismert példa erre a Komáromi Csipkés-bibliák sorsa, amelyeket a határon (a szállítmányt kísérő két diák több mint 300 könyvével együtt) elkoboztak.³⁸

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a lelkészek használhatták a gyülekezet példányát is. Kevés jegyzékszerű forrás maradt fenn az egyházközségi könyvtárakról, de ezeken mindig szerepelnek bibliák. 1674-ben, amikor Nagyszombat város tanácsa lefoglalta a református egyház javait, egy Váradi Bibliát és két Baselben kiadott latin Bibliát is konfiskáltak.³⁹ A három évvel később keletkezett „Gyöngyösi Reformata Ecclesia lajstroma” két Váradi Bibliát, egy Vulgatát és egy Junius–Tremelius-féle kiadást tartalmaz.⁴⁰ Ismerjük a kolozsvári hóstáti templom ellopott, majd megkerült Váradi Bibliájának történetét is, amelyet a tolvaj a prédikálószelekről vitt el 1753-ban.⁴¹ A példák alapján feltételezhető, hogy 17. század végétől a tehetősebb gyülekezetek már maguk is tartottak egy vagy több példányt a Szentírásból. Ahogyan a gyülekezet tulajdonában lévő graduálokat és klenódiumokat, úgy a nyomtatott Bibliát is napi rendszerességgel használhatták a helyi lelkészek, ezek pedig nem vándoroltak új és új eklézsiába a lelkész távozásával, hanem mindig helyben maradtak, hogy a közösség hasznára legyenek.

Bibliák a lelkészi jegyzékeken

A lelkészek Bibliái közül napjainkban leginkább azokat ismerhetjük, amelyek bekerültek egy nagyobb gyűjteménybe, a többi szétszóródott, megsemmisült. Sárospataktól Debrecenig, Kolozsvártól Pápáig őrzik a műemlék könyvtárak a többnyire hagyatékból származó köteteket. A hozzáférhető állományuk viszont az elmúlt évszázadokban jelentős változásokon ment át (az állományrendezéssel járó selejtezés, használtkönyvaukciók, pusztulás), így az eredetileg létező könyvállomány töredékét láthatjuk. A 16–18. század folyamán készült jegyzékek viszont pillanattfelvételként őrzik a gyűjtemények korabeli képét, így vizsgálat alá vonhatjuk az egykor létezett könyvtárak legalább egy részét.

A magánkönyvtárakról készült listák közül csak azokat vettem vizsgálat alá, amelyek tulajdonosa dokumentálhatóan lelkészi hivatalt is viselt. Az 1597 és 1748 közötti időszakból 51 lelkész 61 jegyzékét ismerjük, összesen mintegy 4.200 tétellel. A jegyzékenként felvett átlagosan 70 tétel nagyjából megfeleltethető a református papi könyvtárak méretének. Ezek egy csoportja több szempontból nem vizsgálható, hiszen vagy autobiográfia (Debreceni Kalocsa János, Szathmárnémethi Mihály, Komáromi Csipkés György esetében), vagy annyira hiányos, hogy semmiképpen nem tükröz-

³⁸ MONOK ISTVÁN: A magyarországi könyvbehozatal ellenőrzése a 18. század elején. Esettanulmány. In: Vándorutak – múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Szerk.: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit. Bp., 2003. 555–557. p.

³⁹ Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750. Szerk.: Monok István. Sajtó alá rend.: Oláh Róbert. Bp., 2009. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2.) (továbbiakban: Adattár, 19/2.) 248–251. p.

⁴⁰ Adattár, 19/2. 225–232. p.

⁴¹ SIPOS GÁBOR: Reformata Transylvaniaica. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez. Kolozsvár, 2012. 283–290. p.

heti a tulajdonos teljes szellemi fegyvertárát. Nem tartalmaz Bibliát a lelkészi jegyzékek közel harmada (19 jegyzék), főként a kisebbek, amelyek gyakran töredékesek is. Alig egy tucatnyi száz tétel fölötti jegyzék ismert. A források többsége valamelyik református kollégium (Debrecen, Sárospatak, Marosvásárhely, Kolozsvár) javára tett ajándékozás vagy hagyatékozás alkalmából készült.

A meglehetősen mostoha dokumentáltság ellenére mit mondhatunk a lelkészek Bibliával való ellátottságáról? Összesen 153 Biblia szerepel a jegyzékeken, az összes tétel 3,6%-a. Emellett meg kell jegyezni, hogy nagyszámú kommentárt és segédkönyvet (lexikonokat, szótárakat, exegetikai elméleti munkákat) is feljegyeztek az összeírók. A kommentárok mellett a perikópák és a postillák is nagyszámú bibliai szöveget tartalmaztak, három-négy ilyen kötetrel már elboldogulhattak a prédikátorok a gyülekezetekben.

Milyen nyelven olvashatták a Szentírást a kora újkori lelkészek? Erre is választ találunk a forrásokban. A nyelvi megoszlást vizsgálva (a többnyelvű kiadásokat külön is felvéve) azt tapasztaljuk, hogy természetes módon a részben vagy egészében latin nyelvű Bibliából volt a legtöbb a parókiákon, összesen 53 tétel. Emellett 31 görög, 29 héber és egy szír nyelvű Szentírást találtam. 20 magyar nyelvű Újszövetségre, teljes Szentírásra vagy részfordításra bukkantam. Az élő idegen nyelvűek között 5 angol, 4 német, 2 francia Bibliát örökítettek meg. Ezen kívül találunk még 4 poliglott kiadást is. További 4 esetben annyira kevés adatot közöltek az összeírók („Biblia” vagy „Testamentum”), hogy lehetetlen megállapítani a mű nyelvét. Vagyis háromból egy latin, minden ötödik görög vagy héber nyelvű volt, s hét-nyolc Bibliára mindössze egyetlen magyar Szentírás jutott.

Mennyire voltak abban az időben „modernek” a lelkészek bibliái? A kiadások azonosítása a legtöbb esetben szinte lehetetlen. A leírók megelégedtek a „Testamentum Latinum” vagy a „Biblia Hebraica Leusdenis” megjegyzésekkel, hiszen a lajstromozás célja nem a mai szabványoknak megfelelő katalogizálás volt, hanem általában az, hogy egy adott számú könyvből visszakereshető legyen a kötet. Ehhez pedig elegendő volt a gerincen olvasható felirat lemásolása, tollba mondása, vagy a cím egy részének kivonatolása. Feltűnő ugyanakkor többek között Erasmus Újszövetségének, Sebastian Münster héber Bibliájának és a fontos többnyelvű kiadások (A Walton-féle Londoni-, és a Párizsi Poliglott) hiánya. Elképzelhető, hogy ezek is jelen voltak, mindössze a rövidített leírásokban nem jelölték őket.

Ahogy látni fogjuk, a jegyzékeken feltűnnek a 16–17. századi bibliafilológia kiváló darabjai (Santes Pagninus, Benedictus Arias Montanus, Robertus Stephanus, Immanuel Tremellius, Junius Franciscus, Theodore de Bèze, az idősebb Johannes Buxtorf, Johannes Leusden, Stephanus Curcellaeus munkái) és a reformáció szellemében fogant különböző nemzeti nyelvű fordítások (Károlyi Gáspár és társai, valamint Johannes Piscator műve) is.

Az egyes gyűjtemények jellemzői

A Bibliák bemutatása mellett fontosnak tartom a hozzájuk kapcsolódó adatok ismertetését, mivel pótolhatatlan részletekkel szolgálnak a prédiká-

tori könyvtárak történetéhez, a kötetek bekerüléséhez és olykor használatához is.

Időrendben haladva a legkorábban Károlyi Gáspár (1530k.–1591) abaúji esperes hagyatékában találkozunk a Szentírással. A Vizsolyi Biblia fordítója kassai könyveinek egy részét felesége, Szóts Anna örökölte. Szóts Anna és második férje, a szintén lelkész Sárközi Tóth János halála után Károlyi leányához, Annához kerültek az „attyától maradt könyvek” 1597-ben.⁴² Tudjuk azt is, hogy Károlyi másik, Kata nevű lányára szállott 1592. január 3-án Göncön „az Biliabol, az mel biblianak dolgat az zegyn Caspar wram weghez wyth 20 biblia”.⁴³ Vagyis 1592 és 1597 között több mint két tucat, részben még bekötetlen példány volt a család birtokában. Ezeket csak fenntartással vehetjük figyelembe a statisztikai elemzés során, mivel nem lelkészi használatban voltak az összeíráskor. Talán éppen azt a Jeromos-féle Vulgatát örökölte Anna lánya, amelyet Károlyi a fordítás közben használt, továbbá egy azonosíthatatlan „Testamentom” is volt a hagyatékban.

Miskolci Csulyak István (1575–1646) olaszliszakai lelkész, zempléni esperes 393 tételes könyvjegyzéke minden szempontból az egyik legizgalmasabb 17. századi református papi könyvtár. Eredetileg az 1601 és 1602 között, külföldön vásárolt könyveit vezette a naplójában, majd a listát tovább bővítette az újonnan beszerzett kötetekkel.⁴⁴ Jegyzékén nem kevesebb, mint tíz Bibliát örökített meg Miskolci Csulyak, kettő kivételével pedig nem csak a méretüket, hanem az impresszumukat és a kötetek ajándékozójait is feltüntette, így közelebbről is megvizsgálhatjuk a köteteket. Két Junius–Tremellius-féle fordítása is volt,⁴⁵ a kisebbik Tornai Pap István ajándéka-ként került a könyvtárába.⁴⁶ A Vulgata második, nyolcadrét alakú 1591-es baseli kiadását átengedte Szepsi János⁴⁷ liszakai rektornak. A Beza-féle Újszövetségből három példánya is volt, az 1624. évi amsterdami kiadást Flórián Mihály liszakai rektortól, a huszonnegyedrét alakút Miskolci Puah

⁴² Adattár, 13. 57. p. Károlyi 1556-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1562-ben Szatmáron, 1563-tól Göncön lelkészkedett. 1584 és 1587 között Tállyán szolgált, majd visszatért Göncre. Ld.: ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. és bőv. kiad.) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 297. p.

⁴³ A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése. Sajtó alá rend.: Herner János – Monok István. Szeged, 1983. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.) 112–113. p.

⁴⁴ Adattár, 13. 61–78. p. Miskolci Csulyak István Bodrogkeresztúron, Patakon, Sátoraljaújhelyen, majd Thököly Miklós nevelőjeként 1600-tól Patakon, 1601-től Görlitzben, 1603-tól Heidelbergben tanult. 1607-ben Tarcalon volt rektor, 1608-tól Szerencsen, 1612-től Miskolcon, 1616-tól Liszka lelkészkedett. 1629-től haláláig zempléni esperes volt.

⁴⁵ Negyedrét: Hanau, 1602.; nyolcadrét: Amsterdam, 1631., „cum n(otis) T(heodori) Bezae”, aranyozott fekete kötésben.

⁴⁶ Tornai Pap István (1602–?), egykori pataki diák az 1620-as évek végén rektorkodott Olaszliszka, Miskolci Csulyak lelkészsége alatt. Életére ld.: ZOVÁNYI, 1977. 651. p.

⁴⁷ A közeli Telkibányán 1624-ben szolgált egy Szepes/Szepesi W. János nevű lelkész, nevét emléktábla örökítette meg a templom falán. Ld.: VÁRADY JÓZSEF: Tiszáninnen református templomai színesben. Debrecen, 2006. 545. p.

Páltól kapta.⁴⁸ A harmadik, görög-latin Újtestamentum 1590-es genfi kiadását 12 aranyra becsülte. Zsibvásáron darabonként mindössze 10 batzenért (1 forint = 15 batzen) jutott hozzá két görög Újszövetségéhez.⁴⁹ Egyetlen negyedrést alakú héber Bibliája Antwerpenben jelent meg. Hazaérkezése után ajándékozta sógorának, a „kellemetlen egyéniségű, komor” Váci Gergely újhelyi rektornak⁵⁰ Piscator német nyelvű fordítását ikertestvérének, Miskolci Csulyak Jánosnak pedig egy tizenkettősrészt alakú kis Bibliát.⁵¹ Szenci Molnár Alberttel folytatott levelezéséből tudunk róla, hogy szerzett egy példányt a frissen megjelent Hanau Bibliából, feltehetően az általa megadott kötésben,⁵² amely viszont nem szerepel a jegyzékén.

Geleji Katona István (1589–1649) erdélyi szuperintendens 1615 novemberétől 1617-ig, majd Bethlen István (Bethlen Gábor fejedelem unokaöccse) nevelőjeként 1619 tavaszától 1620 őszéig tartózkodott Heidelbergben, ekkor készült a jegyzéke.⁵³ Peregrinációja idején beszerzett 160 könyve között 5 Bibliát találunk. Ebből 3 latin (egy folio méretű Junius–Tremellius, egy negyedrést Pagninus és egy nyolcadrészt alakú Vulgata), egy görög-latin bilíngvis Beza-féle kiadás nyolcadrészt alakban, egy pedig Szenci Molnár Albert Oppenheimi Bibliája.

Károlyi Benedek (?–1631) a szatmári vár lelkésze volt 1630 és 1631 között. Könyveiből 38 kötetet vásároltak meg Bethlen Gábor költségén a szatmári iskola részére, ez volt az alapja az 1610 és 1754 között középfokú iskolaként működő intézmény könyvtárának.⁵⁴ A fejedelem támogatásával két Biblia is került a Kollégiumba: egy Vulgata és egy Beza-féle Újszövetség.

⁴⁸ Nagyszombatban és Patakon tanult, 1608 után Liszkán rektorkodott, 1622/23 körül Oderafrankfurtban, majd Franekerben peregrinált. 1633-tól Ungváron volt lelkész-esperes. ZOVÁNYI, 1977. 408. p. Zoványinál „Puha”-ként, Szinnyeieinél „Pvach”-ként szerepel. Ld.: SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1891–1914. XI. köt. 202. col.

⁴⁹ Az egyik a Stephanus-féle 1586. évi kiadás.

⁵⁰ SZABÓ ANDRÁS: Melanchthontól Lipsiusig. Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon, 1562–1598. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986. 5. sz. 497. p.

⁵¹ Váci Gergely felesége, Póli Dorottya Miskolci Csulyak István nővére volt.

⁵² PÉCSÉLI KIRÁLY IMRE: Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. Sajtó alá rend.: Jenei Ferenc – Klaniczai Tibor – Kovács József – Stoll Béla. Bp., 1962. (Régi magyar költők tára, XVII. század, 2.) 320. p.

⁵³ Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend.: Monok István – Németh Noémi – Varga András. Szeged, 1994. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.) (továbbiakban: Adattár, 16/3.) 3–8. p. Geleji pataki diákként a seniorságig vitte, majd Beregszászon rektorkodott. 1615 novemberében iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1617-től rektor volt Gyulafehérváron, majd 1619–1620-ban újra Heidelbergbe ment. 1621-től Bethlen Gábor, majd Rákóczi György udvari papja volt. 1633-ban erdélyi püspöknek választották. ZOVÁNYI, 1977. 213–214. p.

⁵⁴ Partiumi könyvesházak, 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah) Szerk.: Monok István – Varga András. Sajtó alá rend.: Fekete Csaba et al. Bp.–Szeged, 1988. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.) (továbbiakban: Adattár, 14.) 328–329. p.

Alvinci Péter (1570k.–1634) kassai prédikátor a könyveit Kassa városára hagyta azzal a kikötéssel, hogy özvegye, Muttnoky Anna azok hasznélvezetében maradjon.⁵⁵ Halála után 11 évvel, 1645-ben az özvegy hagyatékában fennmaradt 30 tételből egyetlen „deák” Bibliát írtak össze 3 forint 37 dénár értékben.

Csulai György (?–1660) erdélyi szuperintendens 1650 és 1653 között több alkalommal adományozott könyveket a Marosvásárhelyi Kollégiumnak, az ekkor készült jegyzékeken összesen 51 tételt találunk.⁵⁶ Feljegyeztek egy negyedréte alakú Pagninus-féle Bibliát és egy magyar nyelvű Újszövetséget is (Heltai, Sylvester, Melius vagy Szenci fordításában).

Demétei András (?–1657 k.) eperjesi lelkész hagyatéki leltárban fennmaradt könyvjegyzéke 1657. február 22-én keletkezett.⁵⁷ A 74 tétel között a 67. helyen találjuk görög nyelvű Újtestamentumát.

Tarczali Bogdány Péter (?–1674) szatmári esperes 256 művet hagyott a szatmári Kollégiumra, de ennél akár nagyobb is lehetett a könyvtára.⁵⁸ Hét Bibliájából egy a Junius–Tremellius-féle latin, két latin–görög bilingvis (az egyik zürichi) kiadás. Két héber Ó- és egy görög Újszövetségből álló kötete, egy német nyelvű és egy Váradai Bibliája is volt.

Barcsai Ákos udvari papja, idősebb Csengery István (1628–1671) árvái a kolozsvári Kollégiumban kapták kézhez apjuk 14 kötetét.⁵⁹ Az ifjabb István és Efraim a tankönyvek mellett egy „Görögh Testamentum”-ot is használhattak 1674 után.

Szepesi György (?–?) kutyfalvi lelkész 1680 és 1690 körül 43 könyvet adományozott a marosvásárhelyi Kollégiumnak,⁶⁰ köztük egy Amsterdamban nyomtatott magyar Bibliát. Ez vagy a Jansson-féle (1645), sok hibával megjelent, vagy az újonnan kiadott, Tótfalusi-féle (1685) korrigált kiadás lehetett.

⁵⁵ Adattár, 13. 152–153. p. Alvinczi Nagyenyeden és Váradon, 1598-tól, 1600-tól Heidelbergben tanult. 1601-től Debrecenben rektorkodott, 1603-tól Váradon lelkészkedett, ahol a következő évben bihari esperessé választották. 1605-től Nagykerekiben, 1606-tól Kassán szolgált. ZOVÁNYI, 1977. 23. p.

⁵⁶ Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend.: Monok István – Németh Noémi – Tonk Sándor. Szeged, 1991. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2.) (továbbiakban: Adattár, 16/2.) 91–92. p. Csulai Debrecenben, majd 1619-ben Heidelbergben tanult. Gyulafehérváron tanított, majd Székelyudvarhelyre ment lelkésznek, ahol esperesnek is megválasztották. 1627-től Enyeden volt lelkész, ahol szintén esperessé választották. 1635-ben gyulafehérvári lelkésznek és a fejedelem udvari papjává hívták el. 1650-ben püspökké választották. ZOVÁNYI, 1977. 130. p.

⁵⁷ Adattár, 13. 180–182. p.

⁵⁸ Adattár, 14. 356–363. p. Tarczali Szatmáron és Csengeren lelkészkedett, 1660-ban megválasztották a szatmári egyházmegye esperesének. 1661-ben tért vissza Szatmárra, ahol a vár lelkészeként is szolgált. Könyveire ld.: BURA LÁSZLÓ: Könyvek és könyvtárak Szatmáron és Németiben. A XVII. századtól a XIX. század közepéig. Csíkszereda, 2004. 23–26. p.

⁵⁹ Adattár, 16/3. 124–125. p. Csengery Nagyenyeden is tanított.

⁶⁰ Adattár, 16/2. 98–99. p.

Tunyogi Miklós (1655 k.–1714 után) tiszaladányi lelkész németalföldi peregrinációját dokumentáló albumában fennmaradt jegyzékén található mindkét Bibliáját Amsterdamban vásárolta.⁶¹

Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi püspök, Apafi Mihály udvari papja könyveinek jegyzékét a halála után Németalföldre küldték, ahol 1697-ben másolat készült róla.⁶² A 351 tételből álló listán 13 Biblia azonosítható. A latin verziók közül a Junius–Tremellius-, a Castellio- és a Pagninus–Vatablus-féle szövegekkel találkozunk. Összesen 5 különböző héber Bibliája is volt. Két példány a Buxtorf-, egy Bomberg-féle Bibliából, és feltehetően két görög-héber bilingvis kiadás. Tofeus vonzódását a prófétai szerephez, valamint jártasságát a rabbinikus szerzők terén korábban már Kathona Géza kimutatta. Ehhez, valamint a puritanizmus és a coccejanizmus korában felértékelődő Ószövetség-tanulmányozáshoz kapcsolódhatott a héber Bibliák iránti érdeklődése.⁶³ A görög Újszövetsége mellett egy francia és egy angol nyelvű Szentírást is forgathatott. Egy párizsi kiadású, kommentárokkal készült Bibliája (a Párizsi Poliglott Biblia?) mellett Melius „Job könyvének régi Magyar fordítása” (Várad, 1565) is gazdagította a gyűjteményét.

Hasonlóan impozáns, 307 tételes jegyzék maradt ránk (Nagy)Borosnyai János (1665–1715) vizaknai lelkész könyveiről az 1698 és 1704 közötti időszakból. A fiatal Borosnyai 1683-tól Bethlen Miklós fiának, Mihálynak volt a nevelője, őt kísérte Oderafrankfurtba (1691) és Franekerbe (1692) peregrinálni.⁶⁴ A fiatal főnemes mellett nevelősködő Borosnyainak nemigen voltak anyagi gondjai, így megengedhette magának, hogy kedvére válogasson a nyugat-európai könyvpiacra. Külföldön juthatott hozzá az Antwerpeni Poliglott Bibliához, valamint a Josephus Athias-féle fordítás két különböző verziójához.⁶⁵ További három latin Bibliája mellé egy görög Újszövetséget (Beza), angol, valamint francia nyelvű

⁶¹ Magyarországi magánkönyvtárak II. (1580–1721). Szerk.: Monok István. Sajtó alá rend.: Farkas Gábor et al. Szeged, 1992. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.) (továbbiakban: Adattár, 13/2.) 109. p.; Adattár, 13/4. 248–252. p. Szatmári és debreceni tanulmányai után 1680 és 1681 között Franekerben és Leidenben peregrinált. Hazatérése után tarcali, szepsi, hejcei, báji rektor, majd tiszaladányi lelkész volt. Ld.: BOZZAY RÉKA – LADÁNYI SÁNDOR: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918. Bp., 2007. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15) (továbbiakban: BOZZAY–LADÁNYI, 2007.) 453., 2880. p.

⁶² Adattár, 16/3. 89–97. p. Tofeus 1646-tól Franekerben, 1647-től Harderwijkben, majd Leidenben tanult. Hazatérve előbb Váradon, majd 1652-től Patakon tanár. 1653-tól Bodrogkeresztúron, 1656-tól Bihardiószegen, 1658-tól Szatmáron lelkészkedett. 1665-től Apafi udvari papja, 1679-től erdélyi püspök volt. Ld.: ZOVÁNYI, 1977. 643–644. p.

⁶³ Ld.: KATHONA GÉZA: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. In: Irodalom és ideológia a 16–18. században. Szerk.: Varjas Béla. Bp., 1987. 401–426. p.

⁶⁴ Adattár, 16/3. 272–280. p. Borosnyai Enyeden subscribált 1683. márc. 13-án. Bethlen Mihály nevelőjeként 1691 szeptemberében Oderafrankfurtban, 1692 novemberében Franekerben iratkozott be. Vizaknán lelkészkedett.

⁶⁵ „Cum Graec(is)”, illetve „sine Graec(is)”.

fordítást is beszerezett. Itthon vásárolhatta két magyar nyelvű Szentírást, az egyiket „Pergamenben”, a másikat „aranyoson” kötve.

Détszei János (?–1742 k.) fogarasi prédikátor, majd hunyadi lelkész–esperes könyveiről négy különböző jegyzék maradt ránk, feltehetően mind-egyik élete első, peregrinációja idejére eső feléből.⁶⁶ A források összefésülése után a száznál több kötetből 5 különböző Bibliát emelhetünk ki. Váradi Bibliáját még itthon vásárolhatta, ez a példány 1704-ben „T(iszteletes/ekintetes?) Csaszar(?) uramnal” volt kölcsönadva. Szerzett egy Jablonksi-féle héber és egy Curcellaeus-féle görög nyelvű Szentírást is. Végül 1704 körül vásárolt egy latin és egy héber Bibliát összesen 9 forint 26 stiver értékben.

Szilágyi Péter és Bánfihunyadi Abacs Márton együtt tanultak Kolozsvárott, 1693 és 1695 között egymást váltották a seniori tisztségben, majd mindketten Németalföldön tanultak.⁶⁷ 1701 körül közösen adományoztak 8 kötetet a kolozsvári kollégiumnak, Beza görög–latin Újszövetségével együtt.

1704 körül „Tiszteletes [...] iretházi” uram megbízásából egy ismeretlen peregrinus diákunk Eperjesig szállított le 20 könyvet, köztük egy Nisselius-féle görög Újszövetséget.⁶⁸ A megbízó személye feltehetően azonos lehetett Nyiregyházi P. Sámuellel, aki 1700 júniusában iratkozott be a franekeri egyetemre.⁶⁹

Tatai János (1669–1725) Komárom megyei lelkész, esperes, önéletrajzíró könyveit a 17. század első harmadában írták össze.⁷⁰ A jegyzéken szerepel a Curcellaeus-féle népszerű görög Újtestamentum és egy szintén nyolcadrés alakú latin Biblia, amelyet a baseli Nicolaus Brylinger adott ki, valamint egy tizenkettős alakú Tótfalusi kiadás.

Négy Szepsi András is ismerünk a korszakból, közülük kettő biztosan adományozott könyveket a debreceni Kollégiumnak.⁷¹ Szepsi W. András (1603–1680) hagyatékáról pedig jegyzék készült. A provenienciája szerint külön őrzött Szepsi–tékában latin nyelvű Bibliákat találunk: a Vulgatát, annak Vatablus-féle verzióját, a Junius–Tremellius-féle, egy leuveni és egy

⁶⁶ Adattár, 16/3. 281–287. p. Détszei 1698 decemberében Oderafrankfurtban, 1700 januárjában Franekerben subscribált. 1731 és 1738 között Hunyadon lelkészkedett, esperes is volt. „A” jegyzéke: A Németalföldön vásárolt könyveiről 1698-ban. „B” jegyzéke: A kölcsönadott könyveiről 1704-ben. „C” jegyzéke: 1704 k. készült lista. „D” jegyzéke: vásárolt könyvek jegyzéke.

⁶⁷ Adattár, 16/2. 76. p. Bánfihunyadi 1693 és 94 között a kolozsvári Kollégium seniora volt, 1694 és 1696 között Franekerben tanult. Torockószentgyörgyi, ótordai lelkész, a nagyenyedi traktus jegyzője, majd 1728-tól esperese volt. Szilágyi 1694–1695-ben a kolozsvári Kollégium seniora volt, 1696-tól Franekerben peregrinált. A Kemény család udvari papja volt, majd 1711-től szentkirályi lelkész, 1716-tól enyedi professzor. Ld.: Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok, 1695–1700. Összeáll.: Font Zsuzsa. Szeged, 1989. (Fontes rerum scholasticarum, 3.) 367., 397. p.

⁶⁸ Adattár, 16/3. 291–292. p.

⁶⁹ BOZZAY–LADÁNYI, 2007. 612. p.

⁷⁰ Adattár, 13/2. 163–165. p.

⁷¹ Adattár, 14. 188–194. p. Szepsi W. András tokaji, ungvári, majd pataki lelkész volt. Ld.: FEKETE CSABA: Calvin irodalom a Debreceni Református Kollégiumban. In: Honnan – hová? Kálvin konferencia. Balatonfüred, 1995. április 4–6. Szerk.: Márkus Mihály – Karasszon István. Bp., 1996. 109. p.

ismeretlen kiadást. Ezekhez jön még Béza latin vagy görög nyelvű Újtestamentuma.

1708 júliusában Gernyeszegen lajstromoztatta Teleki Sándor a Nánási András árváit illető, korábban Besztercén őrzött könyveket. A 31 tétel csak egy részét jelenthette a teljes gyűjteménynek. Tulajdonosa valószínűleg azonos azzal a Nánási Andrással, aki huszti rektorsága után 1692–1693-ban Franekerben Bethlen Mihály tanuló társa volt.⁷² Egyetlen negyedréte alakú angol nyelvű Bibliáját is Németalföldön vásárolhatta.

1709 októberében a marosvásárhelyi Kollégium deákjai 42 tételes jegyzéken sorolták fel a Váji (Vayi) Ferenc (?–1709?) balavásári lelkész hagyatékát.⁷³ Öt Bibliája közül figyelmet érdemel az a kolligátum, amit az 1682-ben, Lipcsében megjelent Opitz-féle héber nyelvű kiadásból és az ugyanebben az évben, Utrechtben megjelent Leusden-féle görög Újszövetségből kötöttek egybe. Beza sokat használt görög-latin Újszövetségének 1580-as kiadása mellett egy latin Biblia és egy Curcellaeus-féle görög Újtestamentum tűnik fel, utóbbiakat az amsterdami Blaeu műhelyben nyomták (1633, 1655). Magyar nyelvű Újszövetségét Tótfalusi adta ki 1685-ben.

Eszéki T. István (1641k.–1707) kolozsvári prédikátor, udvarhelyi esperes 1707-ben 100 arannyal együtt könyvtára kétharmadát (204 mű) végrendeletében a hányattatott sorsú pataki Kollégiumra hagyta, 1720-ban készült róla jegyzék.⁷⁴ Az egyharmadát alma matere, a kolozsvári Kollégium kapta, ezt 1710 körül írták össze az ugyanabban az évben pestisben elhunyt helyi lelkész, Rozgonyi Pastoris/Pap János (1648/53–1710) széki esperes hagyatékával együtt.⁷⁵ Eszéki egész filológiai fegyvertárát testált a pataki Kollégiumra: az Arias Montanus által szerkesztett Antwerpeni Poliglott Biblia két kötetét, egy héber, egy latin és egy angol nyelvű Szentírást, egy görög evangéliumot, a kispróféták ismeretlen kiadását, valamint a Santes Pagninus által kiadott héber Psalteriumot. A Plantin-műhelyben készült héber Biblia ma is kézbe vehető Patakon. A Kolozsvárott összeírt

⁷² Adattár, 16/3. 155–156. p. Működött: 1685 és 1693 között.

⁷³ Adattár, 16/2. 111–113. p.

⁷⁴ Adattár, 14. 103–109. p. Eszéki előbb Szatmáron és Patakon, majd 1663 és 1667 között Franekerben, Groningenben, Utrechtben és Leidenben tanult. 1667. árpilis 25-től 1669 tavaszáig nagybányai rektor volt, 1671-ig aranyosmedgyesi, majd székelyudvarhelyi lelkész. Az udvarhelyi egyházmegye esperesévé is megválasztották. 1675 után zabolai, majd 1686 k. kézdivásárhelyi pap, 1696-tól dési lelkész volt.

⁷⁵ Adattár, 16/2. 68–69. p. Rozgonyi 1653-ban született, 1669 és 1670 között praepceptor volt a kolozsvári Kollégiumban. 1676 novemberétől Utrechtben, 1678 márciusától Leidenben iratkozott be, kétszer disputált. RMK. III. 2989., 3001. p. 1680–1685 között Székelyudvarhelyen rektorkodott. 1685-ben Kolozson, 1694 k. Széken szolgált. 1698 k. esperesnek választották meg. 1710 novemberében halhatott meg pestisben. A könyvei egy részét a szintén lelkész Rozgonyi Sutoris János nevű apjától örökölte (kézdivásárhelyi, nagyenyedi, ótordai pap, esperes). Ld.: HERPEI JÁNOS: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Szerk.: Keserű Bálint. Bp.–Szeged, 1965. 485–488. p. Rozgonyi P. János székelyudvarhelyi működésére ld. még: JAKÓ ZSIGMOND: A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története. In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976. (továbbiakban: JAKÓ, 1976.) 220–222. p.

hagyatékából is fennmaradt egy kötet: valószínűleg a Rozgonyié lehetett az Arias Montanus-féle héber Biblia.⁷⁶

A Teleki családnál, majd Püspökiben szolgált Szilágyi András (1683–1732), aki Franekerben vásárolt könyveinél egy latin és egy héber Bibliáról emlékezett meg.⁷⁷

Veresegyházi Tamás (1643–1716) tiszántúli püspök 10 könyvét hagyta Gyöngyösi Jó Mihályra, aki egy Leusden-féle héber és egy magyar Bibliával gazdagodott.⁷⁸ Két évvel később a debreceni Kollégiumra testált könyveit Debreceni Herceg János (1678–1713) professzor és Dállyai Vas János (1685 k.–1717) városi lelkész és professzor könyveivel vették állományba a könyvtáros deákok.⁷⁹ A 203 tételes közös jegyzéken 9 Biblia szerepel, ebből 4 példány a Curcellaeus-féle görög Újszövetségből. Buxtorf kétkötetes és Leusden egykötetes héber Bibliája mellett a Junius–Tremellius-féle latin kiadást, a Septuagintát, és egy szír nyelvű Testamentumot is találunk.

A nagy pestisjárványnak áldozatul esett Jenei Sámuel (?–1719 k.) székeludvarhelyi lelkész nem sokkal halála előtt a város Kollégiumának adományozott könyveiről 59 tételes jegyzék készült,⁸⁰ rajta egy héber-görög, és egy latin nyelvű Szentírással.

Pethő György (1683–1740 k.) noszlopi lelkész 1720 körül birtokolt könyveiről naplóbejegyzéséből értesülünk.⁸¹ Egy magyar és egy görög-latin Szentírás mellett a Vulgata Vatablus-féle verziója sorakozott a polcain.

Kecskeméti Sartoris János vagy Kecskeméti Selymes János lehetett a tulajdonosa azoknak a műveknek, amelyeket 1723-ban írtak össze a debreceni Kollégiumban. A pontos azonosítást megnehezíti, hogy ma mindkettőjüktől vannak kötetek az állományban.⁸² Egy Pagninus-féle és egy Junius–Tremellius-féle Bibliát találunk a 83 tételes forrásban.

A külföldi peregrináció jelentős anyagi terhet jelentett a deákoknak, a pénzszerű nem csak a külföldi tartózkodásuk idején keserítette meg az életüket, de követte őket Magyarországra is. Példa erre a 18. század legvégén Fogarasi Sámuel, aki göttingai tanulmányai alatt több száz forintos tartozást halmozott fel.⁸³ Csernátóni Gajdó Dániel (1696–1749) az 1729. február 8-án kelt leveléhez csatolva 140 tételes jegyzéket küldött Teleki (I.) Sándornak (1679–1760). A „14. Nimet forint” adóssága fejében felajánlotta

⁷⁶ Adattár, 16/2. 82–86. p.

⁷⁷ Adattár, 16/3. 156–157. p.

⁷⁸ Adattár, 14. 323–324. p. Veresegyházi 1665-ben tógátus volt Debrecenben, majd Biharon rektorkodott. 1672 és 1674 között peregrinált (Odera-Frankfurt, Marburg, Zürich, Basel, orvosi tanulmányokat is folytatott). 1675–1676-ban Nagykárolyban, 1678–1680-ban Biharpüspökiben, 1680–1681-ben Biharon, 1684–1686-ban Szoboszlón, 1686–1709-ben Debrecenben lelkészkedett. 1711-től tiszántúli szuperintendens volt haláláig.

⁷⁹ Adattár, 14. 283–289. p.

⁸⁰ Adattár, 16/2. 211–212. p. Ld. még: JAKÓ, 1976. 222–223. p.

⁸¹ Adattár, 13/2. 195–197. p. Tápszentmiklósi rektor, cseszneki, szentkirályi, tápi, mihályházi, polányi, majd noszlopi lelkész volt. Naplójáról: TÓTH ENDRE: Lelkészi napló a 18. század elejéről. In: *Kálvinista Szemle*, 1931. 13. sz. 104. p.

⁸² Adattár, 14. 296., 301–303. p.

⁸³ FOGARASI SÁMUEL: Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás. (1770–1799) Szerk.: Juhász István. Bukarest, 1974. 285–287. p.

hogy válogasson, „ha valamelyik fog tetszeni a M(él)t(ó)s(á)g(os) Urnak, extractumban beküldvén, parantsollyon iránta”.⁸⁴ Teleki rendszeresen támogatta az erdélyi peregrinusokat, így két idősebb fiának enyedi praeceptorát, Csernátoni Gajdó Dánielt is. A külföldi út során keletkezett adósságáról több levelében is megemlékezett,⁸⁵ amiből Teleki kiségethet. Ezek egy részét a könyveiből igyekezett kiegyenlíteni Csernátoni. Nem tudjuk, hogy a pártfogója élt-e a lehetőséggel, de hozzájuthatott volna egy héber és egy latin Bibliához is.

Guthi András (1700k.–1737) tiszafüredi lelkész halála után 72 könyve került a debreceni Kollégiumba,⁸⁶ köztük egy viseltes Arias Montanus-féle poliglott, és egy latin Biblia.

Détsei Sámuel (1703–1761), a korábban már említett Détsei János fogarasi prédikátor fia 1742. július 22-én írta össze könyveit az omniáriumába.⁸⁷ A 93 tételes jegyzéken 3 Bibliát találunk: egy héber, egy görög és egy magyar nyelvűt.

A főkonvizstórium rendeletére Nádudvari P. Sámuel (?–1754) nagyenyedi református lelkész, marosvásárhelyi tanár könyveiről két összeírás is készült. Egy 1748 augusztusában, egy pedig a következő év januárjában.⁸⁸ Az elsón három Biblia, egy Nisselius-féle héber, egy német és egy angol nyelvű található – magyar viszont egy sem.

Konklúzió

A reformáció századában égető probléma volt a Könyvek Könyvének beszerzése, amely a jegyzékek tanúsága szerint a 18. század közepére már minden jelentős papi hagyatékban jelen volt. A könyvvásárlás során előnyt jelentett a külföldi tanulmányút, ahol a leendő lelkész a gazdag kínálatból maga válogathatta össze a későbbi szolgálatához szükséges műveket. A korabeli holland, német és svájci városokban működő nyomdák ontották magukból a könyveket, a 17. század végén egyedül Amsterdamban, egyet-

⁸⁴ Adattár, 16/3. 160–164. p. Csernátoni 1714-ben iratkozott be a nagyenyedi kollégiumba. Teleki (I.) Miklós és (II.) László praeceptora volt. 1722-ben Oderafrankfurtban, 1723 és 1725 között Leidenben peregrinált. BOZZAY-LADÁNYI, 2007. 2998. p. 1738-tól gyulafehérvári lelkészként szolgált. Halála évében az egyházmegye esperese volt.

⁸⁵ Peregrinuslevelek, 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szerk.: Hoffmann Gizella. Szeged, 1980. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6.) 185–194. p.

⁸⁶ Adattár, 14. 316–318. p. Debreceni tógás diák, majd hódmezővásárhelyi rektor. 1723–1725 között peregrinus Utrechtben, Groningenben. 1726 és 1731 között tiszacsegei, majd haláláig tiszafüredi lelkész volt.

⁸⁷ Adattár, 16/3. 319–321. p. Erdélyben többfelé, majd 1735 és 1737 között Marburgban tanult. Peregrinációjával és könyveivel kapcsolatban ld.: NÉMETH S. KATALIN: Détsei Sámuel emlékkönyve. In: Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk.: Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) 351–361. p.

⁸⁸ Adattár, 16/3. 323–326. p. Zoványi Jenő szerint Nádudvari élete utolsó éveiben áttért katolikusnak és gróf Károlyi Ferenc szolgálatában állt. Bod Péter szerint Németalföldön visszatért reformátusnak és tanított.

len év alatt nyomtattak angol nyelvű Bibliából közel ötvenezret,⁸⁹ latinból pedig feltehetően ennek akár a többszörösét. Főként a külföldön végzett értelmiség gyűjteményeit vizsgálhattam, az ő körükben a „peregrinatio academica” hatására már a 17. század elején is természetes lehetett a Biblia birtoklása, a század végére pedig már több különböző nyelvű kiadást is tarthattak a könyvtárakban. Az itthon képzett (domidoctus) kollégáiknak jelenthetett nagyobb nehézséget a beszerzés, ők a hazai (használt) könyvpiacra és a kevés számú magyar nyelvű kiadásra voltak utalva. Igen nagy lehetett tehát a szakadék ebből a szempontból az esetenként lehetőség vagy forráshiány miatt Biblia nélkül maradó vidéki prédikátorok és a tucatnyi Szentírást is összegyűjtő egyházi vezetők között.

A vizsgált időszakban az anyanyelvű Bibliák aránya összességében 15% alatt maradt a latin, héber, görög és az élő idegen nyelvekkel szemben, ami szintén a ritkaságukra figyelmeztet. Csak a 18. század közepétől sűrűsödtek meg a magyar nyelvű kiadások,⁹⁰ amelyek a néhány ezres példányszámukkal csökkenthették a korábbi bibliaéhséget. Ennek jeleit láthatjuk a vizitációs előírásokban is: az 1762. évi tiszántúli egyházlátogatási rend szerkesztői elvárták, hogy a lelkésznek legyen magyar, latin, héber, görög Bibliája, de emellett arra intették, hogy Károlyi szövegének felolvasása helyett „haszontalan magamutogatásból” (a korábbi gyakorlattal szemben) ne rögtönözzön fordítást a textusból, mert az megbotránkozthatná a gyülekezet azon tagjait, „kiknek a kezekben a Károlyi közönséges fordítása vagyon”.⁹¹

⁸⁹ JAKÓ, 1974. 307. p.

⁹⁰ Utrecht: 1730, 1737, 1747, 1765, 1794; Basel: 1750, 1751, 1764; Debrecen: 1749, 1767, 1789, 1799. A magyar Biblia 1000 éve. Biblia Sacra Hungarica. / Megjelenés éve. Online: <http://biblia.drk.hu/books/year> – 2013. október.

⁹¹ TÓTH ENDRE: A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak a rendje 1762-ből. Részlet a magyar református egyház igazgatásának történetéből. Debrecen, 1964. 18–21. p.

Látzai Szabó József tudós prédikátor élete és munkássága

Pályi Zsófia Kata

1. Bevezetés

Látzai Szabó József prédikátor–professzor életéről viszonylag keveset tud a szakirodalom, pályafutásának és munkásságának részletes bemutatása mindaddig nem történt meg. Látzai a felvilágosodás korában a filantróp racionalista teológia és pedagógia egyik jeles képviselője volt. Egy olyan sokoldalú személyiség, aki a lelkészi és tanári hivatást a legújabb európai példák nyomán, a felvilágosult racionalizmus jegyében gyakorolta. Emellett a költészettel foglalkozott, tudományos értekezésekben szólalt fel, könyveket adott ki, sőt még az orvoslás terén is gyakorolta magát.

Kázmér Miklós a *Régi magyar családnevek szótárában* a Lácai (Laczay, Laczai, Latzai, Laczaj) családnevet a Zemplén megyei Láca helynévből származtatja, mely -i melléknévképző kapcsolódásával alakult ki.¹ A magyar nemes családok között több Lácza család is megtalálható, nevük Zemplén, Borsod, Bars és Nógrád megyében tűnik fel. A Lácza Szabó családot ezen összeírások külön említik, azonban történetükről keveset lehet tudni. Látzai Szabó József Sárospatak egyik vagyonos polgárcsaládjába született 1764. július 14-én. A korabeli forrásokban és a szakirodalomban Látzai Szabó, Lácza Szabó, Lácza Sz., Lácza, Szabó és Lászay névváltozatokban is megtalálható. A Sárospataki Református Egyházközség kereszteleési anyakönyve szerint 1764. július 19-én keresztelték meg Látzai Pál (Paulo Látzai) fiát, Józsefet (Josephus), keresztszülei Bányai István (Steph. Bányai) és Kántor Erzsébet (Elizabetha Kántor). Édesanyjának, nemes Boros Klárának (Clara Boros) és Látzai Pálnak (Paulus Látzai) a házasságkötése 1763. szeptember 1-jén volt Sárospatakon.²

Látzai Szabó József az alsóbb fokú tanulmányait szülővárosában folytatta. Kivételt jelentett az 1775-ös esztendő, melyet Kassán töltött a német nyelv elsajátítása céljából. 1780. január 22-én a Sárospataki Református Kollégiumban lépett a tógátusok közé. 1784-ben alkönyvtáros, 1787-ben

¹ KÁZMÉR MIKLÓS: *Régi magyar családnevek szótára*. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 659. p.; A Laczay család (Lácza) Zemplén megyének kihalt családja, mely hajdan a Zemplén megyei Láca helységet birtokolta. NAGY IVÁN: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal* Pest, 1857–1868. (továbbiakban: NAGY, 1857–1868.) 7. köt. 6. p., Ugyanő megemlíti a Szabó családot (Lácsai), mely előnevét a Zemplén megyei Láca helységről kapta: „Közülük József szül. 1764. jul. 15-én Sárospatakon, hol ref. tanár volt. Ágnes ugyan e családból Zsarnay Lajos ref. lelkész neje, meghalt 1859-ben, eltemet. maj 25-én.” NAGY, 1857–1868. 10. köt. 429. p.; Kempelel megemlíti a Zemplén, Borsod, Bars és Nógrád megyei Laczayakat, valamint a Lácza Szabó családot. KEMPELEN BÉLA: *Magyar nemes családok*. Bp., 1911–1932. 6. köt., 322 p., 10. köt. 21. p.; REISZIG EDE: *Zemplén vármegye nemes családai*. Onga, 2012. 74. p., 534. p.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) Filmtár. A 1454. (= A Sárospataki Ref. Egyh. anyakönyvi mikrofilmjei.)

praeceptor lett. A pataki és a kassai iskolaévek után 1789-ben indult külföldi tanulmányútra, előbb Utrechtben, majd 1790-ben Göttingában iratkozott be egyetemre.³ Hazatérve 1791-től a Pápai Református Kollégium tanára lett.

2. A Pápai Református Kollégium tanára

Három évtizedes száműzetés után, 1783 májusában telepedett vissza Pápára a református gyülekezet és az iskola Adásztevelről. Hamar megfogalmazták a célt, hogy az iskolát régi fényében, az egész Dunántúli Református Egyházkerületet átfogó anyaiskolaként állítják helyre, és az újjászületett intézmény egyenrangú lesz a Debreceni és a Sárospataki Református Kollégiummal. A következő években felépült a református templom és az iskola, az egész városra az építkezés és fejlődés évtizedei következtek. Mándi Márton István professzorsága idején (1790–1831), 1791. augusztus 1-jén érkezett Pápára Látzai Szabó József. Göttingából érkezve foglalta el a második professzori állást, feltehetően Ráday Gedeon főkurátor ajánlására, aki felfigyelt a verselni szerető Látzai egyik műfordítására. Tizennégy éven keresztül, 1791 és 1805 között volt a pápai kollégium tanára, kulcsfontosságú szerepe volt annak felvirágoztatásában. 1793-ban Márton Istvánnal kezdeményezték az iskolaépületek bővítését, egy új szárny építését, és elfogadtatták az egyházközséggel az akadémiai tagozat létrehozását. 1794-re felépült az ókollégium, és megindult a főiskolai jellegű oktatás. 1795-ben döntöttek a professzorok fizetéséről. Kimondták, hogy a filozófiai és a teológiai képzés három évig fog tartani, a végzett teológusokat pedig az egyházkerület 1796-tól rektorként fogja alkalmazni. Megszervezték az egyházkerületben a legációt és a szupplikációt, amely egyrészt anyagi erőforrást, másrészt a pápai iskola anyaiskolaként való elismertetését jelentette. A losonci és a pataki iskolával folytatott „legáció-harc” csak a század végére fejeződött be a pápaiak teljes győzelmével. E lépéseknek köszönhetően a kollégium 1797-ben anyaiskolává vált, új törvénykönyvét a két professzor 1798-ban terjesztette a Dunántúli Református Egyházkerület elé.⁴

³ SZÖGI LÁSZLÓ: Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken, 1789–1919. Bp., 2000. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 3.) 159. p. A vonatkozó adatok: Látzai Josephus, Hungarus, Patakiensi Coll. 1789. 09. 18. – 1790. Teológia.; SZÖGI LÁSZLÓ: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919. Bp., 2001. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5.) 227. p. A vonatkozó adatok: Látzai Joseph, sz. S. Patak, be: 1790. 7. 7. Teológia.; FUTAKY ISTVÁN: Göttinga. A göttingai Georg–August–Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén. Bp., 2007. (Felsőoktatástörténeti kiadványok új sorozat, 7.) 38. p.; ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977. 361. p.

⁴ BODOLAY GÉZA: A türelmi rendelettől a forradalom és szabadságharc leveréséig. In: RÚZSÁS LAJOS – TRÓCSÁNYI ZSOLT – BODOLAY GÉZA – KISS JÓZSEF – PÖLÖSKEI FERENC: A pápai kollégium története. Szerk.: Trócsányi Zsolt. Bp., 1981. (továbbiakban: BODOLAY, 1981.) 95–97, 115–120. p.; KÖBLÖS JÓZSEF – KRÁNITZ ZSOLT: „Mindenkor az országban harmadiknak tartatott...”? A pápai református kollégium tagolódása a XVIII. század közepéig. In: *Acta Papensia*, 2005. 1–2. sz. 50. p.; A pápai református kollégium diákjai. Szerk.: KÖBLÖS JÓZSEF. Pápa, 2006. (továbbiakban: KÖBLÖS, 2006.) 13–14., 35–36., 46., 71., 90–92. p.; TÓTH ENDRE: Mándi Márton István élete,

A felvilágosodással együtt járó új műveltségesezmény következtében a kollégiumban a klasszikus műveltségről a nemzeti műveltségre helyeződött a hangsúly. Utóbbi a praktikus szempontokat jobban érvényre tudta juttatni. A latin helyett a magyar nyelvhasználat került előtérbe, amihez új, magyar nyelvű tankönyvekre volt szükség. Ezek összeállításában jelentős szerepe volt Látzainak és Mándinak. Céljuk az új tudományos eredmények közvetítése és az új pedagógiai szellem érvényre juttatása volt. Mándi Márton megfogalmazásában a képzés célja, hogy „a’ Status ’s a Vallás’ hivatalaira” felvilágosult, „tudományos és reális embereket neveljünk”.⁵ 1793-tól a gimnáziumi osztályok új, magyar nyelvű tankönyvből tanultak. Ekkor jelent meg Látzai József *Oskolai tanító könyve*, melynek előszavában az új célokat így foglalta össze: „a’ Nevelés utolsó tzeljének a’ tététt, hogy mennél több értelmes, jószívű, munkás és hasznos Hazafiak formáltassanak.”⁶ A könyvet Látzai fordította németből Johann Georg Lunz (1744–1812), a kempteni iskola rektorának munkája nyomán némi változtatással és kiegészítésekkel.⁷ Győrben adta ki Ráday Gedeon egyházkerületi főkurátornak ajánlva. Az előszóban a filantróp pedagógia nevelési elvei és a reáltárgyakat előtérbe helyező irányzat mellett tett hitvallást. A könyv külön részben tárgyalja a természetrajzot, egészségtant, számtant, mértant, fizikát, földleírást, történelmet, filozófiát, foglalkozik a földművelés, erdészet, bányászat, halászat, vadászat kérdéseivel, kézi és szépmesterségekkel, kereskedelemmel, és végül a vallástani ismeretekkel. A híres filantróp pedagógusokra hivatkozik (Seiler, Basedow, Campera, Salzman), és lényeges változásokat javasol a nevelés céljában és módjában. Fontos, hogy a tananyag sokrétű legyen, ez szolgálja ugyanis a széleskörű tájékozottságot. A nevelés módszeréről a filantróp pedagógusokra hivatkozva mondja el véleményét. Legyen a tanítás módja barátságos, a tanulók a tanítóknak édes atyát és tanácsadó barátot lássanak, és ne „minden lépten mérgező és botozó hajdújakat”. Bírálta a korábbi iskolai oktatást is, melyben a nevelés célja legfeljebb abból állt, hogy a diákok elsajátítsák a deák és görög nyelvet, „Ezen elvétett célnak elérésére minémű mód és eszközök vétettek elő, szomorúan emlékezhetnek reá mindazok, akik ámbár mind értelmekben, mind szívekben nemesebb intézeteket nyertek a teremtőnek bölcs formálása által, mégis ennek súlyát szenvedni kényszerítették. És ennek a nevelésben ejtett hibának szerencsétlen következéseiről egész könyveket lehet-

Pápa, 1931. (továbbiakban: TÓTH, 1931.) 33., 42–47., 54–60., 180. p.; SZABÓ KÁROLY: Mándi Márton István. A helvét hitvallásúak pápai főiskolájának alapítója, s ugyanott a bölcsészet és mennyiségtannak negyvenegy évig rendes tanára. Pápa, 1860. 32–33. p.; SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1900. VII. köt. (továbbiakban: SZINNYEI, 1900.) 613–616. p.; TÓTH DÁNIEL: Mándi Márton István Életrajza. In: Egyházi almanak 1833-ik esztendőre. Pozsony, 1833. 189. p.

⁵ KÖBLÖS, 2006. 101–102. p.; BODOLAY, 1981. 125. p.

⁶ LÁTZAI JÓZSEF: Oskolai tanító könyv. Irta német nyelven Luntz György János, a kempteni oskolák igazgatója. Most pedig szabadon fordítva, és némely szükséges változásokkal ’s bővítéssel alkalmaztatva a magyar ifjúság hasznára ki-adta Látzai József Pápai Reform. Professor. Győr, 1793. (továbbiakban: LÁTZAI, 1793.) 6. p.

⁷ LUNZ, JOHANN GEORG: Lehrbuch für bürgerliche Schulen. – Zweyte, verm. u. verb. Ausg. – Kempten : Verl. des Verf., 1787.

ne írni.”⁸ A könyv rendkívül jó hírű volt a saját korában. Pápay Sámuel (1770–1827) – az első magyar nyelvű irodalomtörténet szerzője – 1808-ban megjelent könyvében kiemelt helyen említi Látzai munkáját, mint amely a pedagógia hazánkban újszerű, különös tudományában élen jár.⁹ Látzai megemlíti munkája előszavában Joachim Heinrich Campe (1746–1818) híres német filantróp pedagógust is, akinek könyvei megtalálhatóak voltak az iskolai könyvtárban. Campe gyermekkönyvei szolgáltak a gimnázium felsőbb osztályaiban német nyelvkönyvként, melyből nemcsak a nyelvet, hanem számos hasznos dolgot elsajátíthattak a diákok. Ezek a könyvek akkor egészen újak számítottak, melyből kitűnik, hogy Látzai és Mándi lépést tartottak koruknak az iskolai oktatásban hasznosítható legjobb és legújabb könyveivel. Campe lelkes híve volt a francia forradalomnak, 1792-ben a Francia Köztársaság díszpolgárává avatták. Látzai a francia forradalom idején járt külföldi tanulmányúton, ott ismerkedett meg annak eszméivel.¹⁰

Látzai és Mándi közösen dolgozta ki az alsóbb osztályokra felépített hároméves teológiai képzés tantervét. Látzai az első évfolyam első félévében az ó- és újvilág egyetemes története mellett egyetemes földrajzot adott elő, a második félévben természetrajzot, gyakorlati bölcséletet, erkölcsant, német és latin nyelvet tanított. A második évfolyam első félévében Látzai a királyi udvarok és államok történetével, Európa földrajzána egy részével, az országok statisztikájával és a reformációig bezárólag egyháztörténettel foglalkozott. A második félévben általános természettant, politikát, német és latin nyelvet tanított. A harmadik évfolyam első félévében hazai történelmet, a reformáció utáni egyháztörténetet tanultak, befejezték Európa földrajzát és az országok statisztikáját. A második félévben Látzai tovább folytatta a német és latin nyelv oktatását, emellett fizikát, gazdaságtant és esztétikát tanított, a többi tárgyat Mándi Márton István. A tantervből úgy tűnik, hogy Látzai a természettudományok iránt erőteljesebben érdeklődött, emellett a történelem és az idegen nyelvek oktatása kapott nála kiemelt szerepet.¹¹

Látzai magyar nyelven tanította a történelmet: „Pápán lépe legelőször a magyar nyelv filozófusi s teológusi katedrába, amidőn én a morált, T. prof. Lácza József úr pedig a históriát magyarul tanítottuk” – írta Mándi.¹² Látzai magyar nyelven írott történelem tankönyvei kéziratos formában maradtak fenn.¹³ Jelentőségük, hogy a tanári kéziratok, illetve azok diákok

⁸ LÁTZAI, 1793. 5–6. p.

⁹ PÁPAY SÁMUEL: A magyar literatúra esmérete. II. köt. Veszprém, 1808. 455–456. p.

¹⁰ BODOLAY, 1981. 133. p.

¹¹ BODOLAY, 1981. 127–128. p.

¹² Keresztyén theologusi morál, vagy-is Erköltstudomány. Hallgatói számára kiad. MÁRTON István. Pápa, 1796. 803. p.; BODOLAY, 1981. 128. p.

¹³ Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára. (továbbiakban: TiREL.) Kt. 243. LÁCZAI SZABÓ JÓZSEF: Közönséges historia. A világ teremtésétől Kr. u. 476-ig. 1798–1799. Pápa, 1799.; TiREL. Kt. 245. LÁCZAI SZABÓ JÓZSEF: Lengyelország, Svécia és Dánia históriája. Pápa, 1803.; TiREL. Kt. 246. LÁCZAI SZABÓ JÓZSEF: Helvétia és Nagy Britannia históriája. 1797. Vö: BÖRZSÖNYI JÓZSEF: A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. Bp., 1986. (Magyaror-

által fennmaradt másolatainak száma e korból igen kevés, a pápai és a sárospataki levéltárban megőrződött kéziratok közül a legkorábbiak Látzai Szabó József munkái. A fennmaradt kéziratok anyaga azért értékes, mert olyan adatokat tartalmaznak, amelyek a cenzúrázott, nyomtatott tankönyvekbe már nem kerültek be. A jegyzetekből megállapítható, hogy Látzai történelemszemlélete sokkal haladóbb és bátrabb volt, mint ami a korszak történelemkönyveiben megfigyelhető. Jegyzeteinek az is jelentőséget ad, hogy ebben a korban az egyetemes történetet még mindenhol kéziratokból tanították. A *Helvetia és Nagy-Britannia Históriaja* című jegyzetben Látzai részletesen foglalkozik az 1381-es Wat Tyler-féle jobbágyfelkeléssel. Ismerteti a nagy angol parasztmozgalom történetét, előzményeit, Magyarországon első ízben részletesen. Leírásából érződik, hogy rokonszenvezik a paraszttal, mindvégig a nép szempontjából értékeli az igazságtalannak és egyenlőtlennek minősített adórendszert. Indokoltnak tartja a jobbágyfelkelést és Tylernek a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos követeléseit. Hasonló véleménye mutatkozik meg a dán jobbágyfelszabadítási reformok dicséretékor a *Lengyelország, Svécia és Dánia históriaja* című munkában. Feltűnő Látzai rokonszenve a lengyel és a svéd nép függetlenségi harcainak hősei iránt, Lengyelország esetében az állam hanyatlásának legfőbb okát a nemesség önző politikájában állapítja meg. Történelemtanításában a jobbágyfelszabadítás híveként a polgári átalakulás egyik előkészítőjeként tartható számon, aki a korabeli hivatalos történelemfelfogástól erősen eltérő módon szemlélte a történelem eseményeit, és burkolt formában a bécsi kormány és a magyarországi hatóságok politikáját, valamint a magyar társadalmi viszonyokat is bírálta.¹⁴

Látzai igen jelentős munkája a *Magyar Ország Históriaja* című kézirat.¹⁵ A jegyzet másolatok formájában iskolán belül és kívül egyaránt terjedt. Antifeudális és függetlenségi szemlélet mutatkozik meg a Dózsa-féle parasztháború, a Bocskai-felkelés, és a Rákóczi-szabadságharc tárgyalásakor, és részletesen foglalkozik a 18. századi protestánsüldözéssel és ellenreformációs intézkedésekkel is. Számára a század központi kérdése a protestánsok elnyomása volt. Szókimondó stílusa és szemlélete egyedülálló volt a reformkort megelőző évtizedekben. Munkája, például a Rákóczi-szabadságharc leírása mint olvasmány is színes, érdekes, eleven volt.¹⁶

A nevelés módját illetően nem volt teljes az összhang az iskola professzorai és tanárai között. 1794-ben az egyházi vezetőség megróttta Látzait és Horváth József praepceptort állítólagos mulasztásai miatt. Ezek főleg az ifjúság fegyelmezésével voltak kapcsolatosak (pl. a pontos órakezdés, a

szági egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai, 4.) (továbbiakban: BÖRZSÖNYI, 1986.) 61. p.

¹⁴ BÍRÓ Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében. Bp., 1960. (továbbiakban: BÍRÓ, 1960.) 130–137. p.

¹⁵ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. (továbbiakban: DREL.) O 350. LÁTZAY JÓZSEF: „Magyar Ország Históriaja...” 1812.; Vö: SZABÓ GYÖRGY: A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa. Bp., 1987. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 6.) 65., 144. p.; TIREL. Kt. 244. LÁCZAI SZABÓ JÓZSEF: Magyar ország históriaja. A kezdetektől 1804-ig. 1797–1804.; Vö: BÖRZSÖNYI, 1986. 61. p.

¹⁶ BÍRÓ, 1960. 137–150. p.; BODOLAY, 1981. 128–129. p.

kisdiákok istentiszteleteken való szolgálata). A templomba menők naponkénti kijelölésének elmulasztását vetették Látzai szemére, ő azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy erőszakoskodni nem fog a tanulókkal, „mivel az istentisztelet virtus, azt pedig senkiből kibotolni nem lehet.” A vádakat egyébként Látzai és Horváth is visszautasította, mindketten a szigorúbb nevelési elveket valló Mándit sejtették az ügy mögött. Látzai verset is írt a konfliktusról, melynek címe *A hold, nap és csillagok* volt. A hold Látzai, a nap Mándi, a csillagok a diáksereg, akik az eljárásához, vagyis az Atlaszokhoz fordultak szeretett tanárunk, vezérük védelmében. Az apológus szerint a hold szelíd sugaraiban fényesen világíthatnak a csillagok, míg a nap forró heve elfojtja azokat. Az első két versszakot idézve: / A csendes Hold szelídséggel szokott útján lépdese, / S szent frigyét kötvén az éggel, volt ennek hív frigyese. / Akként fejtelt orcája, amint kívánta pályája. / S a csillagsereg körülte önnön fényét örülte. / / Ha kit a Nap forró heve gyötrelmesen égetett, / Sőt szinte holtá is tevé, a Holdnál lelt életet, / A búsuló s gyenge szívek mind e mellett voltak hívek, / Kiket a Nap megvakított, olyakat ez gyógyított. / ¹⁷ Hamarosan harmadik professzor került Pápara Tóth Ferenc (1768–1844) személyében, aki nevelési elveit és fegyelmezési szokásait Mándihoz hasonlóan a Debreceni Református Kollégiumból hozta magával. Hármójuk közül a sárospataki emlékeket ápoló, a külföldi eszmékkel megismerkedő Látzaira voltak legnagyobb hatással a filantróp nevelési elvek és a felvilágosult filantróp szellemiség. A magyar nyelvű tanítás ellen 1807-ben határozatot hozott a dunántúli egyházkerület, ezután csak a teológiát és a fizikát lehetett magyarul oktatni, minden más tárgyat latinul kellett tanítani a pápai kollégiumban. Látzai munkássága egy olyan szerencsés időszakra esett, amikor pedagógiai elveit és a magyar nyelv iránti elkötelezettségét szabadon gyakorolhatta tanítása során.¹⁸

3. A lepsényi egyházközség prédikátora

Látzai Szabó József 1805 és 1807 között Lepsény prédikátora és a Mezőföldi Református Egyházmegye tanácsnoka volt. A Pápáról való távozása egy hosszabb, küzdelmekkel teljes időszak eredménye volt. A pápai gyülekezet vezetői és az iskola között elmergesedett a viszony, a professzorok ezért az iskolát szerették volna kivonni az egyházközségi tanács szigorú felügyelete alól, új helyre költöztetve azt. Mindhárman azzal fenyegetőztek, hogy egy jobban fizető és biztonságosabb lelkészi állásba helyezkednek el, közülük végül csak Látzai távozott. Oka a csekély fizetés mellett az volt, hogy Mándi mellett nem kellőképpen volt elismerve az iskola újraindításában végzett munkája. Véleménye szerint az iskolát Komáromba kellett volna áthelyezni, ahol a pápainál jóval nagyobb gyülekezet volt, és akik felajánlottak az iskola számára számos ingatlant és épületet. Látzait állítólag felesége vette rá, hogy hagyják el Pápát.¹⁹ A korabeli, 1806-ban végzett és a *Prédikátori Tárházban* megjelent lelkészösszeírás szerint betegség miatt távozott a pápai katedráról: „Tizennégy esztendeig tartott Professori szolgálatját, leginkább egéssége változása miatt Tiszt[eletes] Látzai Jósef, falusi Prédi-

¹⁷ BODOLAY, 1981, 126–127. p.

¹⁸ BODOLAY, 1981, 144., 158. p.

¹⁹ BODOLAY, 1981, 152. p., TÓTH 1931. 116. p.

kátorsággal tserélvén fel...”²⁰ Helyébe a Göttingából érkezett Mokri Benjámin állították.

Látzai kétszer özvegyült meg, először Bíró Zsófiát, majd Ketskeméti Katalint temette el. Harmadik felesége Ketskeméti Erzsébet volt, Ketskeméti Zsigmond (1737–1821) polgári lelkipásztor–egyházmegyei esperes és Szűcs Katalin leánya. Ketskeméti Zsigmond maga is lelkészcsaládba született. Sárospatakon tanult, 1755-ben subscribált a református kollégiumban, külföldön Zürichben és Bernben iratkozott be egyetemre. 1768 és 1821 között Polgári lelkésze, 1786 és 1796 között egyházmegyei ülnök, 1796 és 1821 között a Mezőföldi, illetve Peremartoni egyházmegye esperese volt. A Ketskeméti nemes család a 17. század elején származott Zemplén megyébe, ahol Sárospatakon már 1608-ban református lelkész-ként szolgált Kecskeméthy János Elek.²¹ Látzai Józsefnek nyolc gyermeke született. Kettő az időközben elhunyt Ketskeméti Katalintól Pápan, további hat harmadik feleségétől, Ketskeméti Erzsébettől Pápan, Lepsényben és Sárospatakon látta meg a napvilágot. Közülük többen töltöttek be lelkipásztori–tanítói hivatást, illetve jogászfi foglalkozást, a leányokat pedig református lelkipásztorokhoz igyekeztek nőül adni.²²

3.1. Az Árvák Institutuma

Látzai Szabó József munkásságának egy fontos, ám elfeledett momentumára fel kell hívni a figyelmet. 1806. május 13-án lepsényi prédikátorként mutatta be egy felállítandó új intézmény nagyszabású tervét a Dunántúli Református Egyházkerület Balatonfüreden tartott egyházkerületi gyűlésén. Felvázolta egy országos özvegyet–árvát segélyező intézmény tervét, melynek az *Árvák Institutuma (Arva-intézet)* nevet adta. Tervét 1806-ban a *Prédikátori Tárházban* közölte *Ugyan ezen Prédikátori Özvegyek és Árvák’ valóban szánakozást érdemlő sorsokon segíteni törekedő szándék [...] címen.*²³ Látzai felhasználta a tárgyra vonatkozó legfrissebb külföldi irodalmat is.²⁴ Az August von Kotzebue nevével fémjelzett *Der Freimüthige oder Ernst und Scherz* berlini kiadású lap friss számából idézett egy rendelkezést: Valesiában a tartományi kincstárból segélyezik a prédikátori özvegyeket esztendőnként öt zsák búzával és 100 frankkal, és minden árvának tizenhat esztendőös koráig évi három zsák búzát és 60 frankot adnak.

²⁰ *Prédikátori Tárház*, 1806. 2. köt. 4. fogás. 49. p. Látzai József életrajza.

²¹ SZINNYEI, 1897. 1313–1314., 1324–1326. p.; HÖRCSIK RICHÁRD: A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777. Sárospatak, 1998. 274. p.; NAGY, 1857–1868. 6. köt. 139–140. p.; Adattár – lelkészek 1760–1848. (A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészeinek adatbázisa, www.papacollege.hu – 2014. augusztus) 114. p.

²² Ketskeméti Katalin és Látzai József gyermekei: Sigmond (ker. 1795. máj. 3., Pápa), Josef (ker. 1797. ápr. 5., Pápa). Ketskeméti Erzsébet és Látzai József gyermekei: Károly (ker. 1799. nov. 3., Pápa), Lajos (ker. 1801. szept. 6., Pápa), Ester (ker. 1805. okt. 24., Lepsény), Sónia (ker. 1808. márc. 6., Lepsény), Súsánna (ker. 1809. jún. 3., Sárospatak), Erzsébet (ker. 1810. dec. 4., Sárospatak). Forrás: www.familysearch.org – 2014. augusztus.

²³ LÁTZAI JÓZSEF : Ugyan ezen Prédikátori Özvegyek és Árvák’ valóban szánakozást érdemlő sorsokon segíteni törekedő szándék (továbbiakban: LÁTZAI, 1806.). In: *Prédikátori Tárház*, 1806. 2. köt. 4. fog. 91–103. p.

²⁴ Ua. 91–92. p.

Megemlítette Johann Daniel Schulze, a luckai líceum rektorának 1805-ben kiadott könyvét is. A *Stipendien-Lexikon von und für Deutschland* című műben Schulze arra tett kísérletet, hogy teljes körű jegyzéket állítson össze a német tartományok valamennyi ösztöndíjáról és alapítványáról, melyet középfokú és felsőfokú oktatási intézmények diákjai, lelkipásztorok, tanárok, tudósok, valamint özvegyeik és árváik számára hoztak létre.²⁵

A 19. század elején jelentős reformok zajlottak a református egyházban az éneklés megújítása céljából. Sokáig új énekeskönyv volt a köznyelvi elnevezése annak a 19. század elején megjelent, sok vitát kiváltó énekgyűjteménynek, melyet mind a négy református egyházkerületben egységesen bevezettek. A könyv egyik szerkesztője és az előszó írója Benedek Mihály (1748–1821) debreceni lelkész–református püspök volt. Az 1806-ban megjelent énekkönyvet és későbbi kiadásait gyakran Benedek-féle énekeskönyvnek is nevezték.²⁶ Látzai József az új énekeskönyv elkészítésében maga is jelentős szerepet vállalt. Összesen kilencvennyolc éneket nyújtott be, ebből hetvenet maga készített, ötöt a régi Graduálból igazított, tizenegyet Szászi János ősi prédikátor, tizenkettőt Szikszai János foksabadi lelkipásztor közölt általa.²⁷ Látzai két éneke bekerült az énekeskönyvbe.²⁸ Látzai József az újonnan megjelenő könyv eladott példányainak bevételéből kívánta a segélyezésre szánt összeget elkülöníteni. Számításait arra a köztudomású és a vásári könyvárusok tanúságán nyugvó állításra alapozta, mely szerint hazánkban hosszú ideje a kalendárium után a második legkeresettebb árucikk a református graduál. Látzai József az új énekeskönyv kötelezővé tételével, a gyülekezeti énekiktálás megszüntetésével, és az énekeskönyv iskolai tankönyvvé tételével kívánta növelni az új énekeskönyv iránti keresletet.²⁹ Terve szerint minden eladott könyv árát 5 garassal kell növelni, és az ebből származó összeget az *Árvák Institutuma* alapítókéjéül elkülöníteni. A kamatokból anyagi segítség nyújtható a prédikátorok és professzorok református főiskolán tanuló fiú árváinak. Az intézmény vagyonának növekedésével a támogatás kiterjeszhető az öreg

²⁵ SCHULZE, JOHANN DANIEL: *Stipendien-Lexikon von und für Deutschland, oder Versuch eines vollständigen Verzeichnisses und Beschreibung der im deutschen Reiche für Studierende auf Schulen und Universitäten, für Prediger, Schullehrer, auch andere Gelehrte, und für die Wittwen und Waisen derselben vorhandenen Stiftungen. Aus handschriftlichen und gedruckten Nachrichten. Erster Theil, von Johann Daniel Schulze, M., P. C. und Rector des Lyceums zu Luckau. Leipzig, 1805, in der Röhlerischen Buchhandlung.*

²⁶ Közönséges Isteni Tiszteletre Rendeltetett Énekes Könyv, mely szent Dávid 'Soltárinn kívül magábann foglal némely kiválogatott és a' Helvétziai Vallástételt követő négy Szuperintendentzia által jóvá hagyódott Énekeket egynéhány imádsággal együtt. Debreczen, 1806.

²⁷ A' Magyar Reformátusoknak készülőben lévő új Énekes Könyvökről. In: *Prédikátori Tárház*, 1806. 2. köt. 4. fog. 104-117. p.

²⁸ Az énekeskönyvbe Látzainak egy ádventi és egy karácsonyi éneke került be. 51. ének (LXXIX. Zsolt. nót.): Kegyes lelkek! az Urat dicsérjétek; 62. ének (XX. Zsolt. nót.): Az Isten annyira szerette a bűnös világot. Vö: SZEKERES MIHÁLY: Dicséreteink szerzői. In: *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, 1896. 23. sz. 357–359. p.

²⁹ Vö: LÁTZAI JÓZSEF: Liturgica, II. Szakasz, 27.§. Az Ének diktálás, 28.§. Az Énekes Könyvek változtatása 's újítása, 29.§. Az Orgonákkal való éléről. TIREL. Kt. 3075.

prédikátorokra és a lelkészözvegyekre, valamint az összes református gimnáziumban tanuló prédikatori és rektori árvára. Az árvaintézet direktórium a négy egyházkerület erre a célra megválasztott lelkészeiből vagy a Dunamelléki Református Egyházkerület vezetése alatt valósulhat meg. Utóbbit Látzai azért is tartotta indokoltnak, mert ennek az egyházkerületnek nem volt saját anyaiskolája, így szerinte mindhárom hazai kollégium patrónusi tevékenységében érdekelt lett volna. Az intézet központja Pesten, alközpontjai Debrecenben, Miskolcon, Sárospatakon és Komáromban volnának. A direktórium tagjai ingyen végzik munkájukat, számadásukat minden évben megküldik az egyházkerületeknek, jutalmuk pedig az árváknak juttatott magasabb alumnium.

Látzai sűrgetőnek tartotta a döntést, hogy az új énekeskönyv nyomtatásához szükséges királyi privilégiumot már az *Árvák Institutuma* neve alatt kérhessék ki. Az intézmény igazgatósága válassza a nyomdát és az tárgyaljon a tipográfusokkal is. Terve mellé számításokat végzett. 1300 magyarországi eklézsia 1 millió 800 ezer református vallású tagjával számolt. Számításai a következők szerint alakultak: ha minden kilencedik hívő beszerzi az énekeskönyvet, akkor néhány év alatt legalább 200 000 darab könyvnek kell elkelnie. Ha minden könyv árából 5 garast az *Árvák Institutuma* számára elkülönítenek, akkor rögtön az első vásárlásból egy 50 000 forintos alaptőkét lehet felállítani. Az 50 000 forint évi 3000 forintnyi kamatából 100 kollégiumban tanuló prédikatori és professzori árvát lehet évi 30 forint ösztöndíjjal segíteni. Ugyanezt a számítást végezte el arra az esetre is, ha minden kilencedik helyett csupán minden tizennyolcadik hívő vásárol könyvet: az így kapott eredményeket is biztatónak találta.

A dunántúli szuperintendentiális gyűlés elfogadta tervét és megtárgyalásra elküldte a többi egyházkerületnek. Az ügy folytatásáról a *Prédikatori Tárházban* 1808-ban számolt be.³⁰ Az 1806. augusztus 24-i Pesten tartott közgyűlés 7. szám alatti határozata e szavakkal utasította el a tervezetet: „Szent dologgal nyerekedést indítani nem illene.”³¹ Látzai új indítványt nyújtott be a szentkirályszabadi egyházkerületi gyűlésre, ekkor arra tett javaslatot, hogy az énekeskönyvek bevételeiből saját egyházmegyéjükben állítsanak fel árvaintézetet.³²

Látzai József tervének jelentősége abban rejlett, hogy a négy egyházkerület az országos segélyezési alap megteremtésével közös intézetet állíthattott volna fel. Az egyház szétagoltsága miatt csak egészen kivételes esetekben fordult elő az egyházkerületek együttműködése, ám az új énekeskönyv kiadása megteremtette volna erre a lehetőséget. Látzai József felismerte az egyszer kínálkozó, egyedülálló lehetőséget az országos intézet felállítására. A 18. század utolsó évtizedében éppen csak megkezdődött az egyházmegyei jótékony intézetek felállítása, ezek azonban csupán csekély segítséget tudtak nyújtani a rászorulóknak. Állandó problémát jelentett a lelkészeknek és az egyházközségeknek az intézmények fenntartásához szükséges terhes

³⁰ LÁTZAI JÓZSEF: A' Prédikatori Özvegyek' és Árvák' felsegállítására az új Énekes Könyv' fundusából gyűjtendő Capitalis erant feltett Planum. In: *Prédikatori Tárház*, 1808. 3. köt. 4. fog. 66–67. p.

³¹ Ua. 1808. 67.

³² Ua.

anyagi hozzájárulás, az országos intézet felállításával a segélyezés új alapokra helyeződött volna. Látzai József kifejtette: ha az egyszeri lehetőséggel az egyházkerületek nem élnek, akkor több évszázaddal tolják el az országos intézet felállításának időpontját.³³ Jövőbelátó jóslata helyesnek bizonyult. Terve az egyházkerületek nyomtatással és privilégiummal kapcsolatos hosszas vitái között feledésbe merült. Számításai irreálissá váltak, mert az új és szokatlan énekek kötelezővé tétele a nép ellenállásába ütközött, a könyvterjesztés csak lassan haladt.³⁴ Mindazáltal elmondható, hogy kezdeményezése, és ez irányú ismeretterjesztő munkája illeszkedett a korszak felvilágosult és racionális szemléletébe, mely különféle jótékony intézetek és öngondoskodó társaságok felállításában számos protestáns országban megmutatkozott. Hátterében többek között a filantróp szellemiségből is táplálkozva a lelkészi–tanítói réteg életszínvonalának emelése és társadalmi megbecsültségének növelése állt.³⁵

3.2. A *Prédikátori Tárház szerkesztője*

Látzai Józsefnek jelentős szerepe volt az 1805-ban megindított *Prédikátori Tárház* kiadásában, melynek 1806-tól társszerkesztője volt. Ez volt az első magyar nyelvű protestáns teológiai folyóirat hazánkban.³⁶ A *Prédikátori Tárházzal* kapcsolatos tervét Látzai 1806-ban a *Hazai Tudósításokban* közölte. Sammer Mihály veszprémi könyvnyomtató halála miatt a nyomtatás feladatait a váci tipográfusnak, Mormarosi Gottlieb Antalnak adták át. Évente négy *Fogás* jelent meg általában egy *Darabban* (egybekötve). Minden kötetnek 30 krajcár volt a boltbeli ára. A *Prédikátori Tárháznak* hivatalosan az augusztus 29-i János-napi pesti vásárra kellett megjelenie. A *Prédikátori Tárház* gazdag és sokrétű anyag közlését tűzte ki célul, mellyel a lelkészi munkáját és tájékozódását kívánták elősegíteni, és megjelenési lehetőséget biztosítottak nekik: „a’ kiktől kitelik, közhaszonra szánt újabb darab munkáikat, velünk közölni méltóztassanak, mellyeket illendő köszönettel és érdemesítéssel a’ Tárházba beiktatni, ’s ennél fogva: kitől mit

³³ LÁTZAI, 1806. 93. p.

³⁴ Látzai alkalmi prédikációja nyomtatásban megjelent: XVI. Prédikázió. Készítetett az Új Énekes Könyv’ behozásának alkalmatosságára L. J. által. In: *Prédikátori Tárház*, 1808. 3. köt. 2. fog. 233–248. p.

³⁵ Vö: GONDA LÁSZLÓ: Történelmi adat és tanuság a prot. e. domesticáról. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1861. 17. sz. 517–523. p. Közli Látzai indítványát és foglalkozik annak fogadtatásával.; POKOLY József: A lelkészi gyámintézetek történetéhez. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1896. 48. sz. 753–756. p.; RÉVÉSZ KÁLMÁN: A lelkészi gyámintézetek történetéhez. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1896. 49. sz. 772–773. p.; POKOLY JÓZSEF: Igazolásul. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1896. 50. sz. 800. p.

³⁶ Prédikátori tárház, vagy Ollyan gyűjtemény, Mellyben A’ Prédikátori Hívataltartató szükséges dolgok egymás után rövideden feltaláltatnak, és a’ mellyet a’ véle élni akaróknak hasznokra kiadnak FÁBIÁN JÓZSEF A Veres Berényi Ref. Eklé’siának L. Tanítója, és a’ Veszprémi Eklé’siai Társaságnak Seniora, és LÁTZAI SZ. JÓSEF A Lepsényi Ref. Eklé’sia Prédikátora és Tractusbéli Assessor. Weszprém: Szammer, Vátz: *Gotlib*, 1805–1808.

lehesen várni? a' felől az Olvasó Tiszt. Közönségnek figyelmetességét felserkenteni buzgó Hazafiúi kötelességünknek fogjuk tartani.”³⁷

A folyóirat számaiban megjelentek prédikációk, ágendák, tudományos értekezések, egyházközségekre vonatkozó tudósítások, lelkészéletrajzok, hazai és külföldi könyvek ismertetői. Újszerű és modern témákkal kívántak foglalkozni, így a közölt prédikációk is „nevezetesebb és ritkább” vallási tárgyakkal kapcsolódtak. Ezekben a mindennapi élet kérdéseivel foglalkoztak, melynek elsődleges célja a nép valláserkölcsei nevelése és a hívek felvilágosítása volt. A természeti-társadalmi jelenségek közérthető magyarázatára helyezték a hangsúlyt, a természettudományos és racionális szemléletet képviselve felléptek a babonák, népi tévhitek, tudománytalan nézetek ellen. Felhívták a figyelmet a himlőoltás beadásának fontosságára, foglalkoztak a leányok neveltetésének kérdésével, a népoktatás színvonalának és hatékonyságának emelésével, a divat, a fényűzés, a társasági élet jelenségeivel és az okszerű mezei gazdálkodással is. A lap megindításában Látzai mellett Fábíán József (1761–1825) vörösberényi lelképásztornak, a Veszprémi Református Egyházmegye tanácsbírájának és esperesének volt fontos szerepe. A tudós prédikátor számos természettudományos ismeretterjesztő könyvet jelentetett meg, felvilágosodott gondolkodása harmóniában állt vallásos világnézetével, ő maga deista volt. A *Prédikátori Tárház* 1805 és 1808 között jelent meg évi négy számban.³⁸ Az 1808-as évfolyam Veszprém helyett már Vácott jelent meg. Az új nyomdai kapcsolat kiépítése Látzai Józsefnek köszönhető, aki ekkor tért vissza szülővárosába, Sárospatakra. Korábban a *Prédikátori Tárház*at Sárospatakon Látzai Dániel prókátornál lehetett átvenni.³⁹ Az 1808-ban megszűnt lap újraindítására 1818-ban *Lelkipásztori Tárház* címen tettek kísérletet.⁴⁰ Látzai József halotti beszédeit *A halhatatlanság oszlopa* címmel önálló kötetbe gyűjtötte (Vác, 1807), és ekkor jelent meg *Énekek* című könyve is (Vác, 1807). E munkák népszerűségét jelzi, hogy számos további kiadása, bővítése vagy átdolgozása jelent meg a későbbi években. Az új kiadások többek között Vácott,

³⁷ *Hazai Tudósítások*, 1806. 12. sz. 102–104. p.

³⁸ HUDI JÓZSEF: A Veszprém megyei sajtó kezdetei 1788–1847. In: HUDI JÓZSEF: Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében. Bp., 2009. (továbbiakban: HUDI, 2009.) 26–27. p.; HUDI JÓZSEF: Fábíán-életrajz. Fábíán József (1761–1825) református esperes pályafutása. Pápa, 2002. 16., 25–27. p.; HUDI JÓZSEF: Fábíán József esperes pályafutása. In: *Acta Papensia*, 2001. 1–2. sz. 15–16. p.; HUDI JÓZSEF: Tudós Fábíán József, a népművelő lelkész. In: *Korunk*, 2005. 5. sz. 112–116. p.; CSOMA ZSIGMOND: A mezőgazdasági ismeretterjesztés kezdetei. In: *Valóság*, 2001. 5. sz. 16–30. p.

³⁹ Szammer Mihály (Látzainál Sammer) 1794 és 1806 között üzemeltette a veszprémi nyomdát. Vö: HUDI, 2009. 21–22. p. Gottlieb Antal (1760–1823) nyomdász Máramarosi Gottlieb Antalként közismert (Látzainál: Mormarosi).

⁴⁰ Lelki pásztori tárház vagy Ollyan gyűjtemény, melyben a' prédikátori hivatalra tartozó szükséges dolgok egymás után rövideden feltaláltatnak; és a' melyet a' vele élni akaróknak hasznokra kiad FÁBIÁN JÓZSEF ez előtt veres berényi, most tóth vásónyi prédikátor, és a veszprémi ekklesiái társaságnak esperestje. Pesten, Trattner János Tamás betűível 's költségével, 1818. I–IV. köt.

Nagyváradon, Kolozsváron, Nagyenyeden, Brassóban, Komáromban és Sárospatakon kerültek kinyomtatásra.⁴¹

4. A sárospataki prédikátor és tanár

Látzai József 1808-ban tért vissza szülővárosába, Sárospatakra, ahol az 1828-as haláláig lelkészként és a gyakorlati teológia professzoraként tevékenykedett. 1808. május 22-i beköszönése után prédikatori, június 16-tól kollégiumi professzori állást töltött be. Látzai József az Alsó-Zempléni Református Egyházmegye tanácsnoka is volt.⁴²

A Sárospataki Református Kollégium ezekben az években jelentős fejlődésen ment keresztül, mely számos reformintézkedésben megmutatkozott. A Sárospatakkal szomszédos Széphalmot ekkor szervezte Kazinczy Ferenc országos irodalmi központtá, mely szintén hozzájárult a felvilágosult eszmerendszer és új gondolatiság terjesztéséhez. A reformkor szellemiségét jelentősen gazdagította az itt tanult híres pataki diákok munkássága. A vallásos értelem jegyében a descartesi coccejanizmust a német filozófiai és teológiai racionalizmus hatása alatt a pozitív racionalisták fejlesztették tovább Patakon. Céljuk a teológiai gondolkodás önállóságának hangsúlyozása volt, de a természettől adott vallást helyezték előtérbe, az ész és erkölcsiség együttes uralmának érvényesülését hirdették. A teológiai racionalisták a józan okosság és a szentírás kijelentések egyensúlyának megtalálására és annak hangsúlyozására törekedtek (Szentgyörgyi István, Porkoláb István, Pataki János, Szathmári Paksí Dániel, Somossi János, Kálniczky Benedek). Az értelmes hit nevében a racionális filozófiai idealizmus képviselői azt hirdették, hogy a hit értelmes, mert tapasztalati alapon figyelembe veszi az értelmén kívüli világot. A mindenkori filozófiát fel kell tehát használni a hit számára, mert a filozófia értelmessé teszi a hitet (Rozgonyi József, Sipos Pál).⁴³ A felvilágosodás korának legnagyobb elméleti kérdéseire, vagyis a filozófia és a teológia, a hit és az ész, a tudás és a kijelentés összeegyeztetésére a korszak teológiai gondolkodásában a cselekvő erkölcs adott választ. Az elvi és elméleti ellentéteket a tett oldja fel, a hit és ész között a harmóniát a jót cselekvő erkölcs teremti meg. A filozófiai és teológiai kérdések helyett a hangsúly a gyakorlatra helyeződik át, képviselői az egyházat a nemzeti és társadalmi felemelkedés fontos eszközének tekintik. Fontosnak tartják a keresztény vallásban a közösségi, a társaságos

⁴¹ LÁTZAI SZABÓ JÓZSEF: A halhatatlanság oszlopa, vagyis némely halotti versek, melyeket pápai professor korában készített... Vác, 1807. (Erkölcsei mesés toldalékkal bővített 2. kiadás. Sárospatak, 1813.); Uő: Énekek. Vác, 1807. (Új kiadás: Sárospatak, 1813.); SZINNYEI, 1900. 613–614. p.

⁴² DIENES DÉNES – UGRAI JÁNOS: A Sárospataki Református Kollégium története. Sárospatak, 2013. (továbbiakban: DIENES–UGRAI, 2013.) 97. p.; SZOMBATHI JÁNOS: A Sárospataki ref. kollégiumnak rövid története. Sárospatak, 1827. 51. p.; HEGEDŰS LÁSZLÓ: A s.-pataki reform. egyház nevezetesebb eseményei és papjainak rövid életrajza. In: *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, 1847. 26. sz. 617–618. p.

⁴³ KONCZ SÁNDOR: A filozófiai és a teológiai oktatás 1703–1849 között. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp., 1981. (továbbiakban: KONCZ, 1981.) 122–140. p.; BAJKÓ MÁTYÁS: Kollégiumi iskolakultúránk. A felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1976. (továbbiakban: BAJKÓ, 1976.) 35–63. p.

elv érvényesülését. Isten létezését végső soron az erkölcsi jó megvalósulása bizonyítja a földön, a láthatatlan Istent az ember láthatóvá teheti saját teremtő tevékenységében, az alkotó erkölcsben. A felvilágosult ész és a hit együttesen alapuló becsületesen elvégzett munka e gondolkodás egyik alappillérvé válik. A cselekvő erkölcs egyik leghíresebb képviselője Őri Fülep Gábor (1739–1823) volt, aki 1773 és 1797 között volt a pataki iskola tanára. Munkásságát és megjelent teológiai műveit a jó cselekedetek szükségességéről alkotott nézete uralja, melynek következtében a mennyország már itt a földön megvalósulhat. Leghíresebb munkája volt a *Keresztény erkölcsi tudomány* és *A nemzeti büszkeségről* című két fordítása. A felvilágosult erkölcsi gondolkodás további jeles képviselője volt Sárospatakon Tótpápai Mihály (tanított 1791 és 1805 között) és Beregszászi Nagy Pál (tanított 1798 és 1803 között).⁴⁴

A gyakorlati és erkölcsi teológiát Sárospatakon Kisari Tóth János (1799–1807) után Látzai Szabó József tanította. A gyakorlati teológia (practica theologia) azzal foglalkozott, hogy hogyan kell a lelkipásztornak munkálkodnia a valódi vallásos élet felébresztéséért, amennyiben oktat, vallásos szertartásokat végez, és hallgatóival a mindennapokban közelebről is érintkezésbe kerül. Somosy János – Sárospatakon a hittudományok tanára – tankönyvében négy részre osztotta a gyakorlati teológia tárgykörét: homiletica (a prédikálás mestersége), catechetica (a gyermekek tanítása rövid kérdések és feleletek által), liturgica (a vallásos szertartások során alkalmazott formulák készítése) és a cura pastoralis (papi gond, lelkipásztori gondozás).⁴⁵ A gyakorlati teológia, azon belül elsősorban a lelkipásztori gondozás, papi gond tárgykörébe tartozott a lelkészi–tanítói réteg szociális kérdése, amennyiben többek között útmutatást adott a lelkészeknek a helyes életvitel, a családi élet, a gazdálkodási és anyagi viszonyok kérdéskörében is. Látzai József, az „Erköltsi- és Papi-Tudományok rendes Professora” 1808 és 1828 között összesen huszonegy évet töltött a katedrán.⁴⁶

4.1. Gyakorlati teológiai munkássága és prédikációi

Látzai Józsefnek több kéziratos munkája fennmaradt, amelyeket *Papi gond* címen foglalt össze.⁴⁷ A practica theologiát – nála *Papi Theologia* – három részre osztotta: I. Papi Gond vagy Cura Pastoralis, II. Liturgica, III. Homiletica.

A *Papi Gond* mint tudomány két fő részt foglalt magában: az úgynevezett készítő és alkalmaztatott papi gondokat. Az első azzal foglalkozott, hogy a prédikátorságra menőknek milyen tudományos előkészületeket kell tenniük, hogy végül megkezdhesék hivatalukat. A második azt tanította, hogyan viselkedjen a prédikátor hivatalba állítása után. Ez utóbbi kérdéskörbe tartozott a prédikátor „személyes házi körülállása”, valamint a

⁴⁴ KONCZ, 1981. 140–145. p.

⁴⁵ SOMOSY János: Keresztény hittudomány. Az egyházi tanítói hivatalra készülő tanítványainak számokra. Sárospatak, 1836. I. kötet. 185. p.

⁴⁶ KONCZ, 1981. 144. p.

⁴⁷ TIREL. Kt. 700. LÁCZAI SZABÓ JÓZSEF: A Papi gond. Cura pastoralis. 19. sz. eleje. BÖRZSÖNYI, 1986. 119. p. TIREL. Kt. 3075. Papi gond. Leírta H. Gy. Sárospatakon. 1827–1829. I. rész. Papi gond, 1827. II. rész. Liturgica. Láczy Sz. József után. Sárospatak, 1829. III. rész. Bèvezetés a Homileticába. Sárospatak, 1829.

hivatalához tartozó összes feladatkörben való helyes viselkedési szabályok megtanulása (vallástanító, tanácsadó, barát, atya, vigasztaló, példaadó, az eklézsia fő gondviselője, az ifjúság nevelője, az iskola igazgatója, az egyházi felsőség rendelkezéseinek végrehajtója, az egyházi fenyték végzője). Látzai József megfogalmazásában:

„A’ Papi Gondnak normativum principiuma v[agy] fő Canonja ez: mi-helyt magadat a’ Predikatori hivatalra elszántad, kiváltképpen p[edi]g m[in]ek] u[t]ánna] annak folytatására hittel is leköteleztettél, igyekezz mindennemű foglalatosságaidban magadat úgy viselni, h[ogy] általad az igaz K[eresztyén] V[allás] és ezzel a’ fedhetetlen erköltsök mennél több kedvellöket és követöket nyerhessen[ek]...” (1. p.)

Látzai négy olyan szerző munkáját sorolta fel, akik korábban a cura pastoralis tárgykörével foglalkoztak egy-egy könyvükben: Oliveri Bowles (1574. k.–1644?) angol puritán lelkész-író,⁴⁸ Némethi Sámuel (1729–1802) lelképásztor,⁴⁹ Gombási István tudós erdélyi prédikátor,⁵⁰ valamint Tóth Ferenc (1768–1844) lelkész–püspök–egyházi író munkáit említette.⁵¹

Az első részben (*Készítő Papi Gond*) a következő témákkal foglalkozott: a prédikátornak készülő testi és lelki alkalmassága, kedv és hajlandóság, tudományos és erkölcsi felkészültség, a prédikátorságra elkészült ifjú kezdő lépései, a hivatalba állásának módja, a meghívás, a kibocsátás és a felszentelés. (I./1–19. §). A tudományos felkészültségnél fontosnak tartja, hogy a lelkész a deák és görög nyelvet jól értse, és a zsidó nyelvet is legalább annyira ismerje, hogy egy jó lexikon vagy nyelvtan segítségével elboldoguljon. A széleskörű egyháztörténeti és klasszikus műveltséget azért tartotta fontosnak, hogy a lelképásztor ki tudja választani azokat a tudományos munkákat, amelyek a vallás tiszta igazságait tartalmazzák, és ismerje az idők és népek változó szokásait és emberi vélekedéseit. A lelképásztornak alapjaiban értenie kell a filozófiát, a logikát, az antropológiát, pszichológiát és a szónoklattan. Az emberi természet ismerete nélkül a lelképásztor nem foghat a lelkek és szívek vallás szerint való igazgatásához, és a maga és mások cselekedeteinek megítélésében is tetemes hibát ejthet. (I./10. §.) Az antropológiai és pszichológiai ismereteken túlmutatva Látzai felteszi a kérdést, hogy szükséges-e a prédikátornak a doktorságot is tanul-

⁴⁸ BOWLES, OLIVERI: De pastore evangelico tractatus: In Quo Universum Munus Pastorale... London, 1655., Genevae, 1667. (A kéziratban Oliveri Boules: Pastor Evangelicus. Geneva, 1664.)

⁴⁹ NÉMETHI SÁMUEL: Hiv lelki pásztor, avagy annak rövid lerajzolása, miképpen kelljen az egyházi szolgának az istentől reá-bíztatott nyájnak juhait... szükséges tanácsadásokkal, és vigasztalásokkal legeltetni és erősíteni. Német nyelvből fordította és hozzáadásokkal néhol bővítette. Pozsony és Kassa, 1778, (1788?)

⁵⁰ OSTERWALD, JEAN-FRÉDÉRIC: A papi szent hivatal gyakorlásáról való traktának első darabja. Melly tanít a prédikállásról, és az ifjak tanításokról. A papi szent hivatal gyakorlásáról való traktának második darabja. Melly szól az eklézsia igazgatásáról. Ford. Gombási István. Kolozsvár, 1784.

⁵¹ TÓTH FERENC: Lelki Pásztori gondviselés. A lelki pásztori theológiának II. darabja. Győr, 1806.; Vö: BENEDEK SÁNDOR: Tóth Ferenc gyakorlati theológiája. Debrecen. 1930. (Theologiai Tanulmányok, 30.)

nia? II. József idején egy ízben bevezették a teológusoknak az orvostudomány oktatását. Látzai arra az álláspontra helyezkedett, hogy ennek oktatása nem része a lelkészképzésnek, az orvoslás ugyanis önálló tudomány. „Mindazál[tal] jónak ítélünk, h[ogy] kivált a' Falu helyeken, a' hol az orvosi mesterségb[en] holmi haszontalan vén asszonyok, marha pásztorok szoktak kontárkodni, ha ezek helyet, a' Predikátor egy 's két orvosi könyvel megismerkedik.” (I./11. §) Ezután orvosi könyvek sorát ajánlja elolvasásra hallgatóinak. Látzai egyébként gyakorolta az orvoslást is. Kis János (1770-1846) nemesdömölki evangélikus lelkész, későbbi szuperintendens 1804-ben írta egy Kazinczyhoz intézett levelében, hogy gyermekeit Látzai József lepsényi prédikátor beoltotta a himlő elleni vakcinával.⁵² A himlőoltás ebben az időszakban még teljesen újnak számított Magyarországon és külföldön egyaránt, a *Prédikátori Tárház* külön foglalkozott ennek népszerűsítésével, felhívta a szülők figyelmét az oltás fontosságára.⁵³ A következő pontban azzal a kérdéssel foglalkozott Látzai, hogy a prédikátorságra készülő ifjaknak szükséges-e gazdaságot tanulni. Úgy vélte, hogy a szakszerű kerti gazdaság, a méhészkedés, a marhatartás elsajátításának a csekély fizetésű falusi eklézsiákban és kisebb városokban élő lelképásztorok nagy hasznát vehetik, emellett jó példát mutathatnak és tanácsaikkal segíthetik hallgatóikat. Az alapvető gazdasági ismeretek elsajátítását tehát szükségesnek tartotta. Itt is meg kell említeni, hogy a *Prédikátori Tárház* szerkesztőjeként már korábban is foglalkozott a modernnek számító gazdálkodási kérdésekkel. (I./12.§., II./91. §.).

A második részben (*Alkalmaztatott Papi Gond*) az alábbi témákat érintette: I. Szakasz: a beiktatott prédikátor első lépései, a papi tekintély, a papi foglalatosság, tanulás és könyvszerzés, a magányos házi élet, a házasság ellenző okok, a házasságot javasló okok, a házastársválasztás regulái, mint férj mire vigyázzon, a gyermeknevelés, a pap mint cselédes gazda, magányos vagy házi virtus, személyes virtusa másokra nézve, a társalkodás hibái, közönséges vendégségben s mulatságban szabad-e lenni, közönséges mulatságokban mikre vigyázzon, a papi társaság vagy collegátus, a káplánnal való bánás, az iskolamesterrel való bánás. (I./20–39. §). II. Szakasz: a hallgatók közelebbi megismerése, szükséges-e a házankénti látogatás, a látogatás regulái, az iskolai gond, az iskolából kikerültekre való papi gond, a hasznos olvasás terjesztése, az egyházi jó rendre való gond (II./40–46. §). III. Szakasz: mi a különös papi gond, valláscsúfolókkal való bánás, társaságban hogyan kell a valláscsúfolókkal bánni, a kételkedőkkel való bánás közönségesen és személyesen, kik a szeparatisták és hányfélék, a szenteskedő és a haragtartó szeparatisták, a vallást cserélők, a szerencsétlen szenvedők, lelki háborúságban szenvedők, a betegekkel való bánás és annak regulái, a vétközőknek magános megfeddése és annak regulái, a polgári bűnök körül mitévő legyen, az ellenkezést és haragot tartók lecsendesítése, az atyafiak gyűlöletes villongásai közt mitévő legyen, a házastársak között való ellenkezés, a rabokkal való bánás és annak regulái, az egyházi fenyték,

⁵² Kazinczy Ferenc levelezése. 3. köt. Szerk.: Váczy János – Harsányi István – Berlász Jenő. Bp., 1890-1960. (Kazinczy Ferenc összes művei, 3.) 145–149. p.

⁵³ A' Tehénhimlő oltásra serkentő Tanítás (Mondatott Communio után való Vasárnap LÁTZAI JÓSEF által). In: *Prédikátori Tárház*, 1806. 2. köt. 1. fogás. 30-46. p.

az egyházi tanítók fizetése, a papi fizetésre tartozó jegyzések, eklézsiái juss, a pap gazdálkodása (III./47–91. §).

Liturgica című második könyvet a fogalom definíciójával és etimológiai magyarázatával kezdte: „A’ Liturgica azon része a’ Papi Theológiának, melly által meghatározatnak és előadatnak a’ külső isteni tiszteletbeli foglalatosságoknak, és vallásos tzeremoniák[na]k szokott módja és rendi, az ezekb[e]n tartandó beszédeknek, és tselekedetek[ne]k formája. A’ Liturgica tehát azt tanítja, miképpen és minémű Liturgiát keljen tartani, v[agy] a’ külső isteni tiszteletnek minémű megállított ’s bevett rendit és módját követni.” A liturgiát nevezik ágendának vagy ordo agendinek, officiumnak és cursus ecclesiasticusnak is. Látzai a következő témákkal foglalkozott a bevezető szakaszban: a liturgia készítésének jussa kit illet, szabad-e új liturgiákat készíteni, a liturgiák készítésének regulái, szabad-e a bevett regulákon kívül másokkal is élni, és ha igen mi okból, mely módon, mi céllal, ennek materiája és formája, a lelkipásztor liturgiai magaviselete, a ceremóniák eredete, haszna és egyéb tulajdonságai, a liturgiák és liturgicák története. A további témák a következők voltak: I. Szakasz: az istentisztelet helyéről és idejéről. II. Szakasz: az istentisztelet részei és módja. III. Szakasz: a keresztségről. IV. Szakasz: a konfirmációról. V. Szakasz: az úrvacsoráról. VI. Szakasz: a házasságról, VII. Szakasz: Az egyház-keletről. VIII. Szakasz: a temetésről.⁵⁴

Bévezetés a Homileticaba című harmadik könyvben elsőként azzal foglalkozott, hogy mi a homiletika: „A’ Homiletica a’ felől való tudományos oktatás, miképpen kellessen egész Gyülekezetet a’ Vallásra tartozó dolgokb[a]n egymásból folyó beszéd által világosítani, jobbítani és tanítani.” (1. §.). A következő bevezető részben olyan kérdésekre keresi a választ, hogy szükséges-e a vallásra élőszóval tanítani, mi az eredete és célja a tanítói hivatalnak, a lelkipásztor elméleti és erkölcsi minéműségei, szükségessége a homiletika, és végül hosszan foglalkozik a homiletika történetével (1–15. §.). Az első részben a prédikációval, a prédikáló személyével és a papi társasággal (16–25. §.), a második részben a textussal, a homíliával, a prédikációval és a prédikálással (26–83. §.), a harmadik szakaszban a prédikáció külső formájával (84–108. §.), a negyedik szakaszban a prédikáció elmondásával (109–128. §.) foglalkozik.

Látzai József a katechetikát és az erkölcsant nem kéziratokból, hanem az általa írt nyomtatott tankönyvekből oktatta. Első könyveit pápai tanárkorában írta, illetve fordította, melyeknek számos későbbi kiadása és átdolgozása megjelent. *A Keresztyen kathekismus a vallás történetével és némely szükséges könyörgésekkel együtt* címmel 1796-ban Győrben adták ki munkáját, melyet Johann Benjámín Koppe után fordított.⁵⁵ 1804-ben Győrben jelent meg a *Kisdedek kathekismusa*, melyet kérdésekbe és fele-

⁵⁴ VÖ: FEKETE KÁROLY: A református liturgikák története a XIX–XX. században. In: *Magyar Egyházzene*, 1999–2000, 7. sz. 459–487. p.

⁵⁵ LÁTZAI SZABÓ JÓZSEF: *Keresztyen kathekismus a vallás történetével és némely szükséges könyörgésekkel együtt*. Koppe után ford. Győr, 1796. 3. kiadás: Uo., 1802.; 4. kiadás: Vác és Nagyvárád, 1802.; 5. kiadás: Vác és Sziget, 1816., átdolgozott kiadása. I. A hit ágazatairól. Kolozsvár, 1813. II. A keresztyén erkölcsi tudományról 6. kiadás. Nagy-Enyed, 1834.

tekbe szedve a kisded tanulók számára készített.⁵⁶ Végül megemlítendő a *Vallástevő katechismus* című könyve, amely 1813-ban Sárospatakon került kinyomtatásra, és számos újabb kiadást megért.⁵⁷ Erkölcsstani munkái szintén ide tartoznak, két kötete jelent meg Sárospatakon nem sokkal halála előtt.⁵⁸

Látzai József prédikációi először a Prédikátori Tárházban jelentek meg, majd Sárospatakon kiadott egy négy kötetből álló prédikációs gyűjteményt, és egy templomi köznapi könyörgéseket tartalmazó könyvet.⁵⁹ Nem szabad megfeledkezni azokról az ünnepi alkalmakra írt beszédekről sem, melyek közül számos megjelent nyomtatásban. Így például a reformáció háromszázadik évfordulójára írt ünnepi beszédről (1817), vagy éppen a Vay József egyházi főgondnok felett tartott ünnepi gyászbeszédről (1822). Mindezek közül kiemelkedik az az ünnepi beszéd, amelyet 1825. március 13-án mondott Sárospatakon a nagytemplom megújításáért tartott hálaadásnapján (1825). Látzai József pataki lelkészként a református templom építésében és felújításában is jelentős szerepet vállalt.⁶⁰

4.2. Költészete és Kazinczy-ellenessége

Látzai már diákkorában szívesen foglalkozott költészettel, kéziratban maradtak fenn pataki diákkorában írt alkalmi halotti versei és egyéb alkalmi költeményei.⁶¹ 1788-ban írt egy iskolai verses moralitást *Lapsus protoplastae* címmel, amely kiemelkedett kortársai iskoladrámái, iskolai vígjátékai közül.⁶² Feljebb már említésre került, hogy maga Ráday Gedeon főkurátor is felfigyelt az ifjú Látzai egy műfordítására, valamint, hogy nyomtatásban megjelentek énekei és egy halotti verseket és beszédeket tartalmazó könyve, melyet még pápai tanárkorában írt. Versei több folyó-

⁵⁶ LÁTZAI SZABÓ JÓZSEF: Kisdedek katechismusa, az az: a keresztyén hitnek és kegyességnek fő ágazatai, együgyű kérdésekbe és feleletekbe szedve; a kisded tanulók számára kiadta. Győr, 1804. (Vác, 1812., Nagy-Enyed, 1830. Brassó, 1831., Kolozsvár, 1832. Új jav. és bőv. kiadás: Komárom, 1850.; újabb kiadása ezen cím alatt: Kisdedek kátéja, vagy keresztyén hit- és erkölcstan elemei egyszerű kérdésekben és feleletekben. Látzai József nyomán újból dolgozva Kolozsvár, 1857. és 1866.)

⁵⁷ Uő: Vallástevő katechismus. Sárospatak, 1813.

⁵⁸ Uő: Erkölcsi olvasókönyvecske. Készítette az apróbb iskolák számára. Sárospatak, 1825.; Uő: Rövid erkölcsi tudomány. Sárospatak, 1826.

⁵⁹ Látzai Szabó József prédikációinak első darabja, mellyben különböző textusokról készültek, 2. mellyben a Jézusnak Máté 5-7. részeiben találtató szavairól készültek, 3. mellyben válogatott alkalmatosságokra készültek, 4. mellyben innepi tanítások foglaltatnak. Sárospatak, 1813, 1814, 1819, 1820. (4 kötet); Uő.: Templomi köznapi könyörgések. Sárospatak, 1827.

⁶⁰ SZINNYEI, 1900. 613–614. p.

⁶¹ TIREL. Kt 1124/ 132, 137, 148, 155, 166. Vita volat voeucris mortales dira rapit... (Halotti versek a pataki kollégiumban elhunyt diákok fölött, 1774–1818.)

⁶² Lapsus protoplastae. Kiadása: SZILÁDY ÁRON: Egy sárospataki iskolai dráma. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1905. 66-103. p.; ALSZEGHY ZSOLT: Adalék a protestáns iskoladrámák XVIII. századi történetéhez. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1967. 4. sz. 455–464. p.; LÁTZAI JÓZSEF: Invitálás bálra (Lapsus protoplastae–IV. Szcénából). In: A magyar valóság versei. I. köt. Szerk.: Csanádi Imre. Bp., 1966. 377. p.

iratban is olvashatóak voltak, így az *Orpheusban*, a *Szépliteratúrai Aján-
dékban* és a *Felsőmagyarországi Minervában*, műfordításai a *Magyar
Múzsában* és a *Magyar Múzeumban*.⁶³ Versírásában a konzervatív irányt
követte, és szembefordult Kazinczy nyelvújító mozgalmával. A poézisről
vallott jegyzetei már 1793-ban megjelentek Mándi Márton István egy tan-
könyvében.⁶⁴

A *Magyar Versekről* című írása – melyben magát „Magyar Poétának”
nevezte – 1809-ben jelent meg a *Hazai és Külföldi Tudósításokban*, majd
1810-ben az *Új Holmiban*. Értekezésében azt tárgyalja, hogy a magyar
nyelv a „Deák és Görög mértékű Verse”, és a „Cadentiás Verse” alkotásá-
ra is alkalmas. Munkájában a kizárólagosság ellen tiltakozott, igazi versek
ismerve el mind az időmértékes, mind a rímes verset:

„...valjon válik é egy pallérozott Magyar Gavallérnak legkisebb
gyalázatjára is, hogy ő minden tsinosabb Európai Nemzetek tántzába,
szint úgy megteszi a’ tempót, valamint maga a’ született Francia, Né-
met, Anglus, ’s a’ t. De a’ mellett a’ maga Nemzeti tántzában is olly
ékes és elmés megindulásokat ejt, hogy azokat az idegen kéntelen vagy
veszteg bámúlni, vagy ha követni akarja, tövisbe tapodók módjára ej-
teni formátlan táborzékolását? így, így szinte illyen ditsősségére szolgál
az, mind Nemzeti poézisünknek, mind nyelvünknek, ha ebben minden
más Európai nemzetekkel is a’ Cadentiás Versekre nézve
megmérkezhetünk, és még is az ezek által követhetetlen Deák és Görög
mértékű Verseben is azoknak nyomaikba hághatunk. Esmérek egy
Urat, kit mindnyájan veteranus Poétáink közt örömet tisztelünk, a’ ki
most sem tartja *versnek* azt, a miben *Cadentia* nints, holott maga is ír
mért Syllabákra is. Én pedig egyiket szint’ úgy mint, a’ másikat, igazi
Versenek, sőt ha a’ gondolat ’s előadás a’ Poétai mértéket megüti, *poé-
mának* is tartván, megengedjenek véghangos Verseinknek ’s Ver-
si[r]óinknak kéméletlen betsmérlői, (legalább míg az ellenkezőről
bennünket meg nem győznek) ... *mindennek a magáét* megadatni...”

Írását *A Gém* című verssel („Apologossal”, tanmesével) rekesztette be,
melyben védelmébe vette a rímes versek szerzőit azokkal szemben, akik
„kéméletlen betsmérlői” a rímelésnek. Végül azt a gyanúját fogalmazta meg
a „dülő-fülő gém-poéták” ellen, hogy talán azért nem írnak rímes verseket,
mert nem is tudnak.⁶⁵

A nyílt harc az ortológusok és neológusok között 1811-ben indult meg,
amikor Kazinczynak megjelent *Tövisek és virágok* című epigramma-
gyűjteménye. Ebbe bekerült a Látzai versére feleletül írt *Lúdhattyú* című
epigramma is.⁶⁶ Csokonai Vitéz Mihály is utalt Látzainak már korábban is
jól ismert költészetéről vallott felfogására: „A’ Poézis Lélek, a’ mely

⁶³ A versekről bővebben: SZINNYEI, 1900. 614–615. p.

⁶⁴ MÁNDI MÁRTON ISTVÁN: *Phaedri fabulae Aesopae*. Győr, 1793. Látzai jegyzetei a 404–
408. oldalon olvashatók.

⁶⁵ LÁTZAI JÓZSEF: *A Magyar Versekről (A gém)*. In: *Az Új Holmi*. I. Tsomó. Pest, 1810.
5–6. p. és *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1809. 51. sz. 393–394. p.

⁶⁶ KAZINCZY FERENCZ: *Tövisek és virágok*. Széphalom 1811. Kiad.: Balassa József. Bp.,
1902. (Régi magyar könyvtár, 20.) 6., 38., 67–68. p.

elevenitt, e' nélkül a' Vers tsinálás megholt állat. Látzai az egész dolgot a Tántzoshoz hasonlítja..." – írta *A Magyar Prosodiáról* című írásában.⁶⁷ Látzai József Sárospatakon a Somogyi Gedeon-féle *Mondolat* egyik buzgó terjesztője volt (hozzá hasonlóan egyébként korábbi szerkesztőtársa, Fábrián József is támogatta a munka kiadását).⁶⁸ Látzai nevéhez kötődtek egy nagy visszhangot kiváltó, Kazinczy-ellenes gúnyiratot, melyről maga Kazinczy is úgy tudta, hogy Látzai szerzeménye. A nyíltan becsmérlő hangvételű írás keletkezési ideje 1812 körülre tehető, valódi szerzőjének kiléte azonban ismeretlen.⁶⁹ A gúnyirat megjelenését követő konfliktusnak is köszönhető, hogy Sárospatakon kialakult az úgynevezett Kazinczy-ellenes triász, melynek tagja Látzai mellett Kövy Sándor jogprofesszor és Rozgonyi József volt.⁷⁰

5. Látzai Szabó József halála

Látzai Szabó József 1828. szeptember 19-én hunyt el szélütésben. Az anyakönyvi bejegyzés szerint „Tiszt[eletes] Látzai Szabó Jósef helybeli Predikátor és Professzor Úr” hatvanöt éves volt, amikor 1828. szeptember 21-én eltemették a pataki református temetőben.⁷¹ Halotti prédikációi és a temetésére szerzett énekek nyomtatásban is megjelentek. Beszédet mondott felette 1828. szeptember 25-én Major József sátoraljaújhelyi prédikátor, Nyiri István sárospataki professzor, a halotti énekeket és verseket Jelenfi Károly szerezte.⁷²

Látzai Szabó Józsefet 1828-ban bekövetkezett halálakor özvegye, Ketskeméti Erzsébet, valamint a következő, még életben lévő családtagok és rokonok gyászolták. Gyermekai: Látzai Szabó Zsigmond Somogy vármegyében a Csépei Református Eklézsia lelkipásztora, Látzai Szabó Károly hites ügyvéd, Látzai Szabó Dániel, Látzai Szabó Eszter, kinek férje Kenyhetzy Pál a Tolcsvai Református Eklézsia prédikátora, valamint Látzai Szabó Erzsébet. Életben lévő testvérei: Látzai Szabó Pál és Látzai Szabó Dániel, mindketten törvényszéki hites prókátorok, Látzai Szabó István, és

⁶⁷ CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY: *Tanulmányok*. Sajtó alá rend.: Borbély Szilárd – Debreczeni Attila – Orosz Beáta. Bp., 2002. (*Csokonai Vitéz Mihály összes művei*, 6.) 18–19., 141. p.

⁶⁸ BODOLAY, 1981. 156–158. p.

⁶⁹ *Mondolat*. Dicshalom 1813. Kiad.: Balassa József. Bp., 1898. (Régi magyar könyvtár, 10.) Függelék: Látzai Gúnyirata Kazinczy ellen. (98–109. p.); DIENES–UGRAI, 2013. 97. p.; JÁNOSI, 1941. 15–26., 39–40, 63. p.; HARSÁNYI ISTVÁN: A Kazinczy F. ellen írt gúnyirat szerzője. In: *Irodalomtörténet*, 1917. VI. évf. 501–504. p. Balassa József álláspontját Harsányi megcáfolja, bebizonyítva, hogy Látzai semmiképpen nem lehetett a gúnyirat szerzője.

⁷⁰ DIENES–UGRAI, 84–88., 99. p.; BAJKÓ, 1976. 44–47. p.

⁷¹ MNL. OL. Filmtár. A 1454.

⁷² MAJOR JÓSEF: Az Isten jóságának, az egészséges és jó napokban való háládatos megismerése és érzése...egy halotti tanításban előadva... Sárospatak, 1828. (továbbiakban: MAJOR, 1828.); Major könyvében továbbá: NYIRI ISTVÁN: A' vígasztalásról való beszéd, melyet néhai...Látzai Szabó Jósef úrnak...eltemettetésekor Sept. 23-dikán 1828. esztend[őben] a S. Pataki Ref. Templomban elmondott Nyiri István.; Uo továbbá: JELENFI KÁROLY: Halotti énekek és versek, melyek néhai...Látzai Szabó Jósef S. pataki Predikátor és Prof. Úr temetésére énekeltettek és íratlak.

néhai Látzai Máriának férje, Somodi István bogárdi prédikátor. Életben maradt özvegyének testvérei: Ketskeméti Sigmond kovátsi prédikátor, Ketskeméti Zsuzsanna, Csitsvai Vasas Andrásnak, a Külső-Somogyi Egyházmegye esperesének hitvесе, Ketskeméti Eszter, Nagy Istvánnak, a Dunántúli Református Egyházkerület jegyzőjének hitvесе és Ketskeméti Dániel. Néhai édesanyjának, Boros Klárának gyászoló testvérei voltak: Boros József táblabíró és egyházi assessor. Életben maradt özvegye édesanyjának, Szűcs Katalinnak testvérei voltak: Baratskai Szűts Sára, Baratskai Szűts Sándor, több vármegye táblabírájának hitvесе, Baratskai Szűts Imre, több vármegye táblabírája, Baratskai Szűts Zsófia, néhai Baratskai Szűts András özvegye.⁷³

1828-ban nekrológja jelent meg a *Tudományos Gyűjteményben* a *Kihalt tudósok és írók* című rovatban, valamint a *Hazai és Külföldi Tudósításokban*. Látzairól mint nagy tudományú, szeretett és tisztelt lelkipásztorról, a keresztyén erkölcsi tudományok közkedvességű és nagy hasznú tanítójáról, több rendű hasznos és épületes magyar munkák szerzőjéről emlékeztek meg. A hazai literatúra előmozdítására igyekező Látzainak összesen huszonegy munkája jelent meg nyomtatásban, melyek közül kiemelték az *Oskolai Tanító Könyvet*, a *Halhatatlanság Oszlopát* és *Prédikációit*.⁷⁴ Látzai Szabó József tudós prédikátor hamvai a sárospataki református temetőben nyugszanak.

⁷³ MAJOR, 1828. 51–54. p.

⁷⁴ *Tudományos Gyűjtemény*, 1828. 12. évf. 11. köt. 125–126. p.; *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1828. II. rész. 39. sz. 305. p.

A pártpolitika a dualizmus korának katolikus nagygyűlésein*

Klestenitz Tibor

Az első katolikus nagygyűlést 1848-ban rendezték Mainzban a széttagolt Németország híveinek összefogására. A rendezvénytípus, amelyet a demokratikus eszmék terjedése, a hírközlés és a közlekedés forradalma tett lehetővé és szükségessé, idővel Európa számos országában megjelent. A nagygyűlések egyfajta katolikus parlamentként működtek, ahol a résztvevők – klerikusok és világiak – megvitatták a közösséget érintő kérdéseket. A polgári fejlődés Magyarországon sem hagyta érintetlenül a katolicizmust, amely a 19. század folyamán kénytelen volt szembenézni az államegyházi státus elvesztésével. A vallásos világkép általános megrendülése pedig a hitélet lanyhulásához, kiüresedéséhez vezetett. Ez a két tényező kiváltotta az öntudatos katolikusok válságreakcióját, amely a hívők közösségének újjászervezését és identitásuk megerősítését célozta: kibontakozott a megújulási mozgalom, a „katolikus reneszánsz”. Ennek keretébe illeszkedtek az országos katolikus nagygyűlések is, amelyeket 1900 és 1913 között (két kivétellel) évente megrendeztek. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a pártpolitika milyen szerepet játszott az eseményeken.

A nagygyűléseket a Katolikus Egyesületek Országos Szövetsége (KEOSZ, 1908-tól Országos Katolikus Szövetség) szervezte, amelyet Zichy János gróf vezetett. Ő 1903 novemberéig egyben a katolikus érdekek védelmére vállalkozó Néppárt elnöke is volt, ám ekkor lemondott, mert nem helyezte a parlamenti obstrukcióban való részvételét. Ezután belső ellenzékbe vonult, az elnökséget pedig unokatestvére, Zichy Aladár vette át, aki a püspöki kar elvárásainak megfelelően megpróbálta mérsékletre bírni a párt képviselőit. A kor politikai katolicizmusában ekkor ugyanis két irányzat élt egymás mellett: a főpapságtól közvetlenül függő konzervatív-aulikus vonal, és egy másik, a hierarchia által komoly fenntartásokkal szemlélő, keresztényszocialista színezetű irányzat, amely a függetlenségekhez közeledett. Ennek legbefolyásosabb politikusa Rakovszky István alelnök volt.¹

A nagygyűlések politikai megnyilvánulásai tulajdonképpen annak a küzdelemnek a részeként foghatóak fel, amelyet a Zichy által irányított konzervatívok és Rakovszky populistái vívtak egymással. A helyzetet ráadásul tovább bonyolította, hogy a katolikusok egy része eleve nem támogatta a '67-es alapon álló Néppártot. Az ellentétek azonban sokáig rejtve maradtak, hiszen a nagygyűléseket az egység demonstrációjának szánták, a belső viták kitergetése nem lett volna előnyös. A rendezvényt ezért – leg-

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ SZABÓ DÁNIEL: A Néppárt, 1895–1914. Bp., 1983. (Kézirat. Kandidátusi értekezés.) – A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, D 10926. (továbbiakban: SZABÓ, 1983.) 79. p.

alábbis a formalitások szintjén – igyekeztek távol tartani a pártpolitikától. Még a politikai katolicizmus nagy öregje, Zichy Nándor (János nagybátyja) is úgy vélte, hogy a nagygyűlésnek „egyházi jelleget kell adnunk, ezen politikai jellegű kérdéseket pedig az egyházi kérdések kapcsán kell és lehet csak felemlítenünk”.² A szervezők 1901-ben későbbre halasztották az eseményt, mivel október elején képviselőválasztás volt, és nem akarták, hogy erre hivatkozva a nagygyűlést „egyesek talán rosszakaratúlag pártpolitikai mozgalomnak tüntessék föl”.³ Az óvatosság a püspöki kar rokonszenvének megtartása szempontjából is fontos volt: Zichy János nem véletlenül hangsúlyozta Városey Gyula püspöknek írva, hogy az eseménytől távol tartják a politikát.⁴

Zichy János és a Néppárt 1905 előtt: pártelnökből pártonkívüli

Az 1901-es nagygyűlés megnyitó beszédében Zichy összefogásra hívta fel hallgatóságát, amit a külvilág kihívásaival indokolt. Üzenetének hatását azonban nagyban tompította annak hangsúlyozásával, hogy a katolicizmus elválaszthatatlan „a dinasztia iránti hűség érzetétől, mely az állami életben is ragaszkodik a megszentelt hagyományokhoz”. Ezzel jelezte a '67-es alapozóhoz való ragaszkodását a katolikus függetlenségek számára, akiktől azt várta, hogy ennek ellenére támogassák törekvéseit: „aki kivonja magát ezen nagy munkából, az előre kiközösíti önmagát abból a táborból is, melyet magyar katolicizmusnak nevezünk” – mondta.⁵

Az elnök tehát burkoltan a Néppárt támogatására ösztönzött. A függetlenségek értették az üzenetet: szócsövük, a *Magyar Állam* szerint „vannak még mindig, akik általános katolikus gyűlésben nem tudnak hinni, vannak, akik okvetlenül pártközi politikai célokat látnak benne”.⁶ Ám a lap szerzőit összességében az óvatos optimizmus, az építő kritika jellemezte. Elismeréssel rögzítették, hogy a gyűlés nem volt exkluzív jellegű, és esélyt láttak arra, hogy a nagygyűlések idővel elérjék az összes társadalmi réteg bevonását a „katolikus munkásságba”.⁷

1902-ben viszont Zichy János már a pártpolitikai utalásokat elkerülő, a társadalmi feladatokat részletező beszédet tartott, ami a saját pártjától való távolodását jelzi. Ezt a benyomást erősíti az is, hogy a szervezők komoly gesztust gyakoroltak a függetlenségek irányába azzal, hogy a *Magyar Állam* egyik újságíróját is előadónak kérték.⁸ Zichy Nándor ellenben a Néppárt támogatására szólított fel, mert szerinte a hit védelme elengedhetetlené teszi a parlamenti erődemonstrációt. „Ha mi nem foglalunk tért a törvényhozásban, úgy a törvényhozás nem ismer minket” – mondta.⁹ A

² Zichy Steiner Fülöpnek 1895. június 14. – Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (továbbiakban: SzfvPL.) 5835 III.

³ A magyar katolikusok második országos nagygyűlése Budapesten, 1901. november 4–7-én. Sajtó alá rend.: Gyürky Ödön. Bp., é. n. (továbbiakban: GYÜRKY, 1901.) 3. p.

⁴ Zichy Városeynek, 1902. augusztus 25. – SzfvPL. 540. 1399–1902.; Zichy Városeynek, 1903. szeptember 17. – SzfvPL 540. 1643–1903.

⁵ GYÜRKY, 1901. 13–15. p.

⁶ B-R J: A nagygyűlés hézagjai. In: *Magyar Állam*, 1901. november 14. 1. p.

⁷ *Magyar Állam*, 1901. november 6. 1. p.

⁸ *Magyar Állam*, 1902. október 19. 1. p.

⁹ *Alkotmány*, 1902. október 17. 4. p.

Néppárt egyik populista képviselője pedig még tovább ment a nagygyűlés politikai eszközként való felhasználása terén, ugyanis interpellációban vont a felelősségre (a katolikus) Széll Kálmán miniszterelnököt, miért nem jelent meg az eseményen.¹⁰

A Néppárt támogatásának kérdése miatti feszültség az 1903-as nagygyűlésen már jól érzékelhető volt. Megnyitójában Zichy János kimondta: „Nem politizálni akarunk a nagygyűléseken, mert az ma talán elválasztana”. A célt inkább a katolikusok közötti szolidaritás felkeltésében és a „modern hitetlen tudomány” elleni küzdelemben jelölte meg.¹¹ Az *Alkotmány*, a Néppárt hivatalos lapja viszont – a pártelnök álláspontjával ellentétben – hibának nyilvánította, hogy nem tárgyalnak politikai kérdéseket. A cikk sommás végkövetkeztetése szerint az, aki teljesen ki akarja küszöbölni a nagygyűlésről a politikát, az „ellenségeink nyelvén beszél”.¹² A *Magyar Állam* viszont egyenesen megdicsérte Zichyt és a szervezőket, mivel a politikát, „nagyon helyesen”, kizárták a gyűlésről.¹³

Zichy János fokozatosan eltávolodott a Néppárttól. 1903-ban lemondott az elnökségről, 1904-ben pedig már olyan hírek kezdtek el terjedni, hogy szakít pártjával, és Ferenc Ferdinánd trónörökösre támaszkodva aulikus konzervatív pártot fog alapítani. Egy beszédében kijelentette, hogy a Néppárt fő célkitűzése, az egyházipolitikai törvények revíziója (a felekezetenélküliséget lehetővé tévő jogszabály kivételével) lehetetlen. Erre válaszként az új pártelnök a teljes revízió igényének fenntartását deklarálta.¹⁴

Ráadásul 1904. október 2-án Zichy publicisztikát közölt a *Magyar Államban*. „A katolikusokat nálunk úgyszólván minden elválasztja, és alig találunk egy-két momentumot, mely őket egyesíteni képes volna” – írta. A fő válaszfalakat a napi politikában vélte megtalálni, és ezek lerombolására szólított fel.¹⁵ A *Magyar Állam* szerkesztősége támogatásáról biztosította a felhívást, és kifejezte reményét, hogy a „nagygyűlésnek módjában lesz, ha a politikai kérdések elébe nem is tartoznak, a jó lelkek egységének, egyesülésének feltételeit megállapítani”.¹⁶ A cikk nagy feltűnést keltett, nem tartalma, hanem a megjelenés helye miatt. A néppárti sajtó ugyanis rossz viszonyban állt a *Magyar Állammal*.¹⁷ Sok néppárti azzal magyarázta a cikket, hogy Zichy a trónörököstől megbízást kapott egy „népszerű katolikus koalíció” megalakítására. Sokan megütköztek azon, hogy Zichy a *Magyar Államban* publikált, így „mintegy igazolja mindazt a vádat, melyekkel a nevezett lap a néppártot a katolikus egység megbontása miatt illetni szokta”.¹⁸

¹⁰ Országgyűlési Napló, 1902. október 18. VIII. köt. 100. p.

¹¹ *Alkotmány*, 1903. október 21. 2. p.

¹² *Alkotmány*, 1903. október 18. 2. p.

¹³ *Magyar Állam*, 1903. október 22. 1. p.

¹⁴ *Budapesti Hírlap*, 1904. október 2. 3–4. p.

¹⁵ ZICHY JÁNOS: Egyesülés. In: *Magyar Állam*, 1904. október 2. 1. p.

¹⁶ *Magyar Állam*, 1904. október 4. 1. p.

¹⁷ A kortárs megfigyelő szerint „gyakran valóságos háborúság folyt a katolikus lapok között, melyek kölcsönösen megvádolták egymást a katolikus egység megbontásával”. *Budapesti Hírlap*, 1904. október 2. 3. p.

¹⁸ *Budapesti Hírlap*, 1904. október 2. 4. p.

Erre válaszként az *Alkotmány* vezető helyen közölte a Prohászka Ottokár nevéhez köthető *Esztergom* című lap cikkét.¹⁹ Eszerint a modern államok nem ismerik el a vallásfelekezeti politika létjogosultságát, „ezért egész Európában a német centrum mintájára szervezkednek a keresztény politikai törekvések, a különleges »katolikus« pártok pedig oszlófélben vannak”.²⁰ Ez az adott helyzetben a magát hivatalosan „kereszténynek”, nem pedig „katolikusnak” tartó Néppárt támogatását jelentette az állítólagosan tervbe vett új katolikus párttal szemben.

Zichy János nem adott választ, megtette ezt viszont a Ferenc Ferdinándhoz közelálló bécsi *Vaterland*. Eszerint a következő nagygyűlés „komoly kezdetét fogja képezni a katolikusok újbóli egyesülésének, amelyet politikai kalandok kedvéért nem volna szabad megbontani”. A cikk szerint Zichy nem kívánja a protestánsok kizárását, mert „Magyarország sorsát nem ezek ellenére, hanem ezekkel egyetértve, a közös keresztény alap javára óhajtja” intézni.²¹ Október 9-én a *Vaterland* arról írt, hogy Zichy nem párttagként, hanem a KEOSZ elnökeként írta cikkét, a *Magyar Államot* pedig azért választotta, hogy ezzel is segítse a katolikusok közeledését. Írása nem a néppártiaknak szólt, inkább a többi katolikushoz intézett kérést, hogy vegyenek részt a nagygyűlésen, nehogy ártsen a katolikus ügynek az az „előítélet”, miszerint itt minden kizárólag a Néppárt érdekében történik.²²

Kisvártatva a bécsi *Reichspost* olvasói levelet közölt „egy magyar politikus”-tól. Eszerint Zichy a kezdetektől arra törekedett, hogy a Néppártot konzervatív erővé alakítsa, de ez nem sikerült, sőt, még az obstrukciós politikát sem tudta megakadályozni. Bár még a párt tagja, de tudja: „ha nem hívnák Zichynek, ha nem volna az országos katolikus szövetségnek s ebből kifolyólag a katolikus nagygyűléseknek elnöke, ha nem volnának megértékes összeköttetései a trónörökösrel, melyeknek esetleg még hasznát lehet venni: a Néppártból már régen »kikomplimentezték« volna”. A cikk éles figyelmeztetéssel – a pártszakadás rémének felidézésével – zárult: a pártban nem találják a helyüket azok a '67-esek, akik nem akarnak csatlakozni az ellenzéki obstrukcióhoz.²³

Az elhúzódnó hírlapi csatározások jól jelzik a katolikus közélet további polarizálódását. Október közepén a liberális sajtó már arra számított, hogy a nagygyűlés „külső képén nagyon ki fognak ütközni a belső ellentétek”. Állítólag előzetesen alig 100–200 fő jelentkezett részvételre, a legnevesebb szónokok: Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor, Rakovszky István, Csernoch János pedig sorra lemondták a szereplést.²⁴ Ebben a helyzetben elsősorban a függetlenségi katolikusok siettek Zichy segítségére. A *Magyar*

¹⁹ *Budapesti Hírlap*, 1904. október 5. 4. p.

²⁰ *Alkotmány*, 1904. október 4. 1–2. p.

²¹ *Magyar Állam*, 1904. október 6. 2. p.

²² *Magyar Állam*, 1904. október 11. 2. p.

²³ *Reichspost*, 1904. október 14. 1–2. p. A Magyar Állam ezt a szövegrészt – feltehetően tudatosan félrefordítva – egyenesen úgy közölte, mintha már eldőlt volna: lesz új párt, hiszen Apponyi Alberten és Ugron Gáboron kívül is vannak olyan katolikus '67-esek, akik nem lépnek a Néppártba. *Magyar Állam*, 1904. október 16. 2. p.

²⁴ *Budapesti Hírlap*, 1904. október 15. 4. p. (A felsorolt személyek közül az első kettő végül mégis vállalt felszólalást.)

Állam szerzője arra szólította fel az olvasókat, hogy toborozzanak résztvevőket a nagygyűlésre, mivel az „nem pártérdekeket szolgál, hanem a magyar katolicizmus ügyét”.²⁵ A szervezőket erősítette a szeplőtelen fogantatás dogmájának ötvenedik évfordulója is: az ünnepek miatt egységet kellett felmutatni, ami a néppárti táborot is mozgósította. Az *Alkotmány* ezért szintén részvételre szólította fel olvasóit, azzal érvelve, hogy a gyűlés „nem lehet kisszerű, mert az a magyar katolicizmus elerőtlenedését jelentené”.²⁶

Az ellentétek mégis világosan megmutatkoztak a nagygyűlésen. Külön figyelmet érdemel Zichy Nándor gróf témaválasztása, aki unokaöccsének korábbi nyilatkozatával szemben azt sürgette, hogy tartsanak ki a revízió követelése mellett, és az állam ismerje el a szentségi házasságot.²⁷ Ugyanakkor Zichy János pozícióit erősíthette, hogy az eseményen részt vett Ferenc Ferdinánd trónörökös húga.²⁸ A nagygyűlés után úgy tűnhetett, hogy az ő irányvonala aratott győzelmet. A *Magyar Állam* szerint például a résztvevők „szinte tüntetőleg ünnepelték Zichy János grófban azt az eszmét, a nagygyűlések hangulatán az egység szelleme vonult végig”.²⁹

A nagypolitika alakulása azonban nem kedvezett Zichy ambícióinak, aki végül november 18-án ki is lépett a Néppártból.³⁰ 1904 őszén Tisza István miniszterelnök a házszabályok szigorításával kívánta megtörni az ellenzék obstrukcióját, a válság megoldására az uralkodó 1905. január 3-án feloszlatta a parlamentet. A választások előtt a közhangulat már inkább az ellenzékét támogatta. A Néppárt csatlakozott ehhez, és a függetlenségekkel, illetve a szabadelvű pártból kiváló szerveződésekkel összefogott a kormánypárttal szemben.³¹ A választások az ellenzék nagyarányú győzelmével zárultak. A Néppárt 25 mandátumot kapott, amit a párt vezetői politikájuk igazolásaként értékelték.³² Ferenc József azonban nem engedett a koalíció követeléseinek, ezért testőrségének vezetőjét bízta meg a miniszterelnöki teendőkkal. Miután a hatalom átadásáról szóló tárgyalások megfeneklettek, a szövetséges ellenzék a kormánnyal szembeni aktív ellenállásra biztatta híveit. A zűrzavaros helyzetben a KEOSZ először arra törekedett, hogy az 1905-ös katolikus nagygyűlést hatásos tömegdemonstrációként szervezze meg, ezért – elsőként az eseménysorozat történetében – azt tervezte, hogy a nemzetiségek számára német és szlovák nyelvű szaküléseket rendez. A szervezők azt remélték, hogy a hívők végre tömegesen vesznek részt a nagygyűlésen, és „erőteljesen” demonstrálnak a katolikusok „hitben és hazafiságban való egysége mellett”.³³ A nagygyűlést azonban végül nem

²⁵ BERTALAN VINCE: A katolikus nagygyűlés és a toborzás. In: *Magyar Állam*, 1904. október 7. 1. p.

²⁶ *Alkotmány*, 1904. október 9. 4. p.

²⁷ *Alkotmány*, 1904. október 24. 4. p.

²⁸ *Alkotmány*, 1904. október 24. 5. p.

²⁹ *Magyar Állam*, 1904. október 25. 1. p.

³⁰ SZABÓ, 1983. 82. p.

³¹ GRATZ GUSZTÁV: A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918. II. köt. Bp., 1934. (továbbiakban: GRATZ, 1934.) 58–63. p.

³² N: A katolicizmus és a szabadelvűpárt veresége. In: *Katolikus Szemle*, 1905. 19. kötet. 283. p.

³³ *Alkotmány*, 1905. szeptember 21. p.

rendezték meg. Miután az ügyvezető kormány az ellenzékkel szemben a szervezett munkásság támogatását kereste, a szervezők attól tartottak, hogy a gyűlés „védnöki karának és illusztris közönségünknek méltóságait talán a vakmerőségre ingerelt utca tiszteletlenségének is” kitennék.³⁴

A koalíciós kormányzás évei

A kibontakozásra csak 1906 tavaszán került sor, miután a koalíció (a Kossuth Ferenc irányította függetlenségi, a Néppárt és az Andrássy Gyula vezetésével megszerveződő Alkotmánypárt) vállalta, hogy tiszteletben tartja a király kívánságait, így kormányra kerülhetett – de csak a megbízható '67-es Wekerle Sándor miniszterelnökségével.³⁵

Az események a katolikus politikusok számára is közvetlenül érzékelhetővé tették a tömegek támogatásának fontosságát, és úgy tűnt, hogy ez a jövőben még jelentősebb lesz – hiszen a kormányra kerülés egyik feltétele a választójogi reform elfogadtatása volt. A KEOSZ 1906-os közgyűlését közvetlenül a parlamenti választások után tartotta. A Zichy János vezette szövetség elhatározta, hogy minden egyházmegyében létrehozza szervezetét (Ez korábban csak három püspökségben működött.). A határozat megállapította: „a védelem és tevékenység szüksége nem apadt, hanem fokozódott. Föl kell vennünk a letett fegyvert és a népesebb helyeken, különösen a megyei székhelyeken katolikus gyűléseket kell rendeznünk”.³⁶ A határozat jelzi: Zichy és támogatói felismerték, hogy elérkezett az expanzió, a tömegbázis kiszélesítésének lehetősége. Ez jól megfigyelhető a korszak nagygyűlésein is, a szervezők a vidéki helyszínek kiválasztásával (1907: Pécs, 1909: Szeged), nemzetiségi gyűlések tartásával, a keresztényszocializmus propagálásával és a Katolikus Népszövetség megalakításával próbálták meg elérni a célt.

A nagygyűlések állandó szereplői a hatalom sáncai mögé kerültek. Zichy János 1906 májusában az arisztokrata karakterű, '67-es Alkotmánypárt tagja lett. Ez volt – noha jóval kevesebb mandátumot szerzett a függetlenségielnél – a koalíció valódi vezető ereje, hiszen annak programja tulajdonképpen újfajta '67-es politikát jelentett.³⁷ A párt ugyanakkor bizonyos liberális minimumot is érvényesített. Ezért lehetett Zichy számára fontos, hogy belépésekor hangsúlyozza: az egyházpolitikai törvények revíziója nem időszerű.³⁸ A Néppárt elnöke, Zichy Aladár a király személye körüli miniszterré avanszált.³⁹

A Zichy János és a néppártiak közötti ellentétek nem szűntek meg a koalíció létrejöttével, csupán – ideiglenesen – háttérbe szorultak. A konzervatívok, sőt még X. Pius is aggodalommal figyelte a populistának tekintett párt erősödését. A pápa 1906-ban azt mondta, a néppártiak politikája

³⁴ Zichy János a püspöknek 1905. október 6. – SzfvPL. 540 1856–1905.

³⁵ GRATZ, 1934. 103., 127–130. p.

³⁶ Meghívás a Magyarországi Katolikus Egyesületek Országos Szövetsége közgyűlésére. – Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban EPL.) Cat. 46/2308–1906. 3., 6.

³⁷ SZALAI MIKLÓS: Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája. Bp., 2003. (továbbiakban: SZALAI, 2003.)

³⁸ Sturm-féle országgyűlési almanach, 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk.: Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc. Bp., 1910. 468. p.

³⁹ GRATZ, 1934. 125. p.

szerencsétlenséget hozhat az országra és az egyházra, mivel „nem hallgatnak a jó tanácsokra és csak szenvedélyeik és a népszerűség hajhászása által vezettetik magukat”.⁴⁰

1906-ban a nagygyűlésen még érzékelhető volt a néppártiak és a mérsékelték által érzett elégtétel a közös ellenféllel, a liberalizmussal szemben elért siker miatt. Az új kormányt Zichy Nándor hangosan ünnepelte, és arról beszélt, hogy a katolikusok a koalíció hosszú éveikig tartó kormányzásában érdekeltek. Szerinte az új kabinetnek köszönhetően Magyarországon letört az antiklerikalizmus, amely Franciaországot a „végromlás” felé vezeti.⁴¹ Ugyanakkor határozott – és irreális – elvárást fogalmazott meg az egyházpolitikai revíziót sürgető feladatnak való nyilvánításával. (A koalíció ezt soha nem tette hivatalos céllá, ami nehezen is lett volna elvárható az egyházpolitikai törvényeket elfogadtató Wekerle Sándor miniszterelnöktől.⁴²)

A Néppárt előretörését jelzi, hogy – első alkalommal – Rakovszky István is beszédet mondhatott a nagygyűlés egyik nyilvános ülésén, méghozzá a katolikus autonómiáról. Rakovszky szerint a korábbi liberális kormányzat a szabad versenyt védelmezte, és „hogya e célját elérhesse, atomizálta a szervezett társadalmat. Minden fennálló szervezetet gyűlölt és lerontott, ahelyett, hogy a kor igényeihez képest átalakította volna.” Az egyház viszont ellenállt ennek, ezért a liberalizmus a gyengítésére törekedett. A szónok keményen bírálta az érvényes autonómiatervezetet, mert az nem adott valódi jogokat az egyházközségi adó lehetőségén kívül, és mert nem kínált lehetőséget az iskolák irányítására. Ezért a világiak hatékony megszervezését sürgette – és egyben kritikát gyakorolt a KEOSZ felett: „van főkegyurunk, van egy hatalmas püspöki karunk, de nincs hadsereg, mert szervezésével, vezetésével nem törődnek és ahelyett, hogy azon férfiakat, kik a katolicizmust szervezték, csatarendbe állították, a háládatlan munkában istápolták volna őket, nem támogatták” – mondta.⁴³ Rakovszky céljait szolgálta Hentz Károly néppárti képviselő is, aki az egyik szakosztályi ülésen formabontó lépést tett: miután felolvasta a KEOSZ által előkészített határozati javaslatot (amely üdvözölte a kormány és a püspöki kar hajlandóságát az autonómia rendezésére), kifejtette, hogy nem ért egyet a szöveggel, ezért saját javaslatot terjeszt be. Eszerint a fórum a kérdést nem tekinti lezártnak, amíg a katolikusok nem kapják meg ugyanazokat a jogokat, amelyeket a többi felekezet élvez, és követeli, az autonómia felügyelhesse a katolikus tanügyet és az egyházi jellegű pénzalapokat. A szakosztály „zajos tetszéssel” elfogadta javaslatát.⁴⁴

A Néppárt populista retorikájának hatása még a politikától távol álló kérdések kapcsán is érzékelhető volt. Fieber Henrik művészettörténész például arról beszélt, hogy Magyarországról évi hárommillió korona kerül

⁴⁰ SALACZ GÁBOR: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában. München, 1974. 170. p.

⁴¹ Franciaországban a radikális Emile Combes miniszterelnök vezette kormányzat számos antiklerikális intézkedést hozott, 1905-ben hivatalosan is elválasztották egymástól az államot és az egyházat.

⁴² *Alkotmány*, 1906. szeptember 25. 11–12. p.

⁴³ *Alkotmány*, 1906. szeptember 25. 12–13. p.

⁴⁴ *Alkotmány*, 1906. szeptember 25. 13. p.

külföldre az importált kegytárgyak ellenértékéért, noha az igényeket a hazai ipar is ki tudná elégíteni. Ezért hallgatóságát a hazai szentképek előnyben részesítésére, egyfajta „egyházi tulipánmozgalom” létesítésére bízta.⁴⁵

A néppárti térnyerésre válaszként Zichy János a keresztényszocialistákat próbálta erősíteni. Megnyitó beszédében a szociális kérdés megoldását sürgette. Kijelentette: aki „hívó katolikus létére ma nem szocialista a szó legnemesebb értelmében, annak vagy nincs élő, tehát szeretetből fakadó hite, vagy nélkülöz minden modern társadalmi és politikai érzéket”.⁴⁶ Azt, hogy Zichy ezzel modernebb imázst szeretett volna kialakítani magának, jól mutatják a katolikus sajtó kommentárjai. Beszédét az *Alkotmány* a „demokratikus irány” sikereként értékelte, hiszen még a konzervatív elnök is a szociális haladást szorgalmazta.⁴⁷ A *Magyar Állam* pedig egyenesen a nagygyűlés csúcspontjának tartotta Zichy fellépését, aki bizonyította, hogy nem olyan reménytelenül konzervatív, ahogyan riválisai láttatták, sőt, „annyira modern, hogy még a tömjénezett politikai vezérek, kik élet s halál urai akarnak lenni a katolikus közéletben, sem bírtak annyi modern életet belevinni nagygyűlésünkbe, mint ez a »lejárta« konzervatív”. A lap szerint a gróf megcáfolta, hogy csak egy pártban lehet szolgálni a katolicizmust, és igazolta, hogy a társadalmi egyenlőségre törekvő konzervativizmus jobb, mint „az erősködő demokrácia vagy huszároskodó demagógia”.⁴⁸

Az 1906-os nagygyűlés másik fontos fejleménye a Népszövetség megalakításának felvetése volt. Ezt a német mintát követő szerveződést elsősorban a Néppárt politikusai kívánták létrehozni, elviekben azért, hogy a támogatásra szoruló katolikus néprétegeket megszervezze, jogi és gazdasági tanácsokkal lássa el.⁴⁹ A háttérben azonban egyéb megfontolások is meghúzódtak, hiszen a Népszövetséget politikai célokra is megpróbálhatták felhasználni. A szervezés 1906-ban vette kezdetét, a bizalmatlanság miatt azonban a folyamat elhúzódott: az év végéig alig kétezren csatlakoztak,⁵⁰ 1907 végére viszont már tízezer tag volt.⁵¹ A hivatalos alakuló ülésre 1908. január 26-án került sor, ahol elnökké Rakovszky Istvánt, alelnökké pedig Zboray Miklóst és Prohászka Ottokárt választották, tehát vezetésében a néppártiak domináltak.⁵² Ők kezdetben még a Zichy Jánossal való együttműködést hangsúlyozták, a primásnak írva például kiemelték, hogy továbbra is a KEOSZ védőszárnyai alatt kívánnak működni.⁵³

1907-ben az országos nagygyűlést első alkalommal rendezték meg a fővároson kívül. A pécsi esemény egyik jellegzetessége a néptömegek

⁴⁵ *Alkotmány*, 1906. szeptember 26. 8. p.

⁴⁶ *Alkotmány*, 1906. szeptember 25. 5. p.

⁴⁷ *Alkotmány*, 1906. szeptember 27. 2. p.

⁴⁸ JURATUS: Egy konzervatív főúr. In: *Magyar Állam*, 1906. október 2. 3. p.

⁴⁹ *Alkotmány*, 1906. szeptember 26. 5. p.

⁵⁰ *Szövetségi Értesítő*, 1907. 2. sz. 34–35. p.

⁵¹ *Szövetségi Értesítő*, 1908. 3. sz. 185. p.

⁵² A Katolikus Népszövetség Tíz Éve, 1908–1918. A Katolikus Népszövetség Elnökségének jelentése. Bemutatva 1918. március 10-én Budapesten tartott rendes évi közgyűlésen. Bp., 1918. 10. p.

⁵³ Szentiványi Károly és Rakovszky István a primásnak, 1908. január 11. – EPL. Cat. 46/486–1908.

megmozgatása volt, ami az erő látszatát kölcsönözte. A nagygyűlésre a katolikus sajtó szerint 15–18 ezer ember érkezett,⁵⁴ a pécsi résztvevőkkel együtt a közönség állítólag harmincezer,⁵⁵ a szervezők becslése szerint ötvenezer főre rúgott.⁵⁶

Zichy János megnyitójában „óvatosan elkerült minden politikát”.⁵⁷ Ez különösen indokolt volt, hiszen a nagygyűlés előtt váratlan esemény borzolta a katolikus politikusok idegeit. A Szatmár megyei Nagykárolyban választást kellett tartani: a Néppárt megpróbálta meghódítani a kerületet, azonban a függetlenségi jelölt elsőpró többséggel nyert. A választást utcai felfordulás kísérte: a függetlenségi „le a csuhásokkal”, a néppártiak „eladtátok a hazát” jelszavakkal támadtak egymásra. A körülményeket egy néppárti csoport arra igyekezett felhasználni, hogy elérje a koalícióból való kilépést.⁵⁸ A válságot kirobbantó Zboray Miklós képviselő úgy vélte, hogy a kormánynak komoly elégtételt kell szolgáltatnia – legalább a pártot a nemzetiségekkel való paktálással vadoló szatmári főispán lemondatását –, hogy megakadályozza a kiválást.⁵⁹

A nagygyűlés előtt egyes hírek már arról szóltak, hogy a Néppárt értekezletet tart, amely felmondja a koalíciót.⁶⁰ Az elemzők azonban hamar arra jutottak, hogy csupán egy szűkebb csoport „magánakciójáról” van szó.⁶¹ A pártértekezlet gyorsan lekerült a napirendről, mivel a néppártiak nem akarták a nagygyűlést megzavarni, hiszen tekintettel kellett lenniük arra, hogy Pécsen függetlenségi, alkotmánypárti szónokok is szerepeltek.⁶² A nagygyűlést ekkor tehát már a néppártiak is egyfajta pártfeletti fórumnak tartották. A politika háttérbe szorult, és a Néppárt számára az is nagy eredményt jelentett, hogy sikerült megőrizni a belső egység látszatát. Zichy Aladár közleményben tudatta, hogy a párt a koalícióban marad,⁶³ a sajtónak nyilatkozó képviselők pedig végérvényesen „magánakciónak” nyilvánították a törekvést.⁶⁴

A nagykárolyi választásnak tehát nem lett komolyabb politikai következménye, ugyanakkor ismét aláhúzta az állandó szervezkedés, a választókkal való folyamatos kapcsolattartás fontosságát. A nagygyűlés valóban a „nép felé fordulás” jegyében zajlott. A Népszövetség szervezésének részeként német és bunyevác népgyűlést tartottak, az előbbin mintegy tízezer, az utóbbin ezer fő vett részt.⁶⁵ A népszövetségi gyűlések szervezői a politika iránt kevésbé érdeklődő tömegek meggyőzését tartották céljuknak. Ennek

⁵⁴ *Magyar Állam*, 1907. augusztus 27. 1. p. A helyi katolikus sajtó 15 ezer vidéki résztvevőről tudott. *Pécsi Közlöny*, 1907. augusztus 27. 1. p.

⁵⁵ *Budapesti Hírlap*, 1907. augusztus 27. 3. p.

⁵⁶ *Szövetségi Értesítő*, 1907. 5–10. sz. 130. p.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ *Népszava*, 1907. augusztus 23. 8. p.; *Budapesti Hírlap*, 1907. augusztus 24. 3. p.

⁵⁹ Zboray Miklós levele Zichy Aladárnak, 1907. augusztus 24. – EPL. Csernoch János magánlevéltára 274–1907.

⁶⁰ *Pester Lloyd*, 1907. augusztus 24. 1. p.

⁶¹ *Magyar Állam*, 1907. augusztus 24. 1–2. p.

⁶² *Budapesti Hírlap*, 1907. augusztus 25. 3. p.

⁶³ *Pester Lloyd*, 1907. augusztus 28. 3. p.

⁶⁴ *Pester Lloyd*, 1907. augusztus 27. 2. p.

⁶⁵ *Alkotmány*, 1907. augusztus 27. 3–4. p.

egyik következménye az antiszemita szólamok fokozott alkalmazása, a morális pánikkeltés volt. Egy szónok például arról beszélt, hogy „tekintélyes családok mentek tönkre, s helyüket egy bevándorolt, arrogáns faj foglalja el. A kivándorlás ijesztő arányokat ölt.” Erre hivatkozva javasolta, hogy „Szent István népe” indítson „vér nélküli kereszties hadjárat”-ot a politikában. Bár szerinte már felébredt a keresztény öntudat, de vezérből túl sok, közkatonából viszont túl kevés jelentkezett, amin a Népszövetségnek kell változtatnia.⁶⁶

Pécsett látványos nyitási kísérlet zajlott le a keresztényszocializmus irányába is. Huszonegy egyesület részvételével tartották meg a keresztényszocialisták zászlószentelését, amely a székesegyházban Giesswein Sándor által celebrált misével kezdődött. Ezután népgyűlés következett, a hatalmas, 8–10 ezer fős tömeg azonban nem fért el a kijelölt helyszínen. A rendőrség ezért engedélyezte a gyűlés megtartását a Búza téren. Noha az eseményen nézőként több száz szociáldemokrata volt jelen, rendzavarás nem történt. Giesswein arról beszélt, hogy a keresztényszocializmus békés célokkal rendelkezik, a vagyont Isten ajándéka, amit a köz javára kell felhasználni, és szót emelt az általános választójog mellett. A pécsi egyesület titkára hadat üzent a szociáldemokraták helyi képviselőinek, akik szerinte a katolikusok vagyonát, hazafiságát és hitét veszélyeztették. A hallgatóság egy része ezt kódolt antiszemita üzenetként azonosította, hiszen a közönség soraiból erre néhányan a „Lejárt az Izrael Jakaboknak!” felkiáltással válaszoltak.⁶⁷

A következő évet a választójogi törvényjavaslattal kapcsolatos várakozások határozták meg. Andrassy Gyula belügyminiszter az általános választójog bevezetése helyett plurális rendszerre tett javaslatot, ami természetesen kiváltotta a progresszív értelmiség és a munkásság élénk tiltakozását. A Néppárt vezetői szintén ellenszenvvel fogadták a közismerten ateista Andrassy reformtervét, mert a zsidóság és a szekularizációtól jobban megérintett városi lakosság súlyának növekedésétől tartottak.⁶⁸ A szociáldemokraták első választójogi gyűlésüket szeptember 13-ára tervezték, és az Andrassy úton kívántak felvonulást tartani. Ez utóbbit azonban a rendőrség betiltotta, mert a katolikus nagygyűlés résztvevői ekkor itt vonultak végig az Iparcsarnokból a Szent István Bazilikába. A döntés elleni tiltakozásként a szociáldemokrata vezérek arra bíztatták elvtársaikat, hogy nézzék végig a katolikus felvonulást.⁶⁹ Miután elterjedt a hír, hogy a rendőrfőkapitány atrocitásokra számít, a *Népszava* arra kérte a munkásokat, hogy viselkedjenek békésen, de tüntessenek az általános választójog mellett.⁷⁰

Miközben tehát a katolikus nagygyűlés nyitóülése zajlott, a szociáldemokraták is gyűlést rendeztek a Városligetben, ahol Pelczéder Ágoston asztalosmunkás szólt a klerikalizmusról. A beszédből kiviláglik, hogy a szociáldemokraták a katolikus megmozdulást elsősorban a részükre új-donságnak számító politikai felvonulás miatt tartották veszélyesnek. A főváros szimbolikus terei ugyanis a századforduló óta vitathatatlanul a

⁶⁶ *Alkotmány*, 1907. augusztus 27. 3. p.

⁶⁷ *Alkotmány*, 1907. augusztus 27. 2. p.

⁶⁸ SZALAI, 2003. 76–77. p.

⁶⁹ *Népszava*, 1908. szeptember 12. 1–2. p.

⁷⁰ *Népszava*, 1908. szeptember 13. 1. p.

szociáldemokraták ellenőrzése alatt álltak.⁷¹ Pelczéder arról beszélt, hogy a „klerikálisok” nem fogják tudni elragadni tőlük a köztereket: „Az utca fogja megvívni a csatát, amelyre ellenségeink kényszerítenek bennünket! Az utcán szerezzük meg a jogokat és azok segítségével meg fogjuk teremteni az emberi boldogságot, a fejlődést, a haladást, a testvériséget!”⁷²

A nagygyűlés tagjai a megnyitó után elindultak az Andrássy úton. Itt a *Népszava* szerint mintegy 12–15 ezer, a katolikusok szerint 4–500 munkás jelent meg, akiket a rendőrség 60 gyalogossal és 18 lovassal várt. A szociáldemokraták a Marseillaise-t énekelték, illetve a „Le a csuhásokkal!”, „Éljen az általános, titkos választójog!” jelszavakat kiabálták.⁷³ Az esemény botrányba fulladt: a rendőrség rohamot indított, aminek rengeteg személyi sérülés és 24 fő őrizetbe vétele lett a következménye.⁷⁴

A botrány közvetlenül érzékelhetővé tette a nagygyűlés résztvevőinek a társadalmi feszültségeket – a megnyitót tartó Mailáth József már arról beszélt, hogy a jövő a „vörös” és a „fehér” politikai tábor küzdelmét fogja elhozni.⁷⁵ Ez, illetve általában a kormány iránti bizalom fogyatkozása arra indított egyeseket, hogy a koalíció utáni korszak kérdéseivel foglalkozzanak. Ez leginkább a Nyitra megyei politikus, Jánoky-Madocsányi Gyula szavaiból érződik. Arra figyelmeztetett, hogy az állam – a szerinte uralkodó korfelfogással szemben – nem omnipotens, sok feladatra, például az iskolai nevelés megszervezésére, nem alkalmas. A fokozódó centralizáció miatt ráadásul a polgárok nem kapnak bepillantást a közügyekbe, ami akadályozza a polgári erények kifejlődését. Mindez „megbénítja vagy meg is semmisíti a különféle szociális egyesületeket, melyek az egyéneket testi vagy lelki szükségleteik kielégítésére összekötik”. Madocsányi szerint ez nem kívánatos, mert veszélyezteti az egyház szabadságát is, noha a szabad egyház az állam érdekeit is jobban szolgálja, mert például nagyobb esélyt nyújt jó püspökök kiválasztására.⁷⁶ Ez a gondolatmenet arra utal, hogy a katolikusok növekvő ellenérzésekkel tekintettek a koalícióra, amiben többek között a választójog kérdése is szerepet játszott – a Néppárt állítólag Andrássy plurális választójogának támogatását a katolikus autonómia bevezetéséhez kívánta kötni.⁷⁷ Még komolyabb jelét adta a kiábrándulásnak Zichy Nándor, aki szerint ugyan sok jóakarát volt tetten érhető a kabinet munkájában, „de a tettek mezején ugyancsak keveset láttunk.”⁷⁸ A néppártiak a kiábrándulás jeleként értékelték az is, hogy a nagygyűlésen az

⁷¹ FREIFELD, ALICE: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Washington D. C., 2000. 286. p.

⁷² *Népszava*, 1908. szeptember 15. 3–4. p. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷³ *Alkotmány*, 1908. szeptember 14. 6. p., *Népszava*, 1908. szeptember 15. 10. p.

⁷⁴ A *Pester Lloyd* szerint a rendőrség meg akarta mutatni, hogy képes megvédeni a felvonulást, ezért túlreagálta a fenyegetést. *Pester Lloyd*, 1908. szeptember 14. p.

⁷⁵ *Alkotmány*, 1907. augusztus 28. 15. p.

⁷⁶ *Alkotmány*, 1908. szeptember 15. 17–18. p.

⁷⁷ SZALAI, 2003. 78. p. Elképzelhető, hogy a szónok további feszültségforrásokra is reagált. A Néppárt egy pletyka szerint ekkoriban Prohászkt szeretete volna nagyváradi püspökké kineveztetni, a függetlenségiiek viszont Lévay Mihály abonyi plébánost támogatták, mivel nem akarták, hogy a gazdag püspökség fölös jövedelmei a Néppártot erősítsék. *Népszava*, 1908. szeptember 16. 2. p.

⁷⁸ *Alkotmány*, 1908. szeptember 15. 11. 10. p.

„oktalan és rövidlátó” arisztokrácia alig képviseltette magát, mindössze 2–3 család volt jelen.⁷⁹ Az is sokat sejtet, hogy a Néppárt bankettjén egyetlen püspök, Prohászka Ottokár vett részt.⁸⁰

1909 augusztusában a nagygyűlést ismét egy vidéki nagyváros, Szeged rendezte meg, a nagygyűlések intézménye tehát látszólag továbbra is a „hódítás” útját járta. A koalíciós kormányzást a pártok közötti folyamatos ellentétek időközben teljesen ellehetetlenítették. Az önálló nemzeti bank megeremtését célzó kísérletek zátonyra futottak, a kormány ezért 1909 áprilisában lemondott. Ferenc József ezután ismét a Wekerle-kormányt adott megbízást, amely azonban a további tárgyalások sikertelensége miatt szeptember 28-án ismét lemondott.⁸¹

A politikai bizonytalanság Szegeden is éreztette hatását. Már az előjelek sem voltak kedvezőek: a polgármester tüntetésektől tartva katonaság kirendelését kérte.⁸² Az elővigyázatosság végül túlzottnak bizonyult, csupán néhány szociáldemokrata próbálta megzavarni a népszövetségi gyűlést, de a hatóság beavatkozására felhagytak kísérletükkel.⁸³ A Néppárt iránti kiábrándulás jeleként a szlovákok is önálló akcióra készültek: a nemzeti párt vezetői arra szólították fel híveiket, hogy tömegesen megjelenve tiltakozzanak Szegeden a hierarchia magyarosító törekvései ellen. Szkicsák Ferenc országgyűlési képviselő egyenesen azt javasolta, hogy gyászruhában vegyenek részt a nagygyűlésen.⁸⁴ A szervezők erre szokatlan gesztust tettek: a néppárti újságíró, Görcsöni Dénes arra bízta a szlovák katolikusokat, hogy menjenek Szegedre, és adják elő panaszukat, hiszen „a legalaptalanabb panasz is óriási sérelemmé nőhet a meg nem hallgatás nyomása alatt”.⁸⁵ Szkicsákot azonban a szegedi tanács figyelmeztette, hogy meg fogja akadályozni a nagygyűlés nemzetiségi törekvésekre való felhasználását.⁸⁶ A fenyegetés megtette a hatását: a képviselő a hatósági fellépéstől tartva leállította a szervezést, a gyászruhás felvonulás elmaradt.⁸⁷

A szegedi nagygyűlésen a régi riválisok között nyílt kenyértörésre került sor. Rakovszky István a Népszövetség gyűlésén kijelentette: „Nevetséges azt mondani – ne politizáljunk. Kérem, mindennek a vége, a csattanója a politikai arénán dűl el.” A sajtó ellentéteket akar kelteni a Népszövetség és a nagygyűlés között, pedig a két fél szoros szimbiózisban dolgozik: a fórum a nagygyűlés, a végrehajtó a Népszövetség.⁸⁸ Zichy János viszont kijelentette: „távol állunk a politika kicsinyes mesterkedésétől”. Mivel a katolicizmus univerzális értékeket képvisel, ezért bármely párt tagja dolgozhat katolikus szellemben. „Az tehát, ki katolikus cím alatt bármely irányban elszigetelésre törekszik vagy a katolikusokat kategóriákra osztja és speciális célok érdekében tőlünk elválva, saját útjain jár [...] határozot-

⁷⁹ GÖRCSÖNI DÉNES: Noblesse oblige. In: *Alkotmány*, 1908. szeptember 17. 18. p.

⁸⁰ *Alkotmány*, 1908. szeptember 15. 20. p.

⁸¹ GRATZ, 1934. 196–210. p.

⁸² *Budapest*, 1909. augusztus 29. 4. p.

⁸³ *Budapesti Hírlap*, 1909. augusztus 31. 4. p.

⁸⁴ *Szeged és Vidéke*, 1909. július 29. 3. p.

⁸⁵ GÖRCSÖNI DÉNES: Tótok a szegedi nagygyűlésen. In: *Alkotmány*, 1909. július 30. 1–2. p.

⁸⁶ *Szeged és Vidéke*, 1909. augusztus 15. 5. p.

⁸⁷ *Szeged és Vidéke*, 1909. augusztus 28. 4. p.

⁸⁸ *Alkotmány*, 1909. augusztus 30. 2. p.

tan árt” az ügynek. A fő feladatnak a színvonalas sajtó megteremtését tartotta, amit szintén csak pártfeletti keretekben kívánt. Olyan „univerzális irányú katolikus sajtóorgánumok” létrehozását sürgette, „melyek nem vesznek el a napi politika labirintusában [...] nem merülnek ki politikai pártszolgálatban [...] hanem az összes magyar katolikusok egységes visszhangja”.⁸⁹

A konfliktus ezúttal látványos következményekkel járt. Zichy János nem ment el a Néppárt lakomájára, mire Rakovszky az összes néppárti vezetővel együtt elutazott Szegedről. A nagygyűlés bankettjén a közönség egy része tüntetést rendezett Rakovszky mellett, amikor Zichyre mondtak pohárköszöntőt. Görcsöni Dénes azt fejtegette, hogy „a tudós geológusok elvégezték földadatukat, amikor fölfedezték a magyar katolikus népben rejlő erőt, most már a gyakorlati férfiakra vár” a munka – a célzást Zichy János magára vette, és távozott az eseményről.⁹⁰ A gróf által kívánt „társadalmi tömörülést” az *Alkotmány* is kritizálta, azzal érvelve, hogy a katolikus érdekeket az országgyűlésben kell megvédeni. „Mit használ tehát akár egy xerxesi tábor, ha ez a harcok mezejétől távol áll?”⁹¹ – hangzott a költői kérdés.

Zichy és a Néppárt egyre távolabbra sodródott egymástól, ahogyan a belpolitikai válság tovább mélyült. 1910 januárjában a '67-es szabadelvű Khuen-Héderváry Károly kapott kormányalakítási megbízást. Feladata nem ígérkezett könnyűnek, hiszen biztosnak tűnt, hogy meg fog bukni a választáson. Khuen a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vezetését Zichy Jánosnak szánta. Ő azonban vonakodott, mert nem tartotta helyesnek, hogy a miniszterelnök csak liberálisokkal veszi körül magát, és nem akarta kényelmetlen helyzetbe hozni az Alkotmánypártot. Január 18-án maga Ferenc Ferdinánd szólította fel a megbízás elvállalására, de kitérő választ adott. Végül csak az Alkotmánypárt feloszlata után, márciusban vette át a tárcát. 1910 júniusában megtartották az választásokat, amelyen a Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt kapta meg a mandátumok 61 százalékát. A Néppárt 1906-ban 33 képviselői helyet tudott megszerezni, ez most 13-ra apadt.⁹²

Az utolsó nagygyűlések: a három politikai pólus egymás mellett élése

Az 1910-es nagygyűlésen Zichy nem vállalt aktív szerepet. Egyrészt tekintettel kellett arra lennie, hogy ezzel jelentékeny támadási felületet nyújtana az antiklerikális propagandának. Másrészt azonban azt is felmérhette, hogy micsoda ellenszél fogadta volna, hiszen a néppárti közeg nem nézte jó szemmel kormányzati funkcióját. (Ráadásul már 1909-ben is sokan méltatlankodtak azért, mert a gróf „hitbizományként ragaszkodott” a nagygyűlés vezetéséhez.⁹³) Az elnöki tisztelet ezért felkérésére Széchenyi Emil gróf vállalta, aki a katolikusok összefogásának szükségességéről beszélt – összhangban Zichy érdekeivel. Arra intette hallgatóságát, hogy ne építsenek

⁸⁹ *Alkotmány*, 1909. augusztus 30. p.

⁹⁰ *Budapesti Hírlap*, 1909. szeptember 1. p.; *Szeged és Vidéke*, 1909. szeptember 4. 2. p.

⁹¹ EGY JELENVOLT: Zichy János beszédéhez. In: *Alkotmány*, 1909. augusztus 30. 25. p.

⁹² GRATZ, 1934. 239–241. p.

⁹³ *Szövetségi Értesítő*, 1909. 3. sz. 124. p.

válaszfallakat, mert egy táborba egyesíteni őket csak a saját hittestvéreik iránti türelem képes.⁹⁴

A tömörülésnek azonban 1910-ben csak egy jelét láthatjuk: ezúttal a '48-as katolikusokat reprezentáló Apponyi Albert is a szónokok sorába lépett. Ezt a néppártiak felemás érzelmekkel fogadták. Az *Alkotmány* szerint örömiük összességében elhomályosította a „jogos szemrehányást”, hogy a szerepvállalásra miért csak most került sor, és Apponyi reményt adott arra, hogy felébrednek azok, akikre korábban a „liberalizmus mákonya” hatott.⁹⁵ Apponyi beszédében tartózkodott az aktuálpolitikától, inkább általános világnézeti kérdésekről beszélt. A keresztényellenes világnézet terjeszkedésére figyelmeztetett, elsősorban az irodalom, művészetek, sajtó, egyleti élet terén. A „destruktív” erők fő célja a katolicizmus és a nemzeti érzés gyengítése, amihez éppúgy eszközül használják fel a pornográfiát, mint a szociáldemokráciát. A veszélyesnek érzett törekvésekkel szemben – az egyházban X. Pius bevezette eskü mintájára – „nemzeti antimodernista eskü” bevezetését javasolta.⁹⁶

A Zichy-féle munkapártiak, az Apponyi-féle '48-asok és a néppártiak jelenlétével tehát a nagygyűlés immár a katolikus politikusok mindhárom nagy csoportját reprezentálta,⁹⁷ ám továbbra is elsősorban néppárti demonstrációnak számított. A párt politikusai a hatalom elvesztésével kénytelenek voltak korábbi támogatóik elpárolgását regisztrálni, amiből azonban erényt kovácsoltak, híveik sértettségét igyekeztek felhasználni a megmaradt tábor egyben tartására. Zboray Miklós szerint: „Meglehet, hogy az utolsó nagygyűlések színdúsabbak voltak, talán jobban piroslottak a padosorok, talán több történelmi nevet láttak a jelenvoltak listájában és most egy a helyzet, hogy itt a népet látjuk képviselve és a vezetők letűnő falanxát látjuk.” Zboray a plebejus politika hangját igyekezett megszólaltatni: „meguntuk mi már azt, hogy a hatalmasok előtt mindig csak térdfejet hajtsunk” – mondta. Ezért a párt állandó szervezetének a kiépítését tette meg fő feladatává.⁹⁸

1910-ben Zichynek a nagygyűlés előtt valóságos vesszőfutásra kellett készülnie, hiszen egy korábbi miniszteri döntésével könnyen támadhatóvá tette magát. 1910 végén ugyanis a jezsuita rend Mária kongregációi ellen komoly támadássorozat kezdett kibontakozni. Ennek részeként közzétették a budapesti Urak Kongregációjának taglistáját, majd 1911 márciusában a vallás-és közoktatásügyi minisztériumtól a „vallási békét fenyegető” szervezet állami iskolákból való kitiltását kérvényezték. A tárca ezt elutasította.⁹⁹ Májusban azonban maga Tisza István hívta fel a parlament figyelmét arra, hogy az iskolákban az ultramontán fellépés miatt veszélybe került a felekezeti béke.¹⁰⁰ Néhány nap múlva egy szabadelvű honatya az ultramon-

⁹⁴ *Alkotmány*, 1910. november 15. 3. p.

⁹⁵ *Alkotmány*, 1910. november 15. 1. p.

⁹⁶ *Alkotmány*, 1910. november 15. 9–10. p.

⁹⁷ *Szövetségi Értesítő*, 1911. 2. sz. 449. p.

⁹⁸ *Alkotmány*, 1910. november 15. 20. p.

⁹⁹ PETRUCH ANTAL SJ: Száz év a magyar jezsuiták múltjából. (1853–1950). II. köt. Az önálló magyar rendtartomány. (1909–1950) Kecskemét, 1994. (továbbiakban: PETRUCH, 1994.) 40–41. p.

¹⁰⁰ Országgyűlési Napló, 1911. május 23. VIII. köt. 19. p.

tán veszély forrásaként a kongregációkat nevezte meg.¹⁰¹ Ezután élénk parlamenti vita kezdődött, amelyben a néppárti képviselők és Apponyi is szót emelt a kongregációk mellett.¹⁰² Zichy azonban nem húzhatott ujjat a kormánypárt erős emberével, ezért a kongregációktól megvonta azt a jogot, hogy gyűléseiket az állami iskolák épületében tartsák. Ezt a nagygyűlésen a néppártiak komoly kritikával illették. Szmracsányi György szerint például az antiklerikálisok teljesen váratlanul kaptak támogatást a minisztériumtól, amelynek döntését nem előzték meg vizsgálatok, az eljárást csak az a frázis támasztotta alá, hogy a felekezetieskedés elítélendő.¹⁰³ Zboray Miklós szerint a szabadelvűek azt remélték, hogy a katolikusok elnémulnak, ha népszerű férfi lesz a vallásügyi miniszter, majd kijelentette, a katolikusok Zichyvel fognak tartani, ha lehetséges, „de ellene is [fellépnek], ha kell”.¹⁰⁴ Rakovszky pedig kijelentette, a hogy a párt a katolikus érdekeket volt fegyvertársaival szemben is megvédi.

Az esetet felhasználva a néppárt politikusai védelmet ígértek a klérusnak a szekularizáció veszélyeivel szemben. Simonyi-Semadam Sándor például hangsúlyozta, hogy ellenfeleik folyamatosan felszínre tartják az egyházi vagyoni államosításának ügyét, hogy hozzászoktassák a gondolathoz a közvéleményt. Visszautasította azt a gyakran elhangzó vádat, miszerint az egyház rosszul kezeli birtokait, és figyelmeztette a híveket: az esetleges szekularizáció után az ő adományaikból kellene fedezni a katolikus közkiadásokat.¹⁰⁵

A Néppárt időközben hatékony támogatást kapott volt képviselőjétől, Csernoch Jánostól, aki elnyerte a kalocsai érseki méltóságot. 1911-ben ő tartotta a nagygyűlés záróbeszédét. A katolikus mozgalmak nehéz helyzetének egyik okát abban látta, hogy „katolikus közönségünk nagy része azokról nem is értesül, mert katolikus lapokat nem olvas”. Ezért szervezkedésre buzdította hallgatóit: „Ne hagyjuk az élet egy pontját sem védtelenül s főképp erősítsük a hithez hű keresztények táborát ott, ahol a csaták csatája szokott eldőlni: a parlamentben”.¹⁰⁶ 1911 novemberében a püspöki kar – hogy saját befolyása alá vonja – a pártnak öt évre évi százötvenezer korona támogatást ígért, ám komoly feltételeket szabott: elvárta, hogy szilárdan a ’67-es alapon álljon, védje a földbirtokot, tartózkodjon a radikalizmustól a választójogi vitákban, és mérsékletet tanúsítson az ellenzékieskedésben.¹⁰⁷

Az 1912-es belpolitikai fordulatok azonban nem segítettek a mérséklet gyakorlásában: június 4-én Tisza István az országgyűlés elnökeként végleg leszámolt az obstrukcióval, az ellenszegülő képviselőket a rendőrséggel vezettette ki az ülésteremből. Az ellenzék számára a Désy-ügy jelentett némi elégtételt. Désy Zoltán Kossuth-párti képviselő ugyanis nyilvánosságra hozta, hogy egy bank 1910-ben négy millió koronát adott a Munkapártnak választási célokra. Lukács László miniszterelnök beperelte a képviselőt, akít a törvényszék felmentett a rágalmozás vádjá alól. A közhangulat a

¹⁰¹ Országgyűlési Napló, 1911. május 26. VIII. köt. 38. p.

¹⁰² PETRUCH, 1994. 43. p.

¹⁰³ *Alkotmány*, 1911. november 14. 6. p.

¹⁰⁴ *Alkotmány*, 1911. november 14. 6. p.

¹⁰⁵ *Alkotmány*, 1911. november 15. 6–7. p.

¹⁰⁶ *Alkotmány*, 1911. november 15. 8–9. p.

¹⁰⁷ EPL. Püspökkari tanácskozások jegyzőkönyve 1911. november 9. Bizalmas értekezlet.

miniszterelnök ellen fordult, aki kisvártatva benyújtotta lemondását. A király ezután Tiszát bízta meg kormányalakítással.¹⁰⁸

A rendkívüli közéleti fejleményekre való reakcióként 1913-ban az aktuálpolitika minden korábbinál harsányabban jelentkezett a nagygyűlésen (1912-ben a bécsi nemzetközi eucharisztikus kongresszusra való tekintettel elmaradt az esemény.). A szónokok kíméletlenül kritizálták a kormánypártot, revánsot véve a Tisza István tevékenysége miatti sérelmeiken. A megnyitó kapcsán, amelyet ismét Zichy János tartott (aki 1913 februárjában vált meg a miniszterségtől), lényegében megismétlődött a négy évvel korábbi, szegedi konfliktus. Zichy a Néppárt radikalizmusát bírálta, arról beszélve, hogy nehéz mérsékelt katolikusnak lenni Magyarországon, mert „ha nem keressük a legszélsőbb ösvényeket, nem járunk a végletek útjain, sajnos, csak kevesen tudnak minket megérteni”.¹⁰⁹ Egyes források szerint a közönség egyetértéssel fogadta „az általános és mély” hatást keltő beszédet,¹¹⁰ a néppárti sajtó szerint viszont ez visszatetszést keltett, és a résztvevők csak a nagygyűlés egységére tekintettel nem tiltakoztak ellene.¹¹¹

Jánoky-Madocsányi Gyula a dualizmus egész belpolitikai működési mechanizmusát vette célkeresztbe. Leírása szerint a választási korrupció öngerjesztő folyamatot indított: a győztes politikusoknak el kell hallgattatniuk bűntársaikat, ezért a kortesek magas pozíciókba kerülnek; a költségek előteremtésére sikkasztani kell, a botrányok eltusolása érdekében el kell fojtani a közvéleményt, üldözni kell a független sajtót, korlátozni kell az egyesülési jogot, a parlamentarizmust illuzórikussá kell tenni. „Míndez persze ugyancsak nem növeli az illető kormány népszerűségét, tehát ez a legközelebbi választási kampánynál ismét csak a vesztegetés fegyveréhez kénytelen nyúlni és így aztán egy végnélküli körforgásban ismétlődhetnek az erkölcsstelenség tényei.” A szónok természetesen úgy vélte, hogy a társadalom a Néppárt segítségével képes lesz kitörni az ördögi körből.¹¹²

Haller István a politikai stratégiát igyekezett megmagyarázni. Szerinte a párt célja az volt, hogy az állam működését a keresztény világnézet alapjára helyezze. Ennek elérése sok módon lehetséges, hiszen nincsenek katolikus politikai dogmák. „Éppen ezért senki sincs arra feljogosítva, hogy a saját politikai elveit s a részletmunkáról szóló vélekedéseit dogmává léptesse elő és azokon mérje a párt politikai működésének értékét, helyes vagy helytelen irányát. In dubiis libertas” – figyelmeztetett. A Néppártnak konzervatív és radikális tagjai is vannak, ami igen hasznos, mert felfogásuk ütközéseiből származik a középutra terelő erő. Programja vállalható, kormányképes, nem kell csak ellenzéki ségre kényszerülnie. Nem támogathatja azonban a jelenlegi kormányt, amely „az állami hatalomnak mindenhatóvá tételén munkálkodik”. Szerinte egyenesen a keresztény ügy védelme kívánja a kormány elleni fellépést. Minden most fenyegetett jogra szükség lesz egyszer ugyanis, „hogy visszaverjük a támadást, amelyet a keresztény világnézet s magyar katolicizmus szellemi és materiális birtokállomány ellen

¹⁰⁸ GRATZ, 1934. 254–261. p.

¹⁰⁹ *Alkotmány*, 1913. november 10. 3. p.

¹¹⁰ *Budapesti Hírlap*, 1913. november 11. 6. p.

¹¹¹ *Alkotmány*, 1913. november 12. 2. p.

¹¹² *Alkotmány*, 1913. november 10. 9–10. p.

fog intézni egy magyar kormány.”¹¹³ A fő ellenfelet tehát a Néppárt szónokai a szabadelvű kormányban látták, de egy másik szónok, Huszár Károly arra is utalt, hogy a „jövő nagy esatája” a katolikusok és a szociáldemokraták összecsapása lesz, ezért a Népszövetség erősítését sürgette.¹¹⁴

A kormánykritika hatását ugyanakkor jelentősen csökkenthette az a tényező, hogy a nagygyűlésen három miniszter is részt vett,¹¹⁵ tehát a Tiszakormány minden elődjénél nagyobb súllyal képviseltette magát. Ez is jelzi: a kormányfő egyre komolyabban foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a modern szellemi ideológiákkal szemben a konzervatív erők összefogására lesz szükség, többek között az egyházak bevonásával. Tisza már 1911 májusában arról panaszkodott, hogy a „destrukció” az egész társadalomra kiterjesztette befolyását, amivel szemben hatékony fellépést sürgetett. Kiemelte, hogy ebben nagy szerepe lesz valamennyi egyháznak. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy kerülni kell a felekezetieskedést, nehogy az ateizmus karjaiba kergesse a művelt rétegeket.¹¹⁶ Tisza tehát, ahogyan ennek az 1910-es választási kampányban gyakran hangot is adott, a „klerikális” Néppártot veszélyesnek tartotta, mert szerinte tevékenysége elidegeníti a konzervatív táborból a mérsékelt liberálisokat.¹¹⁷

Ez a felfogás a katolikus nagygyűlések arisztokrata szónokainak beszédeiben is tetten érhető, akik amellet, hogy a Néppártot kritizálták, annak a lehetőségét is felvetették, hogy – a Tisza által elképzeltnek megfelelően – politikai szövetség alakulhat a katolikusok és a protestánsok között. Széchényi Emil például már 1910-ben leszögezte, a katolikusoknak türelmesnek kell lenniük a többi felekezettel, hiszen „csak az öntudat hiánya, a gyengeség tudata enged teret a féltékenységnek”. A jó viszony szükséges, mert „a vallási és erkölcsi anarchiát hirdető” csoportokkal szemben összefogás kell, ez pedig csak akkor valósulhat meg, ha a felek megbíznak egymásban.¹¹⁸ 1913-ban Zichy János úgy vélekedett, hogy a felekezetek materialista és ateista erők elleni szövetsége az állam érdeke is. A 20. század nem tűri a felekezeti féltékenykedést, kölcsönös toleranciára van szükség, „neutrális” bázison, vagyis társadalmi téren kell elkezdni a felekezetek közötti közeledést.¹¹⁹

Apponyi a kérdés másik oldalát világította meg, amikor a „felekezetiesség” szó alkalmazását vette górcső alá. Szerinte a „felekezetiesség” fontos, de megtévesztő jelszó lett az antiklerikális erők kezében. Ez a szó ifjabb Andrássy Gyula meghatározása szerint a vallási csoportok világi célokra való felhasználását jelenti. Apponyi úgy vélte, hogy ez a magatartás valóban elítélendő, Magyarország katolikusaival azonban

¹¹³ *Alkotmány*, 1913. november 12. 4. p.

¹¹⁴ Huszár szerint ekkor a Népszövetség 2600 szervezete 297 ezer embert tömörített, a tagoknak 194 ügyvéd adott jogi tanácsokat. A központ 44 hivatalnokkal működött, 8 titkár járta az országot, 14 ezer jogi esettel foglalkoztak, háromezer gazdasági tanácsot adtak. Agitációjuk nyomán a katolikus néplapok előfizetőinek száma megduplázódott. *Alkotmány*, 1913. november 10. 10. p.

¹¹⁵ *Budapesti Hírlap*, 1913. november 11. p.

¹¹⁶ Országgyűlési Napló, 1911. május 23. VIII. köt. 19. p.

¹¹⁷ SALACZ, 1974. 170. p.

¹¹⁸ *Alkotmány*, 1910. november 15. 4. p.

¹¹⁹ *Alkotmány*, 1913. november 10. 3. p.

nem ez a helyzet, hiszen az 1905-ös válság idején nem a katolikusok, hanem a „szabadkőműves ateisták” támogatták a „nemzetellenes törekvéseket”. Arra figyelmeztetett, ha megsemmisül az egyház tekintélye, akkor helyébe csak „korlátlan szubjektívizmus” kerülhet, és elítélte azt, hogy „a »felekezetiység« neve alatt a nemzeti egység szempontjából anatematizálják az egyházi élet erőteljes működését”.¹²⁰

* * *

Az idei nagygyűlésen teljesen szünetelt a politika, amely megbonthatná a katolikusok egységét¹²¹ – írta az 1913-as eseményeket értékelve az *Alkotmány*. A kijelentést különösnek tarthatjuk, hiszen, mint bemutattam, a Néppárt politikai agitációja éppen ekkor érte el csúcspontját. A valóság és a néppárti lap helyzetképének kettőssége jól mutatja a nagygyűlések politikai szerepének természetét: az esemény alapvetően a katolikus közösség egységének demonstrálását szolgálta, ezért – mivel a katolikusok valójában megosztottak voltak – nem volt célszerű teret adni a direkt politikai megnyilvánulásoknak. Ha ezek mégis megtörténtek, a pártsajtónak arra kellett törekednie, hogy kisebbítse ezek jelentőségét.

A katolikus politikusok felfogását, ahogyan az általában történik, nem az eszmei értékek vagy a távlati elképzelések, hanem elsősorban napi érdekeik irányították: Zichy János az 1900-as évek elején, a Néppárt vezéréként még – burkoltan – a párt támogatására hívott fel, később, az elnökségről való lemondása, majd kilépése után viszont már a pártpolitikai semlegesség mellett érvelt. A konzervatív-liberális gróf ugyanakkor a koalíciós korszakban minden további nélkül be tudott illeszkedni az Alkotmánypárt, 1910 után pedig a Nemzeti Munkapárt kereteibe.

A Néppárt Rakovszky István nevével fémjellezhető csoportja az 1906 utáni korszakban kezdett nagyobb befolyást szerezni a nagygyűléseken, ahol változatos eszközökkel, például a Népszövetség szervezésével igyekezett olyan intézményi hálót és támogatói kört kiépíteni, amelyet politikai céljaira is felhasználhatott. Az 1910-es választásokon bekövetkezett bukás stratégiájának megváltoztatására ösztönözte a pártot. A korábbi csöndes építkezés, a társadalmi szervezetek létrehozása helyett a Néppárt saját, országos szervezetének kiépítése vált prioritássá. A politizáló katolikusok harmadik jelentős csoportja, a függetlenségek sokáig szintén háttérbe szorultak, és igazán erőteljesen csak 1910-től, Apponyi Albertnek köszönhetően jelentek meg a nagygyűlések programján.

A három irányzat közötti összekötő kapcsot elsősorban a modernitás elutasítása, az antiklerikalizmus, a liberalizmus és a szociáldemokrata eszmék elvetése jelentette. A korszak végéhez közeledve egyre nagyobb hangsúllyal jelent meg az a felismerés, miszerint a katolikusok önmagukban képtelenek lesznek megakadályozni a progresszív szellemi áramlatok és az elvilágiasodás további terjedését. Ezért már a protestánsokkal való összefogás, az ateizmussal szembeni „keresztény egységfront” gondolatának csírái is megjelentek, ám ez csak később, 1920 után tett szert nagy jelentőségre.

¹²⁰ *Alkotmány*, 1911. november 14. 15–16. p.

¹²¹ *Alkotmány*, 1913. november 12. 15. p.

A *Fel barátim drága Jézus* kezdetű ének története Magyarországon

Molnár Sándor Károly

„Fel barátim,¹ drága Jézus zászlaja alatt, / Rajta bátran! megsegít és győzedelmet ad.
Bízzatok, mert Jézus eljön, ő a fővezér, / Zengje ajkunk: hozzád esdünk győzedelemér!’”

Bevezetés

Erről az énekről beszélgettem az egykori Kelet-Németországban felnőtt evangélikus lelkésszel. Beszélgetés közben a lelkész elmondta, náluk lehetetlen, hogy ez az énekeskönyvbe kerüljön, mivel az ő generációja számára ez egy munkásmozgalmi énekként ismert. Kutatás közben kiderült, hogy Edwin Hörnle 1921-ben a dallamot teljes egészében átvéve, a prozódia bizonyos részeinek felhasználásával német munkásmozgalmi dallá dolgozta át *Brüder seht die rote Fahne* címmel.² A dalnak van egy német-angol kevert szövegű verziója is, mely Hans Wader énekeshez köthető.³ Szembe-tűnő, hogy a dalnak volt angol és német munkásmozgalmi változata is, az eredeti mellett – erről egyébként a most 50-es éveikben járók még beszámolhatnak. Magyar munkásmozgalmi változat nem íródott. Megpróbálom bemutatni, miért alakult, alakulhatott így.

Eddigi ismereteink

A *Fel barátim* énekről viszonylag kevés szakirodalom áll rendelkezésünkre. Amink van, azt két nagy részre lehet osztani. Az egyik Csomasz Tóth Kálmán munkásságához kötődik, a másik pedig a két világháború között íródott cikkekhez, tanulmányokhoz.

A 20. század második felének református himnológusa erről az énekről az 1970-es évek elején a következőket írta: „Ezt az énekét ma már nem találjuk az angol énekeskönyvekben, de kezdősorát és népszerű dallamát ma is mozgalmi dalszöveggel ismeri és használja az angliai kommunista munkásmozgalom.”⁴ Többet azonban nem tudunk meg Csomasz Tóthtól.⁵ Fontos, hogy ez a mondat leíródott, leíródhatott abban az időben. Kérdéses, hogy ha nem diktatúra lett volna az országban, akkor még mivel egé-

¹ Az éneknek két címvariációja használatos: „fel” kezdetű a *Hozsánna!* közlése, a „föl” pedig a *Hallelujah!* kiadásaiiban található. Mivel az énekeskönyvben a „fel” található, így ezt a változatot alkalmazom.

² LAMMEL, INGE: *Das Arbeiterlied*. Leipzig, 1970. 154–155. p.

³ WADER, HANS: *Brüder seht die rote Fahne*. In: *Lyrics. Time*. Online: <http://www.lyricstime.com/> – 2012. november.

⁴ 471. *Fel barátim, drága Jézus zászlaja alatt*. In: CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *Dicsérjétek az Urat!* Bp., 1971. 228. p. Személyes beszélgetésekből kiténik, hogy az egyházi költődésiek tudnak az ébredési énekről, azonban többen csak a munkásmozgalmi éneket tudták idézni.

⁵ Természetesen található néhány utalás még: CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp., 1950. 388., 397. p.

szítette volna ki ezt a kurta énekismertetést. Az is bizonyos, hogy bár jelentős Csomasz Tóth Kálmán hagyatéka, abban erre az énekre vonatkozóan nem találunk bővebb adatokat, jegyzeteket.⁶

A két világháború közötti időből jóval több ismeretünk van. Kronologikus sorrendben az első egy nekrológból származik: A szemfüles olvasó a *Dunántúli Protestáns Lap* egyik 1937. évi lapszámának vegyes hírei között a következőt találja:

„Dr. Knight G. A. Frank a Skót Nemzeti Bibliatársulat főtitkára május 1-én 69 éves korában Glasgowban váratlanul meghalt. A megboldogultban Knight György, a budapesti skót misszió vezető lelkésze atyját gyászolja. Dr. Knight a nyolcvanas években járt először hazánkban, mint Somerville evangelizátor titkára. Bejárták az egész országot és hitébresztő összejöveteleket tartottak, amelyen a fiatal Knight vezette az éneklést. Ő tette népszerűvé az úgynevezett Hozsánna énekek részét és különösen a »Fel barátim!« kezdetű népszerű éneket.”⁷

Bár a vegyes hírek között található e nekrológ, számunkra mégis jelentős. A szerző személyét sajnos nem tudjuk megállapítani. Feltételezhető, hogy egy olyan lelkész írhatta, aki maga is gyermekként vagy fiataalként részt vett az 1887–1888-as Somerville-féle missziói körút egyik állomásán, esetleg valamely családi memoár őrizte. Jóllehet, kevésbé valószínű, mégsem zárható ki, hogy a lelkészek között témaként szerepelt. Elképzelhető, hogy a lap szerkesztőségében kell keresnünk a nekrológ íróját. A vizsgálat szempontjából azonban sokkal fontosabb, hogy Knight neve és Somerville missziói útja a kollektív emlékezetben összeforrt a *Fel barátim* című énekkel.

Révész Imre Somerville magyarországi körútjáról írt tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy az ének és a missziói körút között szoros okozati összefüggés van; „Gyomán különösen nagy hatást tett a mai énekeskönyvünkben is meglévő »Fel barátim...« kezdetű ének, amely valószínűleg ekkor zendült fel először magyar református vidéki gyülekezetben.”⁸ Valószínű, hogy az ének akkor is hasonló népszerűsége tett volna szert, ha Somerville⁹ nem tett volna evangelizációs körutat. Az evangelizációs körút

⁶ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára. C/222. (= Csomasz Tóth Kálmán hagyatéka.)

⁷ N.N.: Dr. Knight G.A. Frank. (Vegyesek.) In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1937. 19. sz. 87. p.

⁸ RÉVÉSZ IMRE: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A.N. Somerville magyarországi körútja, 1887–1888. In: *Theologiai Szemle*, 1943. 1. sz. (továbbiakban: RÉVÉSZ, 1943.) 34. p. – A tanulmány különnyomatban önállóan is megjelent még 1943-ban, melyről könyvismertetést TÓTH LÁSZLÓ írt: *Századok*, 1944. 7–9. sz. 564. p.

⁹ Somerville, Alexander Neil (Edinburgh, 1813. jan. 30. – Edinburgh, 1889. szept. 17.) a Skót Szabad Egyház lelkésze, moderátora. Főbb művei: *Sacred Triads, doctrinal and practical*. London, 1859.; *A Day in Laodicea*. London, 1861.; *Evangelization from the World*. Glasgow, 1886.; *The Churches in Asia*. Ed.: Somerville, W. F. Paisley, 1885.; *Precious Seed sown in many Lands*. London, 1890. Magyarul megjelent prédikációi: *A bűnösök megtérése* (Ézs 60.1-8.), *Zákeus megtérése* (Lk 19.1-10.), *Az ítélet napján*. (Jel 20.11.) In: *Gyakorlati Bibliamagyarzatok*. Szerk.: Garzó Gyula. Gyoma, 1888. 89–128. p.; *A laodíciiai gyülekezet*. In: *Theologiai Szemle*, 1943. 1. sz. 2–9. p.; *Biographisch–Bibliographisches Kirchenlexikon*. Bautz, 1990– (2. kiad.; továbbiak-

alkalmával 16 települést keresett fel Somerville és kísérete, melyek között 6 gyülekezet a legnépesebbek közé tartozott az országban. Kétségtelen, ha nem lett volna az evangelizációs körút, akkor csak sokkal lassabban és nehezebben vállhatott volna ismertté, mivel sokan elleneztek az éneket, leginkább konzervatívabb egyházi körökből. Somerville útjára nemcsak úgy lehet tekinteni, mint az 1880-as évek második felének nagy evangelizációs körútjára, hanem mint az Osztrák-Magyar Monarchia „ébredési mozgalmának” egyik kezdőpontjára.¹⁰ Mindehhez a *Fel barátim* kezdetű ének szorosan kapcsolódik.

Az ének eredete

A kegyességi éneket az amerikai metodista Philip Paul Bliss¹¹ szerezte az 1870-es évek elején. A magyar lelkészek előtt a szerző állampolgársága és felekezeti identitása ismeretlen volt. Az éneket kezdetben úgy tartották számon, mint a Sankey-féle énekeskönyv egyik darabját, melynek ismertté válásában Somerville körútja jelentős szerepet játszott. A skót prédikátor e fajta kultúrák közvetítő tevékenysége sokkal jelentősebbnek bizonyult eredeti célkitűzésénél, a kisinyovi rabbi meglátogatásánál. Míg az ének szinte a megjelenését követő évtizedben részévé vált a magyar református ének-kincsnek, addig az evangelizációs istentiszteleti forma elfogadására majd három évtizedet kellett még várni. Az ének magyarországi történetének áttekintésekor jogosan lehetne az „emlékezet és a valóság” szembeállításával érvelni, ami azonban a magyar kegyességtörténeti kutatás terén nem sok haszonnal járna. A rövid idő alatt egymásra rakódott rétegek alaposabb tanulmányozása lehetőséget teremt arra, hogy az ének keletkezése, későbbi felhasználása, valamint magyarországi fogadtatása közötti viszonyt megismerjük, amin keresztül bepillantunk a 19. század utolsó harmadának kegyességtörténeti változásaiiba.

Polgárháború

A *Fel barátim* története egészen az amerikai polgárháborúig nyúlik vissza. Az induló keletkezésének háttérét leíró Sankey-től tudjuk,¹² hogy Bliss azt az 1864. október 5-i allatoona-i csata után írta. Az ének címe eredetileg *Hold the Fort* volt, valójában az amerikai polgárháború egyik északi legendás mondatából származott, azaz: „Hold the fort; I am coming. W. T.

ban: BBKL.) 10. köt. 769–772. p. A forrásokként felhasznált újságokban és visszaemlékezésekben Somerville nevének különböző formái találhatók, ezeket egységesítem és a helyes írásmódot vettem alapul.

¹⁰ „Legújabb kori egyháztörténetünk különösen érdekes fejezetéről van itt szó: egy olyan szellemi hatás megjelenéséről, amelynek egyenes és közvetlen folytatását nem lehet kézzelfogható történeti adatokkal kimutatni a századforduló magyar reformátusságának életében, de rejtett továbbhullámzására annál inkább vissza lehet következtetni a magyar református ébredésnek azokból a későbbi tényeiből, amelyek e nélkül az előkészítés nélkül, különösen alföldi tömeggyülekezeteinkben, meglehetősen érthetetlenek volnának.” RÉVÉSZ, 1943. 11. p.

¹¹ Bliss, Philip Paul (Clearfield County, Pennsylvania, 1838. – Ashtabula, Ohio, 1876.) zeneszerző, orgonista. BBKL. 1. köt. 622–623. p.

¹² Sankey, Ira D. (Edinburg, Pennsylvania, 1840. aug. 28. – Brooklyn, New York, 1908. aug. 13.) énekes, dalszerző. BBKL. 8. köt. 1330–1333. p.

Sherman.”¹³ A dal története érdekes, főként, ha hozzágondoljuk a polgárháború kontextusát, miszerint az északiak morális felsőbbiséget társítottak ügyükhöz, és a totális győzelemre törtek. Az ehhez szükséges szellemi háttérrel többször a Szentírásból vett idézetekkel, illetve korabeli teológiai nézetekkel is alátámasztották. Bizonyítja ezt maga Sherman üzenete, mely később az induló címe is lett, ami a Jel 2,25-ből származik, azaz „de amitek van, azt tartsátok meg, amíg eljövök”. Találgatásra ad okot, hogy esetleg Bliss eredetileg is egyházi, vallásos éneket szeretett volna írni, de az események forgataga miatt lett belőle polgárháborús katonanének. Az ének átdolgozására indok lehet Bliss és Sankey találkozása, munkakapcsolata is, tekintettel arra, hogy több dalt is együtt szereztek és kiadványokat is szerkesztettek.¹⁴ Továbbá mindketten az észak-amerikai ún. „Second Awakening” zeneszerzői közé tartoztak.

Az ének története Magyarországon

A figyelmes magyar református olvasók már az 1870-es évektől kezdődően egyre többször találkoztak Sankey nevével, mint az angolszász ébredési mozgalom egyik meghatározó személyiségével.¹⁵ Munkássága és művei azonban csak a 19-20. század fordulóján váltak ismertté. Mind Bliss mind Sankey énekeinek a megismertetésében fontos kampánykörútnak tekinthető az 1887-1888-as missziói körút.

A *Fel barátim, drága Jézus zászlaja alatt* című ének első magyar nyelvű fordítása Szász Béla nevéhez köthető, aki Szász Domokos erdélyi és Szász Károly dunamelléki református püspökök öccse volt. Munkásságáról az *Erdélyi Múzeumban* egy alapos tanulmány található, amelyben azonban nem találunk az énekre történő utalást.¹⁶ Az ének szövegének fordítójára vonatkozó adatokban ellentmondást lehet felfedezni, a korabeli sajtó többnyire Szalay Józsefnek¹⁷ tulajdonítja a *Fel barátim* magyar fordítását. Ezt egészíti ki Révész Imre tanulmányában: „Somerville mindvégig fokozódó

¹³ „Hold the fort; I am coming. W. T. Sherman.” Az ének történetére vonatkozóan ld.: Grand army war songs, a collection of war songs, battle songs, camp songs, national songs, marching songs, etc., our boys in blue in camp and field to which is added a selection of memorial songs and hymns for use on decoration day and other special occasions. Ed.: Smithy, Wilson G. Cleveland and Chicago, [1886.] 88–89. p.

¹⁴ 1875-től 1891-ig összesen hat *Gospel Hymns* kötet jelent meg, pl.: Gospel Hymns and sacred songs. Ed.: Bliss, P[hilip] P[aul] – Sankey, Ira D. As used by them in gospel meeting, 1875.

¹⁵ Sanky neve a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*ban általában a külföldi hírekben, illetve ország-, és egyházismertetés témájú cikkekben fordult elő. Ld.: Skócia, vallásos megújulás. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1874. 34. sz. 1090. p.; FREEMAN CLARK: A vallásos élet az értelmi haladás alapja. (Fordítás.) In: *Uo.*, 1876. 18. sz. 549–557. p.; Az angolok közt folyó ún. Revival. In: *Uo.*, 1876. 37. sz. 1184. p.; KECSKEMÉTHI FERENC: Az „örök életnek beszéde” ismertetéséhez. In: *Uo.*, 1889. 35. sz. 1123–1125. p.; BOGDÁN GYULA: Skócia. In: *Uo.*, 1914. 17. sz. 263–264. p.

¹⁶ PERÉNYI JÓZSEF: Szász Béla élete és költészete. In: *Erdélyi Múzeum*, 1903. 6. sz. 285–300. p., 7. sz. 377–391. p.

¹⁷ Szalay József (Makó, 1855. júl. 31. – Nagybeckerek, 1917. okt. 29.) ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. és bőv. kiad.) 567. p.

mértékben meg volt elégedve [ti. Szalayval] és akitől legtöbb segítséget kapott a megtanítani kívánt új, legnagyobbbész Sankey-féle énekek hevenyészett magyar fordításához is.¹⁸ A missziói körút állomásain változó számú példányban, de kiosztották ezeket. Szintén Révész Imre dolgozatából tudjuk, hogy Somerville körútjának egyes állomásain, a leírás szerint 40 ilyen példányt osztottak ki egy, a templom egészét betöltő gyülekezet tagjai között, ami akár több ezer főt is jelenthetett.¹⁹ A kiosztott énekes füzetek, valamint az adott alkalmakon résztvevők aránya nem lehetett egyensúlyban, vagyis az egyes evangelizációkon résztvevők töredéke kaphatta kezébe ezen énekes füzetek egy példányát. Feltehetően, az eleve kis példányszámban nyomott füzetekről jelenleg nincsenek bővebb adatok: elképzelhető, hogy egy példány valamely hagyaték mélyén lapul, amiből megtudhatnánk, hogy mely énekeket énekelték még.²⁰

Kiadványokban

Az ének 19-20. századi kiadásai és megjelenései erősen harmonizálnak a kegyességtörténeti változásokkal, mely alapján sokkal pontosabban nyomon követhető a dal.²¹ Nyomatásban először a *Gyermek-Lant* című kiadvány²² 6. számú énekeként ismerhették meg a magyar hívek, amely válogatást néhány évvel a szélesebb körben való elterjedést megelőzően adtak ki. Sajnos a kötet példányszámára vonatkozó adatokat nem ismerjük. Feltételezhető, hogy relatív szűk körben válhatott ismertté. E kötet második kiadására 1892-ben került sor.²³ Néhány évvel később pedig a Szalay József által szerkesztett énekeskönyvben²⁴ találhatjuk meg újra a dalt.

¹⁸ RÉVÉSZ, 1943. 29. p.

¹⁹ KÁLMÁN FARKAS: Somerville az Alföldön. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1888. 8. sz. 245. p.

²⁰ „Bár az »Énekes« címe és kiadásának éve már megvolt, de magára a könyvre mégsem sikerült rátalálnom a könyvtárakban. Végül Szalay József Budapesten élő leányainál, akik édesapjuk hagyatékát őrzik, találtam egy példányt. Ez a negyed ívrét nagyságú, 12 számozott oldalú nyomtatvány negyven éneket tartalmaz hangjegy nélkül. Megjelenési formájából következtetve nem készült tartósabb használatra, hiszen még borító lapja sincs. Pusztán hézagpótló kívánt lenni, hogy az éneklők kezükbe vehessék a szöveget.” MURÁNYI RÓBERT ÁRPÁD: Az evangelizációs énekek első magyar kiadványáról. In: *Theologiai Szemle*, 1972. 5–6. sz. 173. p.

²¹ Felekezeti énekek ismertségéről és elterjedéséről: BÁNYAI JENŐ: Első énekeskönyvünk centenáriumáról. In: *Békehírnök*, 1976. 30. sz. 120. p.

²² *Gyermek-Lant*. Vallásos énekek gyűjteménye különösen vasárnapi iskolai használatra összeállította Farkas Sándor ev. ref. h. lelkész. Bp., 1883. Ez a kiadvány összesen 60 éneket tartalmazott. A kötetet ismertette MÓDRA IMRE: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1883. 48. sz. 1552–1553. p.

²³ Bár egyes kritikusok bírálták az éneket, a korabeli kritikák száma csekély. „A 3. sz. csatadalszerű ének pedig inkább a metodisták, vagy az üdv hadseregének ízlése szerinte való. Íme mutatóul belőle: »Föl barátim drága Jézus – Zászlaja alatt! – Ő a fővezér! – Szóljon a kürt, fenn lobogjon a győzelmi jel! – Harczy zajnak közepette stb.« Gyermeknek tejnek itala való, nem ilyen komoly katonásdi. S ha már a szellemben kifogásolom ezt az idegenszerűt, nem különben teszem ezt a zenében is. Nem szükség nekünk, ha már az egyházi zenét szabadabb formában is akarjuk művelni, angol vagy német nótákat felütéssel 3/4 és 6/8-os ütemekkel émelygős melódiákkal átvennünk.”

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* a *Fel barátim* énekről csak Somerville látogatásával kapcsolatosan, illetve ezt követően lehet utalásokat találni.²⁵ A beszámolókból kiderül, hogy azokban a közösségekben, illetve lelkészek gyülekezeteiben kerül megemlítésre az ének, akik valamely alkalommal találkoztak Somerville-lel.

Az ének a 20. század első évtizedében vált igazán ismertté és népszerűvé. A korábban említett énekeskönyvek mellett megjelent az 1901-ben kiadott *Hozsánna*,²⁶ majd néhány évvel később Kováts Lajos szerkesztésében a *Hallelujah* énekeskönyv.²⁷ A két kiadvány sikerét mutatják a példányszámok 1917-ig: előbbi 4 kiadásban 12 ezer példányban, utóbbi 8 kiadásban 30 ezer példányban látott napvilágot.²⁸ Mindkét énekeskönyv magas példányszámaival jelentősen hatott a későbbi himnológiai bizottsági munkálatokra. Az új „próbaénekeskönyvet” már 1903-ban kiadták,²⁹ azonban az nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Így a munka tovább folytatódott, és az I. világháború közepére készült el a két világháború közötti magyar református énekeskönyve,³⁰ mely 1921-ben jelent meg.³¹

PAYR SÁNDOR: Ifjúsági énekeskönyveink. In: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1893. 26. sz. 208. p.

²⁴ SZALAY JÓZSEF: Keresztyén missziói énekes. (Sankey nyomán.) H.n., é.n. [1895.]

²⁵ Pl.: „Az első magyar misszió-társulat Nagy-Becskerekén, mint a K-n írja, megalakult. A gyűlést »Föl barátim« című énekkel, Szalay József lelkész imájával és Máté 13.31-34 alapján tartott bibliamagyarázattal nyitották meg.” – Vegyes. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1894. 37. 16. sz. 256. p.; „Föl barátim drága Jézus zászlaja alatt kezdetű angol ének éneklése az iskolás gyerekek által.” – Vegyes. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1894. 47. sz. 752. p.; „Este a Békési ref. ifjúsági egyesületnek volt gyűlése. A szépen látogatott gyűlésen a tagok szavaltak, még pedig igen szépen. Itt történt az a megkapó dolog, hogy a lelkész-elnök két kis gyermeke a két szám között csak kiállt a középre s elkezdtek énekelni: Föl barátim, drága Jézus zászlaja alatt! Senki se mondta nekik, senki se biztatta őket, de valamit ők is tenni akartak Jézusért. Bizony-bizony, nincs olyan kicsiny, kinek szája dicsérni ne tudná Istent. Vajha mindenki arra használná.” – GERGELY ANTAL: Mégis mozog a föld. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1899. 10. sz. 151–152. p.

²⁶ 113. sz. ének. In: *Hozsánna*. Énekeskönyv vasárnapi iskolák, vallásos összejövetelek és család használatára. Összeáll.: Victor János. Bp., 1901. (További kiadások: 1907; 1908.)

²⁷ Halleluja! Evangéliumi énekek gyűjteménye. Bp., 1918.

²⁸ SZINOK ZOLTÁN: Templomi éneklésünk s az új énekeskönyv. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1917. 12. sz. 132. p. (továbbiakban: SZINOK, 1917.)

²⁹ Énekeskönyv. A magyarországi ev. ref. anyaszentegyház híveinek használatára. Próbakiadás. Bp., 1903. Ez még nem tartalmazta a „Fel barátim” kezdetű éneket.

³⁰ Az első világháború idejére esik az USA-ba kivándorolt magyar reformátusok egyik énekeskönyvének a megjelenése is. Ld. Református Énekes-könyv, közönséges isteni tiszteletre, vasárnapi iskola és alkalmi vallásos összejövetelekre. Első kiadás. Kiadja a Central Publishing House. Cleveland, 1918. A kötet előszavában Horváth Sámuel leírta, hogy „számos éveken keresztül vártuk a tervezett egyetemes énekeskönyv kiadását, a mely valami ok miatt még mindég nem került nyomda alá, és a mostani nehéz idők, súlyos helyzetek miatt, bizonytalan időre el is marad.” III. Az énekeskönyv 289. éneke a „Fel barátim”.

Az 1921-es *Énekeskönyv* 398 dicséretéből összesen 13 ének származott az ún. *Hozsanna* és *Halleluja* ének közül, tehát az összes dicséret kevesebb mint öt százaléka. A tizenhárom énekből kettő bizonyosan Somerville útján keresztül vált ismertté először az országban, majd egyházpolitikai, kegyességi csatározások során³² került bele az 1921-es és végül az 1948. évi „ideiglenes” *Énekeskönyv*be.³³ A két világháború közötti kegyességi élet változását mutatja, hogy az énekeskönyv reformjára nagy szükség volt. A munka dandárját Árokháty Béla végezte, akinek nézete szerint:

„A megújhódó lelkek számára ez csakugyan jogos igény volt, s csakugyan ez hozta létre a Hozsanna és Halleluja címen közismertté vált énekeskönyveket. Lehetett velük szemben ellenvetéseket felhozni. Szövegük és dallamuk talán nem áll ki minden bírálatot, de az bizonyos, hogy a lelki szükséglet teremtette meg őket, a megújhódás után vágyó lélek követelte őket, s a megújult léleknek lettek kedves és áldott eszközei az evangéliumi szárnyalásra.”³⁴

³¹ *Énekeskönyv. A magyar reformátusok használtára. A zsinat által kötelező használatra megállapított kiadás. Debrecen, 1921. A 288. dicséret a „Fel barátim”.*

³² Ehhez ld. pl. „Istennek hála, túl vagyunk már azon, hogy ezen úgynevezett »Hozsanna« énekeknek a magyar ref. egyházban való létjogosultságáról vitatkozni kellene. Eldöntötte már ezt ezeknek a gyönyörű énekeknek közel *négy évtizedes múltja*, maga a gyakorlati élet, mert már alig tudnánk elsorolni csak azon ref. egyházunk kebelében és *javára* működő köröket, egyesületeket, összejöveteleket, bibliai órákat, vasárnapi iskolákat, énekkarokat, a melyek ezeket az énekeket már *évtizedek óta nagy gyönyörűséggel* használják. Még kevésbé tudnánk megszámlálni azokat a lelkészeket, férfiakat és nőket, kiket ezeknek az énekeknek a szépsége *nyert meg az Isten országának*. Valósággal a reformáció századának lelkeket hódító esetei ismétlődnek napjainkban, a mikor, mint hajdan Sztáraynak, Batizinek, Tinódynak idejében, ezen énekek hatása alatt emberek százai térnek Istenhez.” – SZINOK, 1917. 131–132. p. Továbbá: „A különböző bel-missziói egyesületek olyan eredeti (nem fordított!) magyar, református énekeket is használnak, a melyek a legutóbbi tíz esztendő termését képezik, egészen a kor níveljén állnak, a magyar lélek friss ereje árad ki belőlük, magukon viselik a keresztyén öntudat pecsétjét, dallamuk pedig megragadó. Nemcsak a Hozsanna, vagy a Halleluja egyes énekeire gondolok, hanem egész sereg kiadatlan műre, például dr. Kováts Lajos theol. m. tanár gyönyörű darabjaira. Ha így halad a dolog, mi lesz itt 20–30 év múlva? Virágos mező, melynek virágjait bárki leszakíthatja, megvásárolhatja, csokorba kötheti – egyedül a református egyház, melynek kebeléből sarjadtak, nem veszi észre a lába előtt heverő kincseket, vagy ha észreveszi is, egyes emberek elfogódottsága miatt nem hajol le értük, nem szedi fel őket. A Hozsanna és Halleluja mellett még egész sereg énekeskönyv támad, meg is növekszik mindegyik és túlszárnyalja mindegyik azt a szegény, fejlődésben erőszakkal megakasztott Ref. Templomi Énekeskönyvet. Vagy nézzük a zsolttárrevízió ügyét. Olyan munka ez, melyet nem lehet gyárilag, megrendelésre előállítani, hanem apránként, lassan fog elkészülni.” IFJ. BENŐ ISTVÁN: Az énekeskönyv revíziója. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1917. 30. sz. 350. p.

³³ *Énekeskönyv. A magyar reformátusok használtára. Bp., 1948. A 471. dicséret a „Fel barátim”.*

³⁴ ÁROKHÁTY BÉLA: Az egyházi ébredés és az énekeskönyvreform. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1934. 4. sz. 18. p.

A két világháború közötti munka eredményeképpen jött létre először az ún. *Jugoszláviai Református Énekeskönyv* még 1938-ban, ami alapja lett az 1948-as magyarországi kiadásnak. Mindkettőben megtalálható a *Fel barátim* ének, így annak „kanonizációja” ezzel lezárult. Az ének az 1948-as kiadványba bekerült. A szerkesztőbizottság arra törekedett, hogy minél szélesebb mederből válogassa össze az egyház énekkincsét. Az eredmény e törekvést kiválóan tükrözi.

A *Fel barátim* kezdetű ének mint az anekdotakincs része

A magyar református egyháztörténet áttekintésekor arra lehetünk figyelmesek, hogy egyes énekek, szerzőik, esetleg az ének írásának pillanata mintegy visszatérő elemként jelenik meg a memoár- és anekdota-irodalomban. A legtöbb ilyen történetet a reformáció korából és a pietizmus-puritanizmus időszakából ismerjük.³⁵ A néhány kivétel közé tartozik a *Fel barátim* ének is, melynek a 20. századi református anekdotakincsben jelentős helye van. Ezek között az egyik visszatérő motívum az ének prózájához kapcsolódik:

„A református kollégiumokban, így a kolozsvárban is, minden hétfőn reggel az első órán és minden szombat délelőtt az utolsó órán biblia-olvasásból, imádságból és éneklésből álló précest, áhítatot tartottak. Ha a préces éppen az ő órájára esett, akkor Jancsó Elemér már előre elkészült, felhős gondterhelt arccal lépett be az osztályterembe, és sztoikus lemondással legyintett, mivel minden egyes alkalommal a rosszsont diákok hatalmas hangerővel zendítettek rá a *Fel barátim* című énekre, mely ropogós ritmusú, közkedvelt éneket azonban egy kis szövegmódosítással így harsogták:
Fel barátim, drága Jézus zászlaja alatt
Rajta bátran megsegít és győzedelmet ad
Bízzatok, mert Jézus eljön ő a fővezér,
Zengje ajkunk: hozzád esdünk GYŐZZED ELEMÉR!”³⁶

A visszaemlékezések egyik visszatérő motívuma a cigánysággal kapcsolatos történetek. Ezek között több is a zenéléssel és énekléssel kapcsolatosak közé tartozik:

„A majális. Pál László és Sándor László, a két kiváló teológiai hallgató, a híres-nevezetes 18-as szoba lakói (Kolozsvári teológia), lelkes hívei voltak a szórványmisszióknak. 1950 tavaszán a kisbácsi és a kardosfalvi szórványokat gondozták. Jó egyetértésben elhatározták, hogy e két kicsi gyülekezetnek ismerkedési majális rendeznek. Ez ügynek megnyerték Horváth Jenő teológiai tanárt is. Egy napfényes májusi vasárnap a Törökvágásban, a kolozsváriak egyik kedvenc ki-

³⁵ Pl.: BÖSZÖRMÉNYI EDE: Énekszerző Nagy István. (1770–1831) In: Uő: Történetek, anekdoták. II. Debrecen, 2001. (Magyar Református Egyháztörténeti Dolgozatok, 7.) 109–112. p.

³⁶ NAGY LÁSZLÓ: ...és vidámitsd meg az én szívemet. Anekdoták – életképek. Kolozsvár, 1996. 173–174. p.

rándulóhelyén gyűltek össze. Horváth professzor lelkesen prédikált. Majd zsoltárokat és dicséreteket énekeltek.

Egy adott pillanatban arra lesznek figyelmesek, hogy nagybőgőstől, cimbalmostól egy öttagú zenekar igyekszik feléjük. A primás tisztességtudóan megemeli köcsögkalapját és megkérdezi:

– Istálom, szabad egy nótát csinálni?

Horváth professzor hidegen tiltakozik.

– Ez kérem, vallásos kirándulás.

A primás ismét megemeli köcsögkalapját és tisztességtudóan megkérdezi:

– Istálom, milyen vallás?

A két teológus lelkesen rávágja:

– Mi reformátusok vagyunk!

Erre a primás arca felderül. Kihúzza derekát, és boldogan vallja:

– Hát mi is reformátusok vagyunk.

S máris lendíti vonóját. Vezényel.

– Banda, vigyázz!

S átszellemülten, nagy boldogsággal rázendítenek: Fel barátim, drága Jézus zászlaja alatt.”³⁷

Összegzés

Ez az ének ugyanakkor a magyar református kegyességtörténet szimbólumának tekinthető. Recepciótörténete a magyar protestáns egyháztörténet mintájaként fogható fel, tehát a protestáns egyháztörténet az idézett ének recepciótörténetének mintájára íródik. Koronként és az éppen divatos ideológiához igazított énekismertetésével kilóg a többi kegyességi ének közül. Felhasználható annak a kérdésnek mélyebb elemzésére, hogy milyen nyugat-európai hatások érték a 19. század utolsó harmadától a magyar protestantizmust. Kevés hasonlóan jól dokumentált esettel rendelkezünk. Az ének és a missziói út az egyháztörténet-írás példásan dokumentált darabja. Jelentősége abban áll, hogy egy missziói körút, mely javarészt az egyházi kollektív emlékezetből is kikopott, hatással volt és van az istentiszteletekre, amikor a fentebbi dicséretet a liturgia részeként éneklük.

Összegzésként megállapítható, hogy Magyarországon, illetve a magyar reformátusok által használt énekeskönyvekben az I. világháború óta kiemelt helye van a *Fel barátim* kezdetű éneknek. 1920 óta minden hivatalos, gyülekezeti használatra szánt református énekeskönyvben megtalálható. Érdekes, hogy Nyugat-Európában nem vált ennyire a szakralitás részévé. Azaz az 1945 utáni időben feltehetően az ének egyházi, felekezeti ismertsége volt a gátja annak, hogy a pártállam kisajátítsa az éneket saját céljaira.

³⁷ Uo. 99–100. p.

A káptalanok 1936-os értekezletének tanulságai¹

Tóth Krisztina

1936. december 11-én Glattfelder Gyula csanádi püspök elnöklete alatt kétségtelenül nem szokványos gyűlésre került sor Budapesten, amelyen ugyanis országból szinte valamennyi káptalan képviselői részt vettek rajta.² Önkéntelenül adódik a kérdés: mi készítette arra őket, hogy tárgyalóasztalhoz üljenek? A tanácskozás összehívása a magyar katolikus püspöki kar utasítására történt, ugyanis a hercegprímás az 1936. október 7-ei püspökkari értekezlet elé terjesztette a vallás- és közoktatásügyi miniszter több káptalan hozzá intézett kérelme nyomán felmerült kérdését: a káptalanok javadalmi birtokán végrehajtott javadalmi beruházások átvehető-e a törzsvagyon részére, és beszámíthatók-e a törzsvagyonnal szemben fennálló tartozás törlesztésébe.³ Ebből két dolog tűnik ki. Egyrészt a káptalanok fejleszteni igyekeztek a gazdaságaikat, illetve helyreállítani azok jövedelmezőségét. Másrészt ezt nem tudták másból, mint – részben – a javadalmi törzstőkéből fedezni, ami viszont többnyire visszatérítési, azaz szakszóval élve refundálási kötelezettséggel járt. A miniszter érdeklődésének háttérében az állt, hogy a főkegyúri jog vagyonfelügyeleti jogosítványát származtatott jogon ő gyakorolta.⁴ A püspöki kar elvi álláspontjának kialakításához a

¹ Készült a MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoportjában, az OTKA NN-82307-es számú projekt támogatásával.

² Prímási Levéltár. Esztergom (továbbiakban: PL.) Cat. D/C. 675/1937 ad 4377/1943. sz.

³ 1936. október 2-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából Madarász István, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium első ügyosztályának vezetője Serédi Jusztinián hercegprímást arra kérte, hogy „a püspöki kar véleményének esetleges meghallgatása után” közölje vele álláspontját. A püspökkari ülés és a tanulmányban elemzésre kerülő püspökkari bizottsági ülés jegyzőkönyvében már úgy szerepel, hogy a miniszter közvetlenül a püspöki kar véleményét kérte. Vö.: PL. Cat. D/C. 3303/1936. ad 675/1937. ad 4377/1943. Valamint: PL. Cat. D/C. 675/1937. ad Cat. D/C. 4377/1943.; A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I-II. köt. Szerk.: Beke Margit. München–Budapest, 1992. (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae, 12.) (továbbiakban: BEKE, 1992.) II. köt. 119–120. p.

⁴ A főkegyúri jog vagyonfelügyeleti jogosítványáról és a vallás- és közoktatásügyi miniszter vagyonfelügyeleti jogáról bővebben: CSIZMADIA ANDOR: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy korszakban. Bp., 1966. (továbbiakban: CSIZMADIA, 1966.) 177–186. p.; BERESZTÓCZY MIKLÓS: Egyházi nagyjavadalmakat érintő főkegyúri vagyonfelügyelet eljárási szabályzata. Bp., 1941. (Különlenyomat: Magyar jogászegyleti értekezések és egyéb tanulmányok 1943. évi 11. évfolyamának 1–2. (40–41.) számából. 47–64. p.) (továbbiakban: BERESZTÓCZY, 1941.); PETROVAY ZOLTÁN: A királyi javadalmazásból eredő katolikus egyházi javak kezelésének és felügyeletének szabályai. In: Notter Antal Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Szerk.: Angyal Pál – Baranyay Jusztin – Móra Mihály. Bp., 1941. (továbbiakban: PETROVAY, 1941.) 920–942. p. A főkegyúri jogban foglalt jogosítványok összefoglalása: PL. Serédi Jusztinián magánlevéltára. R. dob. A szepesi püspök 1938-as levelei között. A vonatkozó rendelet: A val-

káptalanok képviselőiből püspökkari bizottságot alkotott a kérdés megvitatására, amely tanácsadó, döntés-előkészítő szervként funkcionált. Tanulmányomban arról szeretnék egy átfogó elemzést adni, hogy mi állt ennek háttérében – anélkül, hogy aprólékos részletekbe bocsátkoznék valamennyi káptalan pénzügyi helyzetét és annak kialakulását illetően –, milyen véleményre jutott a káptalanok értekezlete, mit határozott a püspöki kar az elnöklő csanádi püspök jelentését követően, és végül milyen nagyobb összefüggésrendszerbe illeszthető a kérdés.

Az értekezlet összehívásához vezető út

Az 1930-as években a vallás- és közoktatásügyi miniszterek a nagyjavadalmasoknak, valamint a hercegprímásnak írt leveleikben több alkalommal szóba hozták az egyházi nagyjavadalmak által felvett kölcsönök és a bajba jutott javadalmak segítésének kérdését. Klebelsberg 1930-ban az újabb kölcsönök felvétele ellen emelte fel a szavát, 1931-ben ezt megismételte, valamint javaslatokat is megfogalmazott az adósság redukálása érdekében. A káptalanoknak – többek között – azt javasolta, hogy a kanonokok túlságosan magas osztalékát arányosítsák a tiszta jövedelemhez, a kanonoki lakások számát redukálják, s a felszabaduló lakrészt adják bérbe, valamint, hogy a megüresedő kanonoki stallumokat hagyják betöltetlenül egy-két évig.⁵ Hóman Bálint 1936 decemberében Serédi Jusztiniánnak írt az ügyben, megállapítva, hogy nem történtek meg a szükséges lépések a javadalmak anyagi helyzetének rendezéséhez. Finomítva e kijelentését úgy fogalmazhatunk, hogy talán az addig tett lépések nem voltak kellően hatékonyak. A nehézséget abban látta, hogy a megcsonkított javadalmak jövedelméből az akkori súlyos közterhek és egyéb kötelezettségek, teljes káptalani létszám mellett nem tudták a javadalmi törzstőkéből felhasznált összegeket visszatéríteni, valamint hogy a káptalani tagok az osztalék olyan mértékéhez ragaszkodtak, amit a rossz anyagi helyzetben levő javadalom nem bírt el.⁶

Klebelsberg aggodalma tehát nem volt alaptalan, figyelmeztetése után alig egy évvel, 1932-re három káptalan is szanálásra szorult: az eгри székesfőkáptalan, a nagyváradi káptalan és a veszprémi káptalan, melyekhez 1933-ban a pécsi káptalan csatlakozott.⁷ Az eljárás lényege az volt, hogy a vagyonfelügyeletet gyakorló vallás- és közoktatásügyi miniszter a bajba

lás- és közoktatásügyi miniszter 479. eln. számú rendelete. In: Magyarországi Rendeletek Tára, 1890. 206–210. p.

⁵ CSIZMADIA, 1966. 180–181. p.; BEKE, 1992. I. köt. 300., 380–381. p. A káptalani stallumok üresen hagyásához természetesen a Szentszék beleegyezésére is szükség volt.

⁶ PL. Cat. D/C 28/1937. valamint: CSIZMADIA, 1966, 180. p. Az osztalékkal kapcsolatban az 1937. március 17-ei püspökkari konferencia is állást foglalt, e szerint csak a tényleges javadalmi hozam szerint részesülhettek a kanonokok jövedelemben. BEKE, 1992. II. köt. 139. p. A határozat nem pusztán terv maradt, a veszprémi káptalanban például a szanálás sikere érdekében csökkentették az osztalék mértékét. Ld.: Veszprémi Érseki Levéltár (továbbiakban: VÉL.), Káptalani jegyzőkönyv 1939. május 13 – 1940. június 8-ig, 1939. évi október 28-án tartott ülés jegyzőkönyve, 18. pont.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) K 27. (= Miniszterelnökség) Jegyzőkönyve az 1938. évi március hó 11-én Budapesten tartott minisztertanácsnak, 17–24.

jutott javadalomhoz miniszteri biztos minőségben szakelődöt küldött ki, aki szanalási tervet készített. Ebben rögzítette a pénzügyi helyzet rendezésének mikéntjét, a mező- és erdőgazdálkodás követendő módját, valamint költségvetési tervet is készített, amelyben a javadalmi szükségleteket a jövedelemhez igazította, érintetlenül hagyva a kegyúri és kulturális kötelezettségeket, továbbá elrendelte a pontos zárszámadások készítését. A miniszter ahol szükségesnek tartotta kölcsön felvételét, ingatlanok eladását is engedélyezhette, de ez esetben kötelezte a javadalmasokat arra, hogy az eladási árat térítsék vissza – 30-40 évi amortizációval – részletekben a törzstőkének.⁸

Az eljárás hátterét a 479/1890. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet adta, amely szerint, ha a vallás- és közoktatásügyi miniszter észrevette, hogy valamely javadalomban nem tartották be az általános rendelkezéseket, és nem igazodtak a vonatkozó rendeletben megfogalmazott normákhoz, akkor kiküldhette egy római katolikus vallású hivatalnokát miniszteri biztosként a javadalomba. Erről a javadalmast és a káptalant is köteles volt értesíteni, amelyek delegálták saját képviselőiket, akikkel együtt a szakközvegek bejárták és felmérték a javadalmat. Káptalan esetében nyilvánvalóan csak a káptalani kiküldöttel. Ennek végeztével a miniszteri biztos jelentést és esetleg javaslatot tett a vallás- és közoktatásügyi miniszternek.⁹ Ez még nem jelentette automatikusan, hogy a javadalmas vagyონrendezésre szorult – például a szombathelyi székeskáptalan törzsvagyoni beruházásainak átvételére és a kapcsolódó kérdések rendezésére is kiküldte 1933-ban a minisztérium szakembereit, a káptalani javadalom mégsem került szanalás alá¹⁰ –, viszont ha súlyos eladósodást talált, akkor útmutatása szerint megindulhatott a javadalom rendbehozatala, az okszerű gazdálkodás előmozdítása, a jövedelmezőség fokozása.

Az utóbbiakra valamennyi káptalan esetében szükség volt. Megvalósítása érdekében be kellett ruházni, de kellő forgótőke hiányában ez meglehetősen nehéz feladatnak bizonyult. Ezért több káptalan bel- vagy többnyire külföldi kölcsönből, valamint a rendelkezésre álló törzstőkéből ruházott be a javadalmi birtokokon. A törzstőke visszatérítési kötelezettség nélkül csak ingatlan vételére, az épületeladás révén befolyt készpénz is csak épüلتvásárlásra volt felhasználható.¹¹ Ha egyéb élő és holt felszerelésbe fektet-

⁸ Uo., 18–19. A részleteket a javadalmasok folyó jövedelméből kellett fedezni.

⁹ PETROVAY, 1941. 940. p.; A vallás- és közoktatásügyi miniszter 479. eln. számú rendelete. In: Magyarországi Rendeletek Tára, 1890. 206–210. p.

¹⁰ Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Káptalani Iratok (továbbiakban: SzEL. KI.) 1/1934. A miniszteri biztos a kiküldött szakemberekkel a látottakból és az átvizsgált számadásokból a következő megállapításra jutott: „...a Székeskáptalan által eszközölt befektetések mind hasznos beruházások, melyek nélkül az egész mezőgazdasági üzem összeomlott volna. A még kellő időben létesített beruházásokkal a mérsékelt értékű birtokok újból hasznos hajtókká váltak s bár szerényen, de biztosítják a Székeskáptalan megélhetését.”

¹¹ PL. Cat D/C 3303/1936 ad 675/1937 ad 4377/1943. Madarász István – a vallás- és közoktatásügyi minisztérium I. ügyosztályának vezetője – 1936. október 2-án Serédi Jusztiniánnak írt levele. Ld. még: PETROVAY, 1941. 932. p.

ték, akkor vissza kellett téríteni a javadalomnak az összeget.¹² A javadalmasok szeretnék volna elérni, hogy ez a gyakorlat megváltozzon, ezért több káptalan is a miniszterhez fordult.¹³ Felmerülhet a kérdés, hogy hogyan jutottak el a káptalanok idáig, mi vezetett el oda, hogy nem rendelkeztek a kellő forgótőkével?

Az eladósodás okai a jegyzőkönyv tükrében

Az okok meglehetősen összetettek, s nem a javadalom kezelésére való képzelenségben kell őket keresnünk. Részben erre is választ ad az 1936. évi gyűlés jegyzőkönyve, melyen a nagyváradi, az esztergomi, az egri, a veszprémi, a szombathelyi, a székesfehérvári, a győri, a pécsi és a kalocsai káptalan képviseltették magukat.¹⁴ Közülük az esztergomi és a székesfehérvári kiküldöttek a jegyzőkönyv szerint nem szóltak hozzá aktívan a tanácskozáshoz. A váci káptalan, valamint azok a káptalanok – a nagyváradi kivételével –, amelyek Trianon következtében a püspöki székhellyel együtt külföldre kerültek, nem küldtek képviselőt.¹⁵

Többen hozzászólásukat az eladósodás okainak feltárásával kezdték, illetve már az elején ezeket is megemlítették. Az egri székes-főkáptalan képviselője, Meyer Béla előadta, hogy a forradalom, a kommunizmus és a román megszállás alatt a káptalan összes, saját kezelésben levő birtokain az élő és holt felszerelés legnagyobb része elpusztult. Tehát ismét be kellett szerezni az állatokat, vetőmagokat, a megműveléshez szükséges eszközöket stb., melyet csak kölcsönből tudtak megvalósítani.¹⁶ Hasonló képet festett Czapik Gyula, a nagyváradi káptalan képviselője, aki vázolta, hogy a káptalannak az ország csonkítása után magyar területre eső birtokait a románok kifosztották, és a bérlők megszüntették a bérletet. Élő és holt felszerelés nélkül kapták vissza a területeket, a gazdasági épületek pedig nagyon rossz állapotban voltak. Ehhez hozzájött, hogy az uradalom gépközpontjai, állatközpontjai a határon túlra kerültek.¹⁷ Mint az ismeretes, a nagyváradi káptalan helyzete meglehetősen speciális volt, tekintve, hogy a kanonokok egy

¹² Ahhoz, hogy a gazdaság működőképes maradjon, az ingatlan önmagában nem nyújtott kellő biztosítékot. Például, ha épületet emeltek, állaga az idő múltával romlott, amit helyre kellett állítani, s önmagában a földbirtok sem jelentett garanciát a virágzó gazdaságra, amihez elengedhetetlenül fontos volt modern mezőgazdasági gépek, különböző élő- és holtfelszerelés beszerzése, megfelelő szakembergárda alkalmazása stb.

¹³ Prímási Levéltár (PL), Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943.

¹⁴ A gyűlésen Czapik Gyula nagyváradi, Szokolay Antal esztergomi, Meyer Béla egri, Lukesics József veszprémi, Rogács Ferenc szombathelyi, Potyondy Imre székesfehérvári, Saly László győri, Gebauer Miklós pécsi és Tantos Gyula kalocsai kanonokok vettek részt, valamint Máté-Tóth Jenő ügyvéd, a kalocsai főszékesegyházi káptalannak az ügy előadására kiküldött jogtanácsosa.

¹⁵ Bár a szatmári káptalan Magyarországon maradt javait kezelő bizottság elnöke Glattfelder Gyula, az elnöklő püspök volt. Vö.: BEKE, 1992. I. köt. 287–289. p. Az 1929. október 25-én tartott püspökkari értekezlet jegyzőkönyvének 41. pontjával. A csanádi püspök a püspökkari értekezleteken több alkalommal is beszámolt a kezelt javak állapotáról.

¹⁶ PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943.

¹⁷ Uo.

része a határ innenső oldalán maradt, köztük 4 irodalmi kanonoki stálmal rendelkező. A káptalannak Magyarországon maradt része 1929-től – amikor a román konkordátumot a román parlament ratifikálta¹⁸ – szentszéki sürgetésre Budapesten, az Egyetemi Templomban látott el ismét a kóruszolgálatot.¹⁹ A Magyarország területére eső birtokokat az itt maradt kanonokok kezelték. A művelés megkezdéséhez és folytatásához pótolni kellett az elpusztult felszerelést, állat- és növényállományt, javítani a „rongálmányokat”. Ehhez a nagyváradi káptalan is kénytelen volt kölcsönöket felvenni.²⁰ Bár explicite nem említi az 1936-os gyűlés jegyzőkönyve, de – tekintve, hogy Magyarországon csak három egyházmegyét nem érintett területében Trianon – több káptalan jutott hasonló sorsra.²¹

Szintén szétzilálta a káptalani birtokokat a földreform, amelynek végrehajtása összekapcsolódott az 1921-es vagyonváltsággal.²² Az 1000/1922. számú pénzügyminiszeri rendelet értelmében az Országos Földbirtokrendező Bíróság az általános birtokrendezési eljárással együtt és azzal kapcsolatban döntött arról a vagyonváltságra kötelezett bevallása alapján, hogy az egyes földbirtokokból igénybeveendő-e és ha igen, mennyi ingatlan a vagyonváltság fejében.²³ A végrehajtás több évre elhúzódott. A földosztás nagyságrendjét mutatja, hogy az Országos Földbirtokrendező Bíróság – 1934-es adat szerint – 1933 végéig 411 ezer embert juttatott földhöz és 260 ezer embert házhelyhez. Az irányelv az volt, hogy minél több igénylőt jut-

¹⁸ A román konkordátumot 1927. május 10-én kötötték meg, s később 1929. május 29-én a parlament is ratifikálta. *Glasul Minorităților. La voix des Minorités. Die Stimme der Minderheiten*, 1929. 6. sz. 206–218. p.; Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico. Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (továbbiakban: S.RR.SS. AA.EE.SS.) Romania, Perioada IV, Pos. 82. fasc. 74. f. 46.

¹⁹ A káptalan speciális helyzete, meglehetősen szerteágazó és izgalmas kérdés, külön tanulmányt érdemel. A kóruszolgálat újrakezdéséről szóló több levélváltás: Archivio Segreto Vaticano (továbbiakban: ASV.) Arch. Nunz. Ungheria, busta 28, fasc. 4/3. Cesare Orsenigo nuncius 1929. augusztus 20-án írta meg Serédi Jusztiniánnak, hogy a Szentszék azt szeretné, ha a Magyarországon maradt kanonokok ismét felvették a kóruszolgálatot. Uo., f. 436r. Serédi Jusztinián válaszelevele augusztus 22-én: Uo., ff. 440–441. Ugyanitt Lindenberger János több levele a témával kapcsolatban. A nuncius jelentése Gasparrinak 1929. szeptember 7-én: S.RR.SS. AA.EE.SS. Ungheria, Perioada IV. pos. 17. fasc. 26, ff. 15rv.

²⁰ PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943.

²¹ Ennek áttekintéséhez ld.: GERGELY JENŐ: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Bp., 1997. 275–277. p. (továbbiakban: GERGELY, 1997.) Az itt közölt táblázat részletezi, hogy az egyházi javadalmak, köztük a káptalanok birtokaiból mennyi került külföldre és mennyi maradt Csonka-Magyarországon.

²² A mezőgazdasági ingatlanok vagyonváltságát az 1921. évi XLV. törvénycikk szabályozta. Ennek értelmében értéke az összes földterületek minden kataszteri holdja után a terület nagyságához és átlag kataszteri jövedelméhez arányosított búzamennyiség. Fizetni készpénzzel, záloglevelekkel, az ingatlanra történő telekkönyvi biztosítással és földdel lehetett. Az átengedendő területnek az 1921. évi XLV. törvénycikkely 59.§. értelmében az 1920. évi XXXVI. törvénycikkben lefektetett földbirtok-politikai célokra alkalmasnak kellett lennie. Corpus Juris Hungarici. 1921. évi törvénycikkek. Bp., 1922. 389. p.

²³ Vö.: SzEL. AC 2263/1922.

tassanak földhöz, így a kiosztott földek általában 1–3 holdas törpebirtokokat eredményeztek.²⁴ Az egyházat a földbirtokreform és vagyonváltás különösen érzékenyen érintette, Glattfelder Gyula 1926-os kimutatása szerint a katolikus egyházi javadalmak addigi birtokterületüknek 15–20 %-át adták le.²⁵ Ezt alátámasztani látszik például a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1933-as összefoglalója a szombathelyi püspöki javadalom helyzetéről, melyben megemlíti, hogy 17 %-ot adott le vagyonváltás céljára,²⁶ valamint az itt tárgyalt 1936-os értekezleten több káptalan képviselőjének állítása. Az egri főszékeskáptalan képviselője kb. 17.000 katasztrális hold leadását említi – 105.000 katasztrális hold földből –, ami 16 %-ot tesz ki, a kalocsai főszékeskáptalan képviselője 3.200 katasztrális holdét – 20.593 katasztrális holdból –, mely megközelítőleg 15,5 %.²⁷ A földbirtokreform nem csak széttördelte az addig egységes birtoktesteket – aminek következtében új épületek emelése vált szükségessé –, és ahogy a veszprémi székeskáptalan képviselője megjegyezte: „megszüntetett több százéves majorokat, melyeknek épületeit a javadalmasok a törzstőkéből már évtizedekkel előbb teljes egészükben megváltották,”²⁸ hanem annak dacára, hogy sokszor előfordult: a jobban jövedelmező földeket elvették, a korábban megállapított magasabb kataszteri tiszta jövedelem után fizették az adót.

A birtokok újrainstruálásához, jövedelmezővé tételéhez, fejlesztéséhez, a kor követelményeihez igazításához, termelékenységének növeléséhez készpénz lett volna szükséges, ami viszont nem állt rendelkezésre kellő mennyiségben. Ennek hátterét a nagyváradi káptalan magyarországi részének képviselője világította meg a legjobban. Eszerint az a gyakorlat, hogy a törzstőkét – értékállóságának megőrzésére – készpénzben vagy értékpapírokban kezeljék, nem vezetett célra, mivel mind a pénz, mind az értékpapírok, melyeket az állam különböző kiadásai fedezésére bocsátott ki, a világháborút követő infláció során elértéktelenedtek.²⁹ A háború előtt

²⁴ KENÉZ BÉLA: Birtokpolitikai irányelvek a magyar hitbizományok reformjához. In: *Katolikus Szemle*, 1934. 11. sz. 646. p.; SZILÁGYI LÁSZLÓ: A magyar földkérdés megoldásának lehetőségei. In: *Katolikus Szemle*, 1934. 12. sz. 730–731. p. A Nagyatádi-féle földreform főbb céljairól és megvalósításáról: AZARI BERTALAN: Az 1920–1945. évek közötti földbirtok-politikai intézkedésekről. In: *Geodézia és Kartográfia*, 2010. 3. sz. 36–38. p.

²⁵ Gergely Jenő ezt kétkedve fogadja és az igénybevételt 3,6 %-ra teszi, tekintve, hogy a földreformnovella 1924-ben külön elbánás alá vonta az alapítványokat, tanítórendek birtokait és egyéb célvagyonokat. GERGELY, 1997. 302–303. p.

²⁶ ASV. Arch. Nunz. Ungheria, b. 42, fasc. 1/5, f. 161–164. Olasz nyelvű kivonata: f. 160.

²⁷ PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943. Az összevetéshez (a káptalanok fent említett birtokállományához) ld. a Gergely Jenő által közölt, Csernoch hercegprímás által 1921-ben bekért adatok alapján készült táblázat vonatkozó adatát: GERGELY, 1997. 275–276. p.

²⁸ PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943.

²⁹ Az akkori kötvényekről általában: SPILÁKNÉ KERTÉSZ MÁRTA: Magyarországi értékpapírok története 1945-ig. Bp., 1989. (Tőzsdeelméleti tanulmányok, 3.) 51–78. p. A hadikölcsönökről átfogóan: MÉRŐ KATALIN: Az értéktőzsde szerepe és jelentősége a tőkés Magyarország gazdasági életében (1864–1944). Bp., 1988. (Tőzsdeelméleti tanulmányok, 1.) 70–72. p. Az 1914 és 1918 között kibocsátott magyar államadóssági címletek

kibocsátott magyar államadóssági címleteket 1925-ben letétbe kellett helyezni, és a m. kir. állampénztárba szállították őket, úgy, hogy elméletben továbbra is a jegyzőjük tulajdonát képezték.³⁰ A háború alatt, 1914–1918-ban az állam hadikiadásaira kibocsátott hadikölcsönkötvények jegyzőit – köztük az egyházat – az állam igyekezett kárpótolni: elismerve a károsultak igényének erkölcsi jogosságát, az 1928. évi XII. törvénycikk 8.§-ában és az 1928. évi XXXIII. törvénycikk 14. §-a értelmében segélyek formájában folyósított bizonyos összegeket, de ezek kiutalása teljesen esetleges volt, és értéke nem közelítette meg az eredeti befektetett értéket.³¹ A pénzügyi birtoktestek, ingatlanok eladásával próbáltak segíteni, a szombathelyi káptalan képviselője külön megjegyezte, hogy a vagyonváltság következtében szétdarabolt birtoktestekből visszamaradt, önmagukban keveset érő parcellákat értékesítették, és részben ebből fektettek be.³²

Az 1920-as évek elejének gazdasági depresszióját az 1920-as évek második felében a korona stabilizálása, a szilárd pénzügyi intézményrendszer kialakítása, az államháztartás egyensúlyának helyreállítása, a kötött devizagazdálkodás megszüntetése és az 1925 elején bevezetett új vámrendszer következtében gazdasági konjunktúra követte.³³ Az állat- és terményárak emelkedtek, így a birtokok is jobban jövedelmeztek.³⁴ Ez felbátorította a káptalanokat gazdaságaik kiadásainak fedezéséhez főleg külföldi hitelek felvételére, valamint néhol a törzstőkéből is – belső, kamatmentes – kölcsön, akkori kifejezéssel élve ún. törzstőke-kölcsön felvételére, arra számítva, hogy virágzó gazdaság mellett hamar refundálják.³⁵ Nem így történt, az 1930-as évek gazdasági világválsága begyűrűzött Magyarországra is, bekövetkezett a gazdasági dekonjunktúra, az értékesítési válság, a terményárak csökkenése.³⁶ A következmény: a káptalanok kisebb–nagyobb mértékű eladósodása.³⁷

felsorolását lásd: 1942. évi IX. törvénycikk az 1914–1918. évi hadikölcsönök rendezéséről. In: Corpus Juris Hungarici. 1942. évi törvénycikkek. Bp., 1942. 43–49. p.

³⁰ A m. kir. minisztérium 1925. évi 960. számú rendelete. In: Magyarországi Rendeletek Tára, 1925. 32. p.

³¹ Corpus Juris Hungarici. 1928. évi törvénycikkek. Bp., 1929. 309. p. és 529. p. A kibocsátott hadikölcsön kötvények táblázatos összefoglalását tartalmazza az 1942. évi IX. törvénycikk 1.§-a. Corpus Juris Hungarici. 1942. évi törvénycikkek. Bp., 1943. 43. p.

³² PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943.

³³ TOMKA BÉLA: Gazdasági növekedés és fogyasztás Magyarországon a 20. században. Szakaszok, dinamika és meghatározók. In: *Korunk*, 2010. 4. sz. 32. p.

³⁴ A búza ára például 1928-ban 30 pengő feletti volt. Vö.: SZÖNYI GYULA: A mezőgazdasági termények, élő állatok és állati termékek áralakulása. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, 1933. 4. sz. (továbbiakban: SZÖNYI, 1933.) 243. p. Szőnyi az International Conference of Agricultural Economists 1933. évi jelentésében a magyar csoport jelentését veszi alapul az adott termékek ára alakulásának bemutatásakor.

³⁵ A kalocsai főszékeskáptalan képviselője az 1936-os tanácskozáson említette, valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszter – korábban említett – ismételt figyelmeztetése is erre utaltak.

³⁶ Ezek részletezését ld.: SZÖNYI, 1933. 242–245. p. Ehhez jött hozzá 1933-ban az, hogy a kormány az államháztartás egyensúlyát belső kölcsönből kívánta fedezni, s az egyházi javadalmasoktól is elvárta ennek megajánlását. Amennyiben nem rendelkeztek könnyen tőkésíthető ingó vagyonnal, a kölcsönt hitel útján is lehetett garantálni. Vö.: Ká-

A javadalmak rentabilitása megőrzésének, helyreállításának lehetőségei – ahogy a káptalanok képviselői látták

A káptalanok képviselőinek hozzászólásaiból amellet, hogy rámutatnak a két világháború között az egyes javadalmak gazdálkodásának nehézségeire, útkeresésének állomásaira, egy érdekes korszak bontakozik ki előttünk arról, hogy miként vélekedtek a fent vázolt történelmi körülmények összefüggésében kialakult helyzet megoldási lehetőségeiről. Mindezt persze nem lehetett anélkül tárgyalni, hogy ne érintette volna vélekedésüket a vallás- és közoktatásügyi miniszter vagyongazdálkodási joghatóságáról – ha ezt így nem is mondták ki. Nevezetesen, hogy a főkegyúri jog szünetelése idején mennyiben van joga a miniszternek a király által származtatott jogcsúfoltásokkal élni, illetve mennyiben van joga ezektől eltérni. Ennek fényében érthető meg a püspöki kar reakciója is.

A magukat a gyűlésen képviseltető káptalanok közül az egri és a nagyváradai hasonló indokokat és megoldási lehetőséget hoztak fel, birtokrészek vagy épületek eladásával remélték az adósságok vagy legalább azok egy részének törlesztését. A nagyváradai káptalan – jobban mondva annak magyarországi része – a felvett kölcsönök fedezésére eladott két birtoktestet és ebből finanszírozta a törlesztés felét,³⁸ viszont meglátásuk szerint, ha ezt az összeget vissza kellene téríteni a törzstőkének, akkor értelmét vesztené az igyekezet. Javaslatuk az, hogy a minisztérium fogadja el a törzstőke instrukcióban levő alakját, s azokat a káptalanokat, melyek ebbe fektették törzstőkésüket vagy olyan építkezésbe, mellyel a javadalom értékét növelték, mentesítsék a visszatérítés kötelezettsége alól. Különösen, hogy a káptalanban a javadalmak jövedelme terhére végzik az instruálást, de az élő és holt felszerelés nem az ő tulajdonuk, hanem a javadalomé.³⁹

A világháború és a forradalmak által hasonlóan súlyosan érintett egri káptalan a tőkét gyümölcsösbe, szőlőbe fektette, mezőgazdasági gépeket vásárolt és mezőgazdasági épületeket emelt. Ehhez jött hozzá az Egyházmegyei Takarékosztánál, amely miatt szintén jelentős kölcsönök felvételére kényszerült. A szanálás megkezdésekor angol fontra és dollárra szóló zálogleveles kölcsönökben, valamint pengőre szóló kötelezvényekben 5.611.355 pengő adóssága volt. Az adósság rendezése érdekében a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1936-ig 7300 katasztrális hold föld eladását engedélyezte, amely birtokállományának 8 %-át tette ki, majd 1938-ig további kb. 7 ezer holdét. Azt szeretnék elérni, hogy a gazdasági helyzet alakulá-

rolyi Gyulának 1933. április 5-én a javadalmasokhoz intézett levele: SzEL. AC 566/1933. Ugyanitt részletes tájékoztató a kölcsönjegyzés módjáról. Vö. még: GERGELY, 1997. 305–308. p.

³⁷ Ennek mértékéről egy 1928-ban – tehát a kölcsönök többségének felvételekor – készült püspökkari kimutatás szolgáltat adatokat, mely külön feltünteti a nyugdíj, kegyúri terhek tőkésített összegén kívül a pénzügyi és egyéb terheket. Kiváló öszszevetési alapot is kínál, hiszen azt is tartalmazza, hogy mekkora volt aranykoronában a kataszteri tiszta jövedelme az egyes javadalmaknak. Vö.: GERGELY, 1997. 305. p.

³⁸ A 980 katasztrális holdas szentpéterszegi birtokot a jászóvári premontrei rendnek és az 1200 katasztrális holdas mikesapcsai azzal a kikötéssel, hogy a vevő halála után az ingatlan visszaszáll a káptalanra. Vö.: MNL. OL. K 27. Jegyzőkönyve az 1938. évi március hó 11-én Budapesten tartott minisztertanácsnak, f. 22.

³⁹ PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943.

sa és nem a főszékeskáptalan hibájából felhalmozódott adósság miatt eladott birtokrészek refundálási kötelezettsége alól mentsék fel őket, vagy ha ez nem lehetséges, legalább a javadalom érdekében végrehajtott beruházásokat számítsa le belőle a miniszter.⁴⁰

A győri káptalan szintén birtokot adott el, amely vételárának egy részét Győr városának adta kölcsön, a másik részét pedig bérházba fektette. A káptalani képviselő, Saly László elmondása szerint, ha a vételárát az ingó törzsvagyonba vissza kellene téríteni, az a káptalan tönkretételét jelentené.⁴¹

A kalocsai és a szombathelyi káptalanok esete a jegyzőkönyvben vázoltak szerint hasonló volt, mindkét helyen a javadalmasok saját jövedelmükből és törzstőke felhasználásával fejlesztették javadalmukat, minimális kölcsön felvételével – ennek veszélyeire a kalocsai káptalan nyomatékosan rámutatott – ,illetve anélkül, így mindkét káptalani gazdaságnak sikerült megőriznie jövedelmezőségét, s ha nem is bőségesen, de szerényen biztosítani a javadalmasok megélhetését. Ezt az elért eredményt tenné kockára, ha a vallás- és közoktatásügyi miniszter ragaszkodna a törzstőke refundálásához. A kalocsai káptalan a részletekben történő visszatérítést meg is tagadta, mivel véleményük szerint: „az élő állatokba, felszerelésekbe, épületekbe fektetett és kellő értékben tartott beruházások vagyongörzés szempontjából mindig biztosabbak, mint a hullámzó pénzürték.”⁴² Így, miután a törzsvagyonból 150.000 P-t, valamint saját jövedelmükből további 180.000 P-t⁴³ beruházásokra fordítottak, a visszatérítendő összeget is a takarékos helyett az élő és holt leltár gyarapításába fektették. Orosz és Boroshát pusztákat pedig a rentabilitás megőrzése érdekében házi kezelésbe vették.⁴⁴ A jövedelmezőség fenntartásának kulcsát látták abban is, hogy mindig kellő mennyiségű forgótőke álljon rendelkezésükre. Így a termények eladásánál mindig kivárhatják a kedvező időpontot, ki tudják fizetni az adókat, az alkalmazottakat, és nem kell semmit előre lekötönniük. Álláspontjuk, hogy mivel a törzsvagyont a pénznél értékállóbb, hasznos, marandó értékbe fektették, mellyel a jövőbeli javadalmasok megélhetését is biztosították, így a vallás- és közoktatásügyi miniszternek el kellene tekintenie a beruházásokra költött 151.124, 68 P visszafizetésétől. A pécsi

⁴⁰ Vö.: MNL. OL. K 27, Jegyzőkönyve az 1938. évi március hó 11-én Budapesten tartott minisztertanácsnak, 19–22; PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943.

⁴¹ A káptalant a vagyonváltság és földreform során ért veszteségekre elszórtan egy-egy utalást ld.: BEDY VINCE: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. (Győregyházmegye multjából, 3.) (ad indicem).

⁴² PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943.

⁴³ Melyből 140.000 P-t már megtérített a javadalom. Ebből arra lehet következtetni, hogy a javadalom instruálásába történő beruházás kétszeresen megtérülő befektetés volt a kanonokok számára: egyrészt mivel visszakapták a ráfordított pénzt, másrészt mivel a javadalmat jövedelmezőbbé tették, így maguk és káptalani utódaik számára is biztosították a megélhetést.

⁴⁴ Az 1936-os káptalani gyűlésen a haszonbérbe adás hátrányait a szombathelyi székeskáptalan vázolta.

káptalan képviselője a jegyzőkönyv szerint meglehetősen szűkszavúan nyilatkozott, osztotta a kalocsaiak álláspontját.⁴⁵

A szombathelyi káptalannak is hasonló módszerrel sikerült elkerülnie az eladósodást, a törzstőkéből 207.152 P-t, a kanonokok folyó jövedelméből pedig 55.805 P-t fordítottak beruházásokra. Az 1933-as ellenőrzés alkalmával⁴⁶ három lehetőség körvonalazódott a felhasznált összeg megtérítésére. Az első, hogy tekintsenek el a 207.152 P-től, s akkor ők is eltekintenek az általuk beruházott 55.805 P-től. A második, ha az összberuházásra, a 262.975 P-re hosszú lejáratú törzstőke kölcsönt engedélyeznének, melyből 207.152 P-t tekintenének felhasználtként, ennek törlesztése kezdődne meg először, majd a káptalan folyó jövedelméből beruházott pénz a káptalan tagjainak visszatérítené, s ezt követően kezdődne meg a maradék 55.805 P visszafizetése. Végül a harmadik, hogy vegyenek 100 katasztrális hold földet, mivel a törzstőkéből a 207.152 P-t 100 katasztrális hold föld eladásából nyerték, s ennek vételárát kellene a törzstőkének téríteni. Az 55.805 P erejéig a törzstőke készpénzeket átengednék a káptalannak, míg ez az összeg kiegyenlítve nincs, utána kezdődhetne a törlesztése. Viszont a földet csak banki kölcsönrel tudná megvenni, mivel a törzstőke készpénzzel nem rendelkezik. A megoldási javaslatok közül a káptalan az elsőt tartotta leginkább megvalósíthatónak, mivel a második és a harmadik túl nagy terhet rótt volna a javadalmasokra, a harmadik esetében említett holdszámon alapuló visszatérítést pedig nem tartották célszerűnek, mivel a birtok kiterjedésénél sokkal fontosabb szempont az elhelyezkedése a többi káptalani birtokhoz képest, valamint a termelékenység. Így az első megoldási javaslat mellett tették le a voksukat, valamint a kalocsai káptalan vélekedését tették magukévá.⁴⁷ A szombathelyi káptalan törzstőke kölcsönének rendezését 1936-ig akadályozta konfliktusuk Mikes János püspökkel, aki a beruházásokat nem volt hajlandó utólagosan tudomásul venni.⁴⁸

A veszprémi káptalan, amely szintén szanalás alatt állt, a többiekétől némileg eltérő, köztes álláspontot képviselt, melyet Lukcsics József kanonok ismertetett. Ezek szerint a törzstőkéből történő beruházásokat két csoportba kellene osztani. Az egyik a rövid időn belül elavuló ingóságok, mezőgazdasági vagy ipari eszközök, gépek beszerzése, valamint üzemi építkezések kivitelezése. Ezeket a javadalom számára előnyös kamatmentes kölcsön formájában kellene továbbra is a törzsvagyomból biztosítani. Ha ezt a pénzt visszafizették, akkor a további üzemben tartásról, épületről

⁴⁵ A pécsi káptalan szanalása 1938-ra befejeződött. Vö.: MNL. OL. K 27. Jegyzőkönyve az 1938. évi március hó 11-én Budapesten tartott minisztertanácsnak, f. 22–23; PL. Cat. D/C 675/1937 ad 4377/1943.

⁴⁶ Ld. a 10. sz. jegyz. A káptalan maga kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy ha szükségesnek tartja, vizsgálta felül a törzsvagyoni tőkéből eszközölt beruházásokat, és ismerje el őket a törzsvagyon terhére: SzEL. KI. 42/1933.

⁴⁷ PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943.

⁴⁸ Különösen: SzEL. KI. 7/1934. A konfliktusról, amely végül Mikes püspök lemondásához is hozzájárult, bővebben a *Collectanea Vaticana Hungariae* I/8-ban megjelent tanulmányomban írtam: TÓTH KRISZTINA: Egy apostoli adminisztrátori kinevezés háttere. Gróf Mikes János lemondása a szombathelyi püspökségről. In: Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. Budapest–Róma, 2012. 281–327. p.

szabadon rendelkezhetnének. Míg a másik csoportba azokat a hosszú távú beruházásokat sorolták, amelyek célja a törzsvagyon értékének növelése, s hozama esetleg csak évtizedek múlva fog jelentkezni: erdősítés, eddig kihasználatlan területek legelővé, szőlővé, gyümölcsössé alakítása, új állattenyésztési ágak meghonosítása. Véleményük szerint ebben az esetben a vallás- és közoktatásügyi miniszternek jóvá kellene hagyni refundálási kötelezettség nélkül a törzsvagyon állagváltozását, de azzal a kikötéssel, hogy az ily módon keletkezett értéket, mint ingóságba kihelyezett törzsvagyont, köteles a káptalan fenntartani és fejleszteni. Amennyiben ezt elmulasztaná, akkor kötelezni kellene a beruházott törzstőke visszatérítésére.⁴⁹ Ezt az álláspontjukat később több mint tíz évre elhúzódó szanálásukban is igyekeztek érvényre juttatni, a törzstőkét élő és holt felszerelésbe konvertálni, melynek fenntartási kötelezettségét vállalták.⁵⁰

A jelen levő további két káptalan képviselője a jegyzőkönyv tanúsága szerint nem szólt hozzá érdemben a tanácskozáshoz, álláspontjukat csak sejteni lehet, hogy hasonló volt, mint a bővebben megnyilatkozó delegáltaké.⁵¹

Az ismertetett vélemények nyomán a tanácskozás arra az álláspontra jutott, hogy az állatokba, felszerelésekbe, épületekbe fektetett tőke értékállóbb, mint a papírpénz, így a készpénzben vagy értékpapírban levő törzstőkét tanácsos lenne ezekbe fektetni, mégpedig oly módon, hogy ne kelljen refundálni az ezekbe fektetett összeget. Egyidejűleg viszont kötelezni kell a javadalmasokat, hogy ezt az állagában megváltozott törzsvagyont átvételkor értékében tartsák fenn. Ennek betartását a vallás- és közoktatásügyi miniszter a 479/1890. számú rendeletben említett módon tudná időnként ellenőrizni. Míg a jegyzőkönyvből az tükröződik, hogy egyhangúan jutottak erre az álláspontra – esetleg a veszprémi káptalan képviselt minimálisan eltérő véleményt –, a püspökkari jegyzőkönyvben kommunikáltak szerint Szombathely és Győr kivételével.⁵²

⁴⁹ PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943.

⁵⁰ VÉL. Káptalani gyűlési jegyzőkönyv 1941. július 12-től 1944. január 29-ig, 1943. május 22-ei gyűlés jegyzőkönyve utáni összegzés a szanálás addigi menetéről, eredményeiről, az ezzel kapcsolatos további tervekről. Ez az ötlet a szanálás alatt álló nagyváradi és egri káptalani javadalom esetében is felmerült, amelyről a vallás- és közoktatásügyi minisztérium I. ügyosztályát vezető Beresztóczy Miklós 1943. október 15-ei levele tájékoztat. PL. 8332/1943 ad 8403/1943 ad 1629/1944 ad 2195/1944.

⁵¹ A székesfehérvári káptalan szántóföldjeinek 1/5-ét, főleg búzatermő vidékeket vesztett el a nagyatádi-féle földreform következtében, viszont a kegyúri terhek megváltása nem történt meg, ráadásul a legelők adóterhei nőttek. Így számításaik szerint bevételeinek 1/4-étől elestek, míg terheik megkétszereződtek. Vö.: MÓZESSY GERGELY: *Prohászka Ottokár és a székesfehérvári székeskáptalan*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2000. 1–4. sz. 227. p.

⁵² Vö.: PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943; II. köt. 139–140. p. Az eltérésre eddig nem sikerült magyarázatot találnom. Meglehet, hogy a szombathelyi és győri székeskáptalanok képviselői azzal nem értettek egyet, hogy a törzstőkéből vásárolt élő és holt felszerelés is törzstőkének számítson.

A püspöki kar vélekedése, konklúzió

A kialakult véleményt Glattfelder Gyula az 1937. március 17-ei püspökkari ülésen ismertette. A püspöki kar egyetértett azzal, hogy a törzstőke ingóságokba, gépekbe, gazdasági épületbe stb. fektethető legyen, de csak új beruházás jelleggel és két kikötéssel. Az egyik, hogy a gyümölcsösöket nem lehetett törzstőkének tekinteni, mivel bizonytalan jövedelmet nyújtottak, és újítás útján nehezen volt élettartamuk meghosszabbítható. A másik, hogy szükségesnek tartották a törzstőkének elismert ingóságok vagyonfelügyeleti ellenőrzését.⁵³ Ez nem is késlekedett sokáig, mivel teljesen meggyezett a vallás- és közoktatásügyi miniszter szándékával, a köriratot az érintett javadalmasoknak hamarosan kiküldte.⁵⁴

A gyakorlatban 1937-ben a püspöki kar a törzstőke refundálásáról nem nyilatkozott, csak azt szögezte le, hogy ingóságokba fektethető. Az előbbi probléma viszont időről-időre ismét felmerült.⁵⁵ 1943-ban a püspöki kar egyértelműsítette álláspontját, ragaszkodott a törzstőkéből igénybe vett összeg megtérítéséhez, bár visszamenőleges hatállyal erre nem köteleztek, a gyümölcsösök, szőlők terén pedig engedményt tett, a törzstőkéket ebbe is be lehetett fektetni.⁵⁶

Megindultak a tárgyalások a vagyonfelügyeleti eljárási szabályzat változtatásáról, a kor követelményeihez igazításáról is, melyre – mint a gyakorlat mutatja – szükség lett volna, hiszen törésvonal húzódott a gazdasági realitások, a modern kor igényei, lehetőségei és az addigi joggyakorlat között, amely egy más gazdasági és történelmi háttérben szilárdult meg. A káptalanok álláspontja egyértelmű: a gazdaságok életképességének helyreállítása, fenntartása érdekében a változás mellett tették le a voksukat. A régi rend, a refundálási kötelezettség fenntartása ugyanis nagy terhet rótt volna a javadalmasokra, és újabb kölcsönök felvételét tette volna elodázhatatlanná. A püspöki kar véleménye ezzel szemben: ragaszkodás a régi normákhoz, nevezetesen, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztert jogátruházás révén a főkegyúri jogból csak annyi illeti meg, amennyi megillette, amikor a főkegyúr e jogot gyakorolta. Amennyiben a törzstőkéből kölcsönvett a javadalmas vagy a javadalomra bekebelezett kölcsönből vagyontárgyat szerzett, akkor az összeg visszafizetésére köteles.⁵⁷ Hozzáállásuk szintén érthető, hiszen ha egy dologban engedményt tennének a vagyonfelügyelet terén, akkor valószínűleg a későbbiek során több dologban is kellene, amely kihatna a leendő király főkegyúri jogára is. Ezenkívül az sem elhanyagolható szempont, hogy amennyiben a püspökök használtak fel a törzstőkéből összeget, azt a „praescissio” alkalmával hagyatékukból

⁵³ BEKE, 1992. II. köt. 139–140. p.

⁵⁴ Ld. például a szombathelyi káptalannak: SzEL. KI. 22/1937; az apostoli adminisztrátor által küldött másolatban: SzEL. KI. 24/1937.

⁵⁵ Vö.: köv. jegyz., valamint: PL. 8332/1943 ad 1629/1944 ad 2195/1944; PL. 1629/1944 ad 2195/1944.

⁵⁶ BEKE, 1992. II. köt. 388–389. p.

⁵⁷ Az esztergomi Prímási Levéltárban a vonatkozó iktatószámok alatt a dokumentumok nem találhatóak, így a püspöki kar álláspontjáról Beresztóczy Miklós közleménye alapján alkothatunk képet: BERESZTÓCZY, 1941.

refundálták,⁵⁸ míg a káptalanok esetében, ahol testületi javadalomról volt szó, a refundálási kötelezettség az élő javadalmasokra fennállt. A háttérben az az alapelv állt, hogy a javadalmasnak legalább olyan állapotban kellett megtartani és az utódnak átadni a javadalmat, mint amilyenben azt átvette. Mint láthattuk, a káptalanoknak alapvetően a kölesönökből és/vagy törzstőkéből származó készpénz nyújtotta a lehetőséget, hogy élő és holt felszerelésbe fektessenek be, ezáltal helyreállítsák, illetve megőrizték javadalmuk jövedelmezőségét. Az adott történelmi körülmények miatt nagy volt a valószínűsége, hogy ezek nem a javadalmasok hibájából – esetleg a háború, vagy egy újabb földreform révén, amely tulajdonképpen már az 1930-as évek második felében körvonalazódott – megsemmisülnek, vagy lefoglalásra kerülnek, és előzetes refundálás híján pótlásuk is nehézkessé vált volna.⁵⁹ Bizonyára ez a megfontolás is vezette a főkegyúri jogra vonatkozó felfogáson kívül a püspöki kart döntése meghozatalakor.

A káptalanok igyekezete a joggyakorlat megváltoztatására tehát hiábavaló maradt. Mindemellett az 1936-os értekezlet jegyzőkönyve egy nem mindennapi gyűlés értékes lenyomata, ami jól rámutat a káptalanok eladósodásának okaira, információkat szolgáltat arra vonatkozóan, hogy milyen volt gazdasági helyzetük a korszakban, miből próbáltak befektetni a javadalomban, és hogyan próbálták megoldani a helyzetet, amelybe a történelmi és gazdasági körülmények összejátszása folytán kerültek.

⁵⁸ Vö.: BONCZ FERENC: A katolikus főpapi hagyatékok körüli eljárás és erre vonatkozó főbb rendeletek. Bp., 1878. (ad indicem)

⁵⁹ E javak elidegenítésétől való félelem Beresztóczy Miklós 50. lábjegyzetben idézett levelében is megmutatkozik. Serédi Jusztinián hercegprímás válaszáat ld.: PL. 8403/1943 ad 1629/1944 ad 2195/1944. Véleménye szerint az élő-és holt felszerelést, ha az a javadalmas magántulajdona, a földreform is nehezebben veheti el, mintha a javadalom tulajdona volna. Ez kulcsmomentum, hiszen a káptalanok esetében ezek éppen a javadalom tulajdonai.

DOKUMENTUM⁶⁰**1. Glattfelder Gyula csanádi püspök Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. Szeged, 1937. március 1.**

700/1937. szám

Főmagasságú és Főtisztelendő Bíbornok, Hercegprímás Úr!

Az őszi püspöki konferencián megbízást nyervén, hogy a káptalanok kiküldötteivel a törzstőkékből törzsvagyoni célra eszközölt beruházások átvételére vonatkozólag értekezletet tartsak, van szerencsém mély tisztelettel jelenteni, hogy a kívánt értekezlet 1936. december 11-én megtartott s az arról fölvetett jegyzőkönyvet Főmagasságod elé terjesztem. Az értekezletnek a jegyzőkönyvben is leszögezett véleménye az volt, hogy a vagyonálló beruházásokat, amelyek a birtok jövedelmezőségét emelik, visszatérítés kötelezettsége nélkül⁶¹ át lehetne venni, viszont a minisztériumnak e vagyontételek megőrzése tekintetében szükséges ellenőrzést kellene gyakorolni.

Fogadja Főmagasságod legmélyebb tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Szeged, 1937. évi március hó 1-én.

Glattfelder Gyula
Csanádi püspök

1 melléklet.

2. A fenti levél melléklete a Budapesten 1936. december 11-én tartott értekezlet jegyzőkönyveJegyzőkönyv⁶²

Felvétetett Budapesten 1936. december hó 11-én Dr. Glattfelder Gyula csanádi püspök Ónagyméltósága elnöklete alatt tartott értekezleten, amelyen jelen vannak káptalanjaik kiküldötteiként Dr. Czapik Gyula nagyváradí, Dr. Szokolay Antal esztergomi, Meyer Béla egri, Dr. Lukcsics József veszprémi, Dr. Rogács Ferenc szombathelyi, Dr. Potyondy Imre székesfehérvári, Dr. Saly László győri, Dr. Gebauer Miklós pécsi és Dr. Tantos Gyula kalocsai kanonokok, valamint Dr. Máté-Tóth Jenő ügyvéd, a kalocsai főszékesegyházi káptalannak az ügy előadására kiküldött jogtanácsosa, akit az elnöklő püspök Úr a jegyzőkönyv vezetésére is felkér.

Elnöklő csanádi püspök üdvözölvén a megjelenteket, közli az értekezlettel, hogy ennek összehívása a nm. püspöki kar utasítására történt azért,

⁶⁰ PL. Cat. D/C 675/1937 ad Cat. D/C 4377/1943.

⁶¹ A „visszatérítés kötelezettsége nélkül” külön pirossal aláhúzva.

⁶² Gépelt, a kalocsai főkáptalan ügyésze által aláírt jegyzőkönyv. Alapvetően eredeti helyesírással és központozással, néhol korrigálva, a mai kor követelményeihez igazítva.

mert a több káptalan különböző törzsvagyoni kérdéseiben lehetőleg egyöntetű eljárást követni törekvő vallás- és közoktatásügyi miniszter a püspöki kart állásfoglalás végett megkeresvén, szüksége merült fel a megbeszéléseknek.

Mivel pedig legutóbb a kalocsai főkáptalannak egyik törzsvagyoni kérdése foglalkoztatta a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot, felkéri Dr. Máté-Tóth Jenő főkáptalani jogtanácsost ezen ügy mibenlétének az ismeretetésére.

Dr. Máté-Tóth Jenő felolvassa ama káptalani határozaton alapuló felterjesztés vonatkozó részét, amely a vita anyagát képezi, s amely a következő: „A 120-2/44 sz. a. kiadott és köszönettel vett rendelkezés világosan leszögezi annak a tudomásulvételét, hogy 151.124 P. 68 f. a javadalmi törzstőkéből az elbírált hasznos beruházásokra általunk igénybevételt és engedélyt ad arra, hogy a fedezetre váró 140.359 P. 46 f. valamely pénzügyintézetnél kölcsönként felvétessék.”

Ezen világos rendelkezéssel azonban nem látszik összhangban lenni a magas rendelkezésnek az a további kifejezése, amely szerint a törzsvagyona átvett beruházásokból 94.010 P-t 40 év alatt, míg a fennmaradó 197.474 P. 14 f-t 15 év alatt törlesztendő kölcsönnek állít be, ami azt a képet mutatja, mintha nemcsak a pénzügyintézettől kölcsönvenni engedélyezett összeget, hanem az ingó törzsvagyonból felhasznált összeget is vissza kellene fizetnünk 40, illetve 15 év alatt az ingó törzsvagyonnak. Bátorkodunk tehát tiszteletteljesen kérni, hogy ezt a látszatot eloszlatni és evégből akként rendelkezni méltóztassék, hogy a pénzügyintézetből felhasznált összeget elköltött 151.124 P. 68 f-t ne kelljen a törzsvagyonba visszafizetnünk. Mert méltóztassék kegyes figyelembe venni azon álláspontunk helyességét, mely szerint nem lehetünk megterhelhetők azzal, hogy – amikor nem tettünk egyebet, mint ingó törzsvagyonunkat 151.124 P. 68 f. erejéig egész vagyónunk állagértékét emelő és a pénznél értékállóbb hasznos és leltárilag mindenkor ellenőrizhető és maradó beruházásokra fordítottuk – ugyanezt az összeget az ingó törzsvagyonnak visszatéríteni köteleztessünk.

Mi az ingó törzsvagyonnak említett felhasználásával a testület vagyont nem hogy megcsontítottuk, ami természetesen visszatérítés kötelezettségét vonná maga után, hanem inkább vagyónunk állagát és gazdaságunk rentabilitását a rendes gazda körülmények között gondosságával jobban biztosítottuk, mint amennyit nekünk a felhasznált pénzügyintézet törzstőke biztosított volna. Mi ugyanis Orosz és Boroshát pusztáknak házi kezelésbe vételét egyrészt a nemzeti többtermelés előmozdítása indokából is határoztuk el, de másrészt azért is, hogy a földreform és a vagyonváltság kirovása folytán mintegy 3000 kat. holddal megkevesebbedett ingatlanunk elmaradt jövedelmeit valamiként fokozzuk; ezt a törekvésünket azonban sikerlenebbé tenné az, ha az élő és holt leltár gyarapítására fordított törzsvagyoni pénzt a törzsvagyonba vissza kellene fizetnünk. Ekként ugyanis leltárunk állagának gyarapítását kétszer kellene megfizetnünk: először törzstőkénk ráfordításával, másodsor ezen törzstőkének folyó jövedelmeinkből való visszaállításával.

Előadó közli, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium ezen előterjesztésre a következőket válaszolta: „A főtisztelendő Székesfőkáptalan ama kérelmét, hogy a 120-2/44-931. sz. itteni intézkedéssel átvett beruházások kiviteli költségének megtérítésére engedélyezett 291.484 P 14 f köl-

csönből csupán a pénzintézettől felvett 140.000 P legyen visszatérítendő, míg a törzstőkéből felhasznált 151.124 P 68 fillérnek a törzstőkék javára leendő visszatérítése alól a főtisztelendő Székesfőkáptalan mentesíttessék, nem áll módomban teljesíteni.

Ugyanis a legrégebbi időktől kezdve napjainkig követett állandó gyakorlat szerint - a javadalmak köteleességszerű védelme szempontjából - visszatérítés kötelezettsége nélkül törzstőke csupán ingatlan fölbirtok vételére, vagy épületek eladása révén befolyt összeg ugyancsak épületvásárlásra használható fel. Épületek emelése, állatok és gépek beszerzése mindenkor meliorationak tekintettek, s hogy ezek ne terheljék a beruházást eszközölhető javadalmasokat, azoknak fedezésére hosszabb-rövidebb lejáratú törzstőkekölcsönök engedélyeztettek." És hogy a káptalan erre 38/1932. sz. alatti válaszában leszögezte azon álláspontját, mely szerint nem fogja visszatéríteni az ingó törzsvagyonnak a hasznos beruházásokra az onnét igénybe vett összeget, majd megismételte ezt a legutóbb a törzsvagyon felülvizsgálatra kiküldött miniszteri bizottság előtt is.

Előadó tudomására adja az értekezletnek, hogy az említett és felülvizsgálatra kiküldött bizottság működésének a befejezése után beható tárgyalásokat folytatott Dr. Madarász István miniszteri osztályfőnök és Dr. Jalsovszky Jenő miniszteri tanácsos urakkal, akik megállapítása szerint hajlandók is a kalocsai káptalan álláspontját osztani, de - nem lévén könnyű hosszú évtizedes gyakorlattal szakítani, vagy legalább is tanácsos lévén ezen rendszerváltozáshoz a püspöki kar állásfoglalását is kikérni, rámutat, hogy ezért került az ügy a püspöki kar és ennek útján a mai értekezlet elé.

A vita-tétel ezek szerint az, hogy ha a káptalanok ingó törzsvagyonukat, kifejezettebben ezek pénzét vagy ezzel egytekintetűnek számítható értékeit átcserelik állatba, épületbe, s bármilyen hasznos beruházásba, ezeket az összegeket ne kelljen az ingó törzsvagyonba visszatéríteni.

Elnök ezután tárgyalás alá bocsátja a szőnyegen heverő kérdést, amelyhez elsőnek Meyer Béla prépost kanonok, m. kir. gazd. főtanácsos, egri dékánkanonok szólott hozzá, aki általában magáévá teszi a kalocsai főkáptalan helyesen felfogott álláspontját és a következőket adja elő:

Meyer Béla prépost, kanonok, m. kir. gazdasági főtanácsos, az egri főkáptalani uradalmak jószágkormányzója előadja, hogy az egri főkáptalan gazdaságaiban, a forradalmak és a román megszállás alatt szenvedett károsodások visszapótlásaképpen, valamint a gazdálkodás intenzívebb folytatásaképpen 1920-tól 1929 év végéig eszközölt beruházásoknak a törzsvagyon részére való szabályszerű leltározása és elszámolása a 120-2/11-1930 számú vallás és közoktatásügyi miniszteri leirat alapján 1929. november végén történt meg és nyert jóváhagyást.

Ezen elszámolás ama - eddig követett irányelvek szerint történt, - hogy a törzsvagyonba csupán a beépített épület vagyontárgyak számítottak be.

Az 1929. év óta az egi főkáptalan a gazdasági jövedelem terhére mezőgazdasági gépek beszerzésére fordított	131.253.14 P-t
100 k. hold gyümölcsöst és 7 1/2 k. hold szőlőt telepített	96.560. -- P
Különféle – részint kulturális célokat szolgáló részint mezőgazdasági épületek építésére fordított	367.600. -- P-t

Összesen tehát:	595.413.14 P-t

Köztudomású a szanálás alatt álló egi főkáptalan súlyos helyzete, melyből folyóan – a vallás- és közoktatásügyi minisztérium hozzájárulásával és engedélyével, már eddig cca 7300 k. hold földet volt kénytelen eladni és valószínűleg még legalább ugyanannyi föld eladására lesz kénytelen. Az egi főkáptalan ezen eladott birtokrészeket, mint törzsvagyont refundálni tartoznék. Tekintettel azonban arra, hogy a leromlott anyagi helyzet által megkövetelt és minden egyes esetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter, mint vagyonfelügyeleti hatóság engedélyével eszközölt birtok eladások nem a főkáptalan hibájából, hanem az általános gazdasági helyzet leromlása miatt váltak, a nagyobb károsodások és további eladósodások elkerülése végett szükségessé, méltányos és kívánatos volna, hogy főkáptalanunk az eladott birtokrészek refundálásának kötelezettsége alól felmentessék, vagy legalább is a fentebb elősorolt címeken 595.413.14 P. értékben eszközölt beruházások a törzsvagyonnal szemben fennálló tartozás törlesztésének beszámíttassanak. Épen úgy, mint ahogyan nem lehet a főkáptalan mintegy 6. millió békebeli koronát érő évente 250.000 koronát jövedelmező különféle értékpapírok elértéktelenedéséből származó törzsvagyon csönkulásáért, továbbá a földbirtokreform folyamán az állam által elvett 17.000 k. holdnyi földbirtok csökkenésért felelőssé tenni és ezen címen refundálásra kötelezni, éppen úgy a szanálással kapcsolatos birtokeladásokat is vis majornak kellene tekinteni és a refundálási kötelezettség alól főkáptalanunkat mentesíteni. Egyebekben mindenben magáévá teszi, - jogosnak és méltányosnak ismeri el a kalocsai főkáptalan kívánságát.

Dr. Lukcsics József, Dr. Rogács Ferenc és Dr. Czapik Gyula praelatus kanonokok terjedelmesen kitérvén saját káptalanjaiknak a kalocsai káptalani törzsvagyon ügyéhez hasonló eseteire az azokat magában foglaló tényállást a jegyzőkönyvvezető tőlük bekérve, ezeket ezen jegyzőkönyvbe szó szerint átirta a következőkben:

Dr. Lukcsics József praelatus kanonok, a veszprémi káptalan képviselőjében a következőket adta elő:

A hasznos beruházásokra fordított összegek két csoportba lennének oszthatók.

Az első csoportba tartoznak azok a beruházások, melyek egy bizonyos aránylag rövid időn belül elhasználódnak. Értékük nagy részben csökken, vagy teljesen elveszik. Ilyenek elsősorban a különféle mezőgazdasági vagy ipari gépek, traktorok, gőzekék, cséplőgarnitúrák, üzemi autók, értékesebb más talajmívelő vagy termény előkészítő eszközök, malom és gyáripari berendezések, stb. De ilyenek a különböző üzemi építkezések is. Általánosságban ide tartozik minden olyan befektetés, mely a különféle mezőgazda-

sági vagy ipari üzemek gazdaságosabb kihasználásához szükséges. Az ilyen beszerzésekhez, amennyiben azok tényleg indokoltak, a szükséges összeget a törzstőke előlegezi, oly módon, hogy az elavulási időn belül, előre megálapított részletekben ezen előlegezett összeg a törzstőkének teljes egészében visszafizetessék. Ennek megtörténte után azonban a szóban forgó gép, eszköz vagy épület a javadalom tulajdonába megy át és annak további felhasználásában, esetleges értékesítésében a javadalmas teljesen szabad kezet nyer.

Ezeknél a beszerzéseknél tehát a pénzben elhelyezett törzsvagyon tulajdonképpen csak segédkezet nyújt előnyös kölcsön formájában a javadalmasoknak ahhoz, hogy a mindenkori gazdasági viszonyoknak megfelelően gazdálkodhassanak, bizonyos konjunkturális előnyöket kihasználhassanak. A törzstőkétől kapott kölcsönt visszafizetve az ennek segélyével beszerzett gép, épület stb. felett azonban már szabadon rendelkeznek a szerint, hogy annak további üzemben tartását rentábilisnak tartják-e vagy sem.

Hasonló eset bizonyos majorsági épületeknél. A földreform megszüntetett több százéves majorokat, melyeknek épületeit a javadalmasok a törzstőkéből már évtizedekkel előbb teljes egészükben megváltották. Ezeknek az épületeknek sorsa legnagyobb részben a lerombolás lett. A kikerült épületanyagot részben fel lehetett használni egyéb építkezéseknél, tatarozásoknál, de nem ritkán mint többé kevésbé használhatatlan anyagot olcsó pénzen kellett értékesíteni. Az így kitermelt épületanyagra vagy annak értékére a törzstőkének nem lehetett már jussa, mert hiszen azt a javadalom előzőleg teljes egészében visszafizette. Ellenben az ily kényszerhelyzet folytán megszűnt majorok, épületek a törzsvagyonból minden további nélkül leírandók lennének.

A második csoportba tartoznak mindazok a nagyobb arányú befektetések melyeknek célja a meglévő törzsvagyon értékének növelése vagy új vagyonalap létesítése, és amelynek hozama csak később, évtizedek múlva fog jelentkezni. Tehát oly beruházások, melyeknek létesítését a mai javadalmasok eszközlik, jövedelmezőségét azonban csak az utódok, esetleg késő utódok élvezhetik. Ilyen eset például kopár, sok esetben teljesen hasznavehetetlen területek beerdősítése. A veszprémi székeskáptalannak például több ezer holdas oly területe van, amely ma teljesen karsztszerűen sivár, még birkalegelőnek is alig-alig értékesíthető, köves fennsík. Melyet azonban a székeskáptalan kitartó és rendkívül költséges munkával lassanlassan erdőterületté alakít át. Bár pontos számadataink vannak, hogy ez az erdősírtési munka oly költséges és oly nagy befektetést igényel, hogy majd évtizedek múlva az első kitermelésű faanyag értéke is alig fogja meghozni a befektetett tőkét, mégis elvégezzük, mert a kő helyén humusz lesz, a fekete fenyőt lomberdő követi és késő utódaink bőséges hasznát fogják látni a mi munkánknak. Ezek és ezekhez hasonlóan sok más oly kötelezettségünk van, melyeket nemzetgazdasági szempontok miatt is vállalnunk kell. Azonban az ehhez szükséges tőkét nem adhatják a mai javadalmasok, ezt a felsőbb hatóságok hozzájárulása mellett a törzstőkének kell rendelkezésre bocsájtania, természetesen azzal a kötelezettséggel, hogy az így létesített befektetés erdő, gyümölcsös, szőlő vagy bármi más üzem további fenntartása már teljes egészében a javadalom kötelezettsége, s ha azt bármi okból

megszüntetné, a befektetett értéket a törzsvagyonnak teljes egészében tartozik visszatéríteni.

Ugyanilyen elbírálás alá esne minden más hasonló természetű és hosszú élettartamú befektetés is. Például eddig kihasználatlan területek legelők, gyümölcsös, szőlővé való alakítása, új és értékes állattenyésztési ágak bevezetése, mint tehenészetek, juhászatok, vagy sertésenyészetek felállítása. Minden ilyen esetben a befektetéshez mondjuk pl. 100 darab fejős tehen beszerzéséhez szükséges tőkét a törzsvagyon adja a javadalmasnak azzal a kötelezettséggel, hogy ezt az állatba, fába, stb. kihelyezett törzsvagyont tartozik teljes egészében fenntartani, fejleszteni, s ha ezt bármi oknál fogva is elmulasztaná, vagy megszüntetné, a befektetett tőkét tartozik visszatéríteni.

A már meglévő üzemeknek átalakításánál, átszervezésénél, új irányzatok bevezetésénél ugyanezen eset állana fent azzal a különbséggel, hogy a már meglévő állomány értéke teljes egészében az új állomány beszerzésére fordítandó s csak az ezek után mutatkozó hiányt pótolja a törzstőke.

Dr. Rogács Ferenc praelatus kanonok a szombathelyi káptalan képviselőjében bemutatja az előbbi jegyzőkönyvet és az ahhoz fűzött, a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett észrevételeket, miután ezekben van lefektetve a szombathelyi káptalannak a törzsvagyonni kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalása.

Jegyzőkönyv. Felvétel Szombathelyen, 1933. évi november 24-én Jelen voltak a miniszteri bizottság tagjai. Kihagyva a kihagyandókat.

A beruházások összértéke kereken 262.957 pengő, ebből törzstőkebeli készpénzen létesített kereken 207.152 pengő értékű, míg kereken 55.805 pengő értékűt a székeskáptalan a folyó jövedelméből létesített.

A székeskáptalan képviselője az igénybevett 207.152 pengő törzstőke – készpénz visszatérítésre vonatkozólag három javaslatot terjesztett elő.

1. Annak figyelembevételével, hogy a beruházások által a már teljesen életképtelenné vált birtokok újból hasznot hajtókká váltak ugyan, de a mai gazdasági viszonyok között csak a legminimálisabb megélhetést nyújtják, a beruházott törzstőke készpénz visszatérítésétől tekintessék el s ezen esetben a székeskáptalan érdekelt tagjai a javadalom érdekében szintén hajlandók áldozatot hozni és nem kívánják a folyó jövedelemből beruházott 55.805 pengő visszatérítését.

2. Az egész beruházott 262.957 pengő összeg hosszú lejáratú törzstőke kölcsönként engedélyeztessék. Ez esetben különválasztandó volna a 207.152 pengő már beruházott törzstőke, melynek törlesztése előbb kezdődne, míg a káptalan folyó jövedelméből beruházott 55.805 pengő először a mindenkor rendelkezésre álló törzstőke készpénzekből a káptalan érdekelt tagjainak visszatéríttessék s csak ennek megtörténte után kezdődne ezen 55.805 pengő összegű törzstőke kölcsön visszatérítése.

Ez esetben felette megfontolandó azonban az a körülmény, hogy a mai gazdasági viszonyok mellett ezen összeg évi amortizációja olyan terhet róna a folyó jövedelemre, amely a székeskáptalan tagjainak megélhetését veszélyeztetné.

3. Minthogy a felhasznált 207.152 pengő törzstőke a fentebb részletezettek szerint kereken 100 kat. hold föld konjunkturális eladásából állott elő, vétetnék újból 100 kat. hold föld és csak ennek vételára íratnék törzs-

tőke kölcsön gyanánt elő és törlesztetnék hosszabb idő alatt. A székeskáptalan folyó jövedelméből történt 55.805 pengő beruházás a törzstőke tartozásaként elismertetnék, a mindenkor rendelkezésre álló törzstőke készpénzek a káptalan érdekelt tagjainak mindaddig átengedtetnék, míg a beruházott 55.805 pengő kiegyenlítve nincs s akkor kezdődnek ezen 55.805 pengő törzstőke kölcsön törlesztése.

A kérdéses 100 kat. hold megvételére a törzstőke jelenleg készpénzzel nem rendelkezik, miért is ezen összeg bank-kölcsön útján volna fedezendő, a javadalmi birtokokra leendő jelzálogi biztosíték telekkönyvi bekebelezése mellett. Ezen összeg szolgálna törzstőke kölcsön gyanánt és törlesztetnék a mindenkori javadalmások által.

A Vasvár-Szombathelyi székeskáptalantól.
26/1936 sz.

Nagyméltóságú Vallás és Közoktatásügyi Miniszter Úr!

F. év 132 sz. nagybecsű meghagyására legyen szabad a törzsvagyoni tőke visszatérítésére vonatkozólag hivatkozással a Nagyméltóságod szakközegei által 1933. XI. 24-én felvett jegyzőkönyvben felsorolt három módzatra, tisztelettel az alábbi észrevételeket megtennünk.

Mint a jegyzőkönyv is jelzi, a három alternatíva mindegyikének megvan a maga elvi, vagy gyakorlati nehézsége, amelyek véleményünk szerint mégis az első módzatban lennének a legeredményesebben megoldhatók.

Ami a második módzatra illeti, kétségtelenül ez felelne meg leginkább a joggyakorlat előírásainak, az adott esetben nem tartjuk megvalósíthatónak. Az évi amortizációs részlet, még hosszú lejárat mellett is, akkora terhet ró a javadalmásokra, főleg az első években, hogy azok megélhetését problematikussá tenné s ekként a javadalom elsődleges rendeltetését hiúsítaná meg. Egy ilyen javadalmi tőkegyűjtés nyomában szükségszerűen bekövetkeznék a javadalmások fokozatos eladósodása.

Zavaró körülményként kapcsolódik bele azonkívül az érdekelt javadalmások hitelezői viszonya a javadalommal szemben. Ennek kettős hátránya van: egyrészt az érdekelt javadalmások örökösei követelésekkel lépnek fel a székeskáptalannal szemben, ami pedig beláthatatlan jogi bonyodalmakra vezetne; másrészt a fiatalabb javadalmások anyagi megrövidülése, mint akik jó ideig kénytelenek lennének a befolyó amortizációs részleteket a hitelező javadalmásoknak átengedni.

A harmadik mód lényegében ugyanazokkal a következményekkel jár, amelyekre az imént rámutattunk. A merőben mennyiségtani, vagyis holdszámon alapuló visszatérítés nem szolgálja sem a javadalom, sem a javadalmások érdekeit. Birtokvásárlásnak csak úgy volna értelme, ha az a székeskáptalan valamelyik birtoktestével összefüggő egészet alkotna. A káptalani birtokok határában azonban csak gyenge minőségű földet lehetne szerezni, ami által növekednék a székeskáptalan amúgy is gyenge minőségű birtokainak területe és terhe, de semmi esetre sem a jövedelme.

Ez a módzat egyébként is csak egy nagyobb összegű kölcsönnel volna megoldható, amellyel kifizettetnék a vételár és a javadalmások által nyújtott hitel. Ilyen nagy összegű kölcsön azonban lehetetlen pénzügyi nehéz-

ségek elé állítaná a mindenkori javadalmasokat és még súlyosabb terhet jelentene, mint a másik mód.

Legyen szabad az említett két módozatnál még egy megfontolandó körülményre felkérnünk Nagyméltóságod magas figyelmét. A székeskáptalan tagjai nem jövedelmük gyarapítására, hanem javadalmi beruházásra használták fel a törzsvagyont, nem a javadalomtól vonták el a törzstőkét, hanem a javadalom részére maguktól vonták meg szerény jövedelmüket is. Tudvalevő, hogy az utóbbi évek gazdasági és pénzügyi viszonyai több nagybirtokot sodortak válságba, aminek következményeképpen egyházi javadalmasok törzsvagyoni tőkéket használtak fel megélhetésükre és most kényszerhelyzet folytán a javadalom terhére szanálандók. A vasvárszombathelyi székeskáptalan tagjai ellenben takarékoság és áldozatok árán átmentették javadalmukat a vagyonváltság és földbirtokreform rázkódtatásain s a gazdasági depressio krízisében, törzsvagyoni tőkével és saját pénzükkel rendbe hozták birtokukat és megélhetést biztosítottak a mindenkori javadalmasoknak. Nagyon fájlálnák ezek a kanonokok, ha ezek utána törzstőke visszatérítése tekintetében azonos, vagy éppen hátrányosabb elbánásban részesülnének, mint azok, akik a törzstőkét osztalékokra használták fel s amellet eladósodva szanálásra szorulnak. Ha az adott különleges helyzetre való tekintet nélkül, egyszerűen a joggyakorlat betűje érvényesítettnek velük szemben, ez szerény véleményünk szerint a *summa jus injuria* elvének alkalmazása lenne.⁶³ Egy a messze jövőben beálló, bizonytalan sorsú tőkegyűjtés kedvéért állandó pénzügyi és megélhetési nehézségekkel sújtatnának az ország legszegényebb javadalmának haszonélvezői, akiknek normális viszonyok mellett is nagyon szerény megélhetést nyújtott javadalmuk. Mi tudatában vagyunk annak, hogy a mindenkori javadalmasok kötelesek a javadalmat épségben tartani és gyarapítani és mi azt igyekszünk is legjobb lelkiismerettel megtenni; ellenben úgy érezzük, hogy erőnkön felüli kötelezettség rovatnánk, ha amellet, hogy a javadalmat erőfeszítéssel és áldozattal rendbe hoztuk, amivel a későbbi nemzedéket tehermentesítjük és előnyhöz juttatjuk: azonfelül a saját szegény jövedelmünkéből még tőkét is kellene gyűjtenünk a későbbi javadalmasoknak.

Véleményünk szerint az első módozat, ha a merev joggyakorlattól eltér is, az adott helyzetben az egyedül járható út, amely a javadalom és javadalmasok érdekeit leginkább tudja összhangba hozni.

Az első megoldási mód mellett a javadalom nem szenved kárt, legfeljebb vis major következtében lemond egy olyan előnyről, amelyet a békeidők kedvező pénzügyi és gazdasági viszonyai közt kifejlődött joggyakorlat juttatna számára. Mert miből keletkezett a beruházott törzsvagyoni tőke? A vagyonváltság következtében szétdarabolt birtoktestekből visszamaradt, magukban gyümölcözőetlen parcellák konjunkturális eladásából. Ez az összeg teljes egészében, hosszú időre szóló beruházás alakjában, elhelyezést nyert a gazdaságokban s azokat, mint arról Nagyméltóságod szakközegei személyes tapasztalatból is meggyőződést szereztek, ismét életképesé tette. Ekként a javadalom érdekeit jobban szolgálja, mintha önálló törzsvagyonyként bizonytalan sorsú készpénzben maradt volna. Ha a lerongyolódott gazdaságok rekonstruálása az utolsó pillanatban meg nem történt

⁶³ A fent használt kifejezés közismert formája: *summum ius summa iniuria*.

volna, ma már ez a maradék tőkével annál kevésbé volna lehetséges, mert a javadalmasok az azóta rosszabbodott gazdasági helyzetben a legjobb akaratral sem lennének képesek előteremteni azokat az összegeket, amelyeket saját jövedelmükből beruházásokra fordítottak. Nem volna hátra egyéb, mint hasznbérbe adni a birtokokat és ezen az úton a bérlőkkel rendbe hozatni az épületeket. Ez pedig, mint konkrét ajánlatokból alkalmunk volt meggyőződést szerezni, annyit jelentene, hogy az elérhető hasznbér a közterheket, a kegyúri kiadásokat fedezte volna, ellenben a javadalmasoknak egyáltalán nem nyújtott volna megélhetést és egyedül a 207.052 P. törzsvagyoni tőke kamatra lettek volna utalva.

A javadalmasok az első megoldási módozat mellett aránylag nagyobb áldozatot hoznak, mint maga a javadalom. Lemondanak nagy összegű effektív követelésükről, csak azért, hogy hosszú időre karba hozzák a javadalmat és tehermentesítsék a jövendő haszonélvezőket. A vasvárszombathelyi székeskáptalan javadalmasai aligha hoztak valaha is akkora áldozatot a javadalomért, mint az elmúlt évtizedekben. Nem dicsekvésből hozzuk ezt fel, hiszen kénytelenek is voltunk vele, mert a régi törzstőke megsemmisülése óta kizárólag az erősen megcsonkított birtok jövedelmére vagyunk utalva. És ez az áldozat, sajnos még nem ért befejezéshez. Mint a jegyzőkönyvben is utalás történik rá, további épületek emelése szükséges a vagyonváltság okozta szétdarabolások miatt. Jelenleg is folyamatban van nagyobb összegek investálása épületekbe, megint csak a saját csekély jövedelmünk terhére.

Egyébként magáévá teszi a kalocsai főkáptalan felfogását, mint helyeset, méltányosat, igazságot.

Dr. Czapik Gyula praelatus kanonok, a nagyváradi székeskáptalan képviselőjében a következőket adta elő:

A váradi káptalan számára szintén aktuális a tárgyalt kérdés.

Helyzete a következő:

Az országcsonkítás után ideátra eső birtokait a románok kifosztották és bérlői megszüntették a bérletet. A puszta földet kapta vissza minden élő és holt felszerelés nélkül. Gazdasági épületei hiányosak és siralmasan rossz állapotban voltak. Az uradalom gépközpontjai és állatközpontjai a határon túlra estek. Az itt maradt rész az odaátiaktól elszakított és az itteni kanonokok birtokába adatott. A művelés megkezdéséhez és folytatásához instruálásra volt szükség és a legszükségesebbeket kölcsönből kellett fedezni. A művelés intenzitásához az épületek javításához és emeléséhez újabb tőke kellett, amit ismét kölcsönből teremtettek elő. Így a káptalan tetemes adósságot volt kénytelen csinálni. Ezen adósságokat a konjunktúra idején magas búzaárak mellett vette fel és a dekonjunktúra következtében hibáján kívül gazdasági lehetetlenülés helyzetébe került. A kultuszminisztérium ekkor miniszteri biztost küldött ki, aki javaslatában néhány birtoktest eladását jelölte meg kivezető útnak. Ezt a kultuszminisztérium jóváhagyta és effektuálását a káptalannak ajánlotta. A káptalan el is adott két birtoktestet. Az érte kapott összegből – ami törzstőke számba ment már – adósságai egy részét kifizette, de nem adott el minden a minisztérium által proponált birtoktestet és így adósságainak fele fennmaradt.

A helyzet tehát az, hogy a káptalan a törzstőkével olyan adósságot fizetett, amit instrukció céljára fordított. Ha tehát most refundálni kell a törzstőkét, instrukcióját vásárolja meg általa.

Ami most már a tárgyalt kérdés megoldását illeti, dr. Czapik úgy véli, hogy a refundálás hosszúlejárátú kitolása nem jelenti a kérdés igazságos megoldását. Azoknál a káptalanoknál, akik a törzstőkét instruálásra vették igénybe, akár közvetlenül, akár közvetve – mint a váradi káptalan kölcsön közbevetésével – tulajdonképpen egy újabb törzstőke gyűjtésre kényszerítettek. Törzstőkéjük megvan az instrukcióba fektetve, a refundálás pedig az új tőkegyűjtés abban az esetben, ha az instrukció is megmarad. A kérdés helyes megoldása az lenne, ha a minisztérium fogadja el a törzstőkének az instrukcióban való alakját és egyben kötelezze a káptalant, hogy ezt az instrukciót ugyanabban az értékében tartsa fenn.

Ehhez szükséges a mostani gyakorlatnak megváltoztatása. Ez annál inkább lehetséges, mert a mostani gyakorlat a gazdasági viszonyok lényeges változása folytán elavult.

A mostani szabályzat és gyakorlat szerint a törzstőke vagy pénzben, vagy meghatározott minőségű értékpapírokban kezelendő. A tapasztalat mutatja, hogy ez a megőrzési mód nem vezetett célhoz. A pénz értéktelennült, a papírok értéküket veszítették, a törzstőke lényegében megsemmisült. Ennél sokkal biztosabb és előnyösebb, ha a törzstőke instrukcióba fektetik. Akár az élő, akár a holt instrukció épp olyan érték, sőt biztosabb, mint a pénz és értékpapír. Csupán arról kell gondoskodni, hogy az így befektetett törzstőke értéke megmaradjon. Ennek keresztülvitele gyakorlati kérdés és megoldható. Ha kötelezik a káptalanokat, hogy instrukciójukat fenntartsák és úgy számszerűsítsék, mint érték tekintetében kiegészítsék, el van érve a cél: a törzstőke létezik. Sőt ezzel a birtoknak rentabilitását is növelték, mert minél jobb az instrukció, annál rentábilisabb a birtok.

Konkréte tehát így gondolja a megoldást:

Azok a káptalanok, akik törzstőkéjüket igazolhatólag instrukcióba fektették, vagy olyan építkezésekbe, amelyek a javadalom értékét növelték, mentesíttessenek a refundálás kötelezettsége alól. Ugyanakkor azonban köteleztessenek arra, hogy a törzstőkének ellenértékét jelentő instrukciót, amennyiben állatállomány, ugyanolyan értékben fenntartassék, amennyiben épület, a karbantartáson kívül tönkremenése esetén újból felemeljék. Az utóbbit az épület élettartama szerint évekre beosztott tartalékolással lehetne elérni.

Végül rámutatott arra a különbségre, amelyben a káptalanok a püspöki javadalmakkal szemben vannak. A káptalanoknál az instruálást a javadalmak jövedelmének terhére végzik. A jövedelemből így levont összeghez a kanonokoknak nincs joguk. A püspöki javadalomnál ugyanezen instrukció a javadalmas tulajdonát képezi. Nem azért említi fel, mintha ezen változtatni óhajtana, de ez is egy argumentum amellett, hogy a káptalani javadalmaknak az instruálása megkönnyítése a törzstőke befektetése után – méltányos kérelme.

Dr. Saly László praelatus kanonok a győri káptalan törzsvagyoni esetét abban vázolja, hogy eladott a káptalan Burgenlandban egy birtokot, s a vételár egy részét Győr városának adta kölcsön a másikat pedig egy bérházba fektette, s ha ezen bérházat a vallás- és közoktatásügyi minisztérium nem fogadná el visszatérítés kötelezettsége nélküli, csak állagában felcserélt ingatlan törzsvagyonnak, a vételárát az ingó törzsvagyonba vissza kellene téríteni, úgy ez a káptalan tönkre tételét jelentené.

Dr. Gebauer Miklós pécsi kanonok csatlakozva dr. Czapik Gyula nagyváradai kanonok okfejtéséhez teljes egészében magáévá teszi a kalocsai főkáptalan helytálló felfogását s azt elfogadásra ajánlja.

Dr. Tantos Gyula kalocsai kanonok – mintegy reflektálva a fentiekben elhangzottakra, s azonfelül általánosságban is ismertetni óhajtván kiküldőjének a gazdasági ügyek intézésénél megnyilvánuló eljárását, a következőket adja elő:

A kalocsai főkáptalant a háborús devalváció következtében 3.500.000 P. veszteség érte alapítványokban, az agrár-reform céljaira le kellett adni 3200 k. hold földet, egyéb súlyos veszteségei is voltak, mint másutt is, éppen azért a haszonbérletek lejárása után, melyek igen sok kellemetlenséget és anyagi veszteséget okoztak, hozzá kellett látni időben, hogy a még megmaradt vagyonállag, a mezőgazdasági üzem, haszonhajtóvá tétessék.

A káptalan már 1928-ban látta, hogy idegen segítségre nem sokat számíthat, bankkölcsönrel a mezőgazdasági üzem nem válik haszonhajtóvá /10–12 %, előre negyedévenként/ azért a konjunkturális időben, mikor a búzának jószágnak kivételes ára volt, a kanonok urak az őket joggal megillető jövedelemtől, egy jobb jövő reményében, lemondottak és kb. 180.000 P. értékű beruházást eszközöltek a saját pénzükhöz, azonkívül a törzsvagyonban nyilvántartott 150.000 P. pénzt is beruházásra fordították: így a kalocsai káptalani uradalom kb. 330.000 P. beruházással talpra lett állítva.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ugyan arra kötelezte a káptalant, hogy a törzsvagyon 150.000 Pengőjét amortizációs kölcsönként 45 év alatt fizesse vissza, de a pénz bizonytalanságára való tekintettel a káptalan úgy vélekedett, hogy a pénznek takarékbba való helyezése a vagyonnak újbóli elvesztésére vezethet. Ezen okból a káptalan a megkezdett amortizációt beszüntette, mondván, hogy az élő állatokba, felszerelésekbe, épületekbe fektetett és kellő értékben tartott beruházások vagyonmegőrzés szempontjából mindig biztosabbak, mint a hullámzó pénzérték. A beruházási tárgyak értékelését a káptalan a leltári felvételénél kb. 30 %-al leszállította. Azonkívül leírasi és avulási célra tartalékol, nemcsak pénzben, forgótőkében, hanem állatokban és egyéb közhasznú beruházásokban, ha ezek nem is feleltek meg mindenben a törzsvagyonba felvehető tárgyak minőségének pl. nem téglalapra épített góré, kisgazdasági sertésól, fészerek stb. Így a káptalan joggal mondhatta, hogy a gondjaira bízott káptalani vagyont a mai bizonytalan gazdasági és pénzügyi viszonyok között – nagy körültekintéssel és a múlt szomorú tapasztalatain okulva – a legjobb lelkiismerettel biztosította és nem érzett lelkiismeret furdalást azért, hogy az évi amortizációkat nem szolgáltatta be a takarékpénztárba.

Közben alkalom nyílt arra, hogy egy \$ kölcsön felvételével a kanonok urak kamatmentes előlege megtérítessék, de csak részben, a 26.000 \$ kölcsönrel a kanonok urak visszakaptak 140.000 P-t.

A kölcsön időközi kamatait és a törlesztést a kanonok urak szintén előlegezték a káptalani uradalom pénztár megterhelése nélkül. A külföldi pénzben kibocsájtott magyar kötvények értéke időközben nagyon leszállott, a kanonok urak a kedvező alkalmat felhasználva ismét a saját jövedelmük igénybevételével kb. 38 %-os árfolyamon visszavásárolták a \$ kötvényeket: így történt azután, hogy az egész kölcsönművelet, az időközi kamatfizetéseket és törlesztéseket is beszámítva mindössze 86.000 Pengő-

nek ellenértéke a gazdaságban-papíroson 180.000 P. volt, de a valóságban egész nyugodtan 230.000 Pengőre lehet becsülni.

Ez a rövid története annak, hogyan lett rendbe hozva a háború után a káptalani uradalom, mint egyedüli megmaradt, kissé megcsonkított, vagyontárgy, mert hiszen minden egyéb elveszett.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a kalocsai káptalan az idők szellemét megértve, a forgótókékat is beállította a gazdasági üzem vérkeringésébe; igaz, ez is egy kis áldozatot követelt, de sehol sem hozott többet, mint ezen üzleti berendezésnél. Ha a ráfordított összeget felosztották volna, forgótóke híján a káptalan gazdálkodása megközelítőleg sem alakult volna olyan kedvezően.

A forgótóke nemcsak pénzben, hanem állatokban is van elhelyezve, leginkább hízásra befogott sertésekben. A forgótóke a kalocsai káptalan statútumai szerint a gazdaság tartozékát képezi, tehát felosztás tárgyát nem képezheti. A kalocsai káptalan azért, mert van kellő forgótókéja, a termények eladásánál mindig megvárja a kedvező időpontot, előre nem köt le semmit sem, az adók és alkalmazottak fizetését „tömött” hombár mellett, lombard-kölcsön nélkül is folyósítja, épen azért a kalocsai érsekuraladalommal szemben 20–30 %-ig terjedő ártöbblettel szokta értékesíteni terményeit. A forgótóke ügyes gazdálkodás mellett legkésőbbben 4 év alatt megtérül, tehát az érdekében hozott áldozat nem olyan súlyos. Megtörtént pl., hogy a káptalan egész bortermését visszatartotta másfél évig vagy nem egészen piacképes borát más évben értékesítette, mikor a borpiac kedvezőbb alakulásával az igények lejjebb szálltak: ez csak úgy volt elérhető, mert a káptalannak volt ideje várni, neki az eladás nem volt sürgős.

A bankkölcsön a restaurálásnak legkényelmesebb módja, de általában igen drága szanalási módszer, jól meg kell gondolni, és csak annyira szabad igénybe venni, amennyire okvetlenül szükséges. Ne feledjük el, hogy a bankkölcsön tőkeösszege, amortizációval együtt számítva, a kölcsönösszeggel egyenlő értéken felül legalább még egyszer annyit köt le a mezőgazdasági üzemben, de sokszor többet. Ez az igazi oka annak, hogy a bankkölcsönrel restaurált mezőgazdasági üzemek a háború után olyan nehezen tudnak megerősödni, amikor az adóteher is súlyosabb, a munkaerő és az üzemköltség pedig drágább, épen azért a békebeli megterhelést összehasonlítva sem bírja. A kalocsai káptalani uradalom ilyen bankkölcsön-szanalásról meg lett mentve – tagjainak megértő áldozatkészsége folytán.

A bankkölcsönrel való restaurálás, hogy számadatokat is hozzak, a kalocsai káptalan évi jövedelmét a maival szemben kb. évi 30.000 pengővel kevesbítené. A kanonok urak előlegezett belső kölcsöne után a gazdaság évi, utólagos, 5% kamatot térít, tőkefelmondásnak nincs helye a kanonok urak részéről, a gazdaság a lehetőséghez képest törleszt, de mindig úgy, hogy fennakadás ne történjék.

A káptalan évváró vagyonmérlege is az áldozatkészség és a jövőbe való tekintés szellemében készül, gondoskodás történik bőséges leírásról azon kimondott céllal, hogy a káptalan, mint az egyházmegye első testülete, ne csak a jelenben, hanem a jövőben is biztosítva legyen arról, hogy egyházi és kulturális tekintetben rendeltetésének megfelelhessen.

A kalocsai érseki főszékesegyházi főkáptalan jelenben élő tagjai teljes tudatában vannak annak, hogy mai anyagi helyzetüket az elődök áldozat-

készségének köszönhetik a kalocsai érsekek után, éppen azért kötelességüknek tartják, hogy ugyanazon szellemben gazdálkodva gondoskodjanak arról is, hogyha már nem is lehet a káptalanot régi nagyságába visszahelyezni, de azért mégis rendelkezék – a jelenben és a jövőben – olyan anyagi eszközökkel, amilyenek közjogi állásának és a katolikus hívek várakozásának megfelelnek.

A felszólalások elhangzása után elnöklő megyéspüspök a következőkben összegzi a káptalanok kiküldötteinek az álláspontját:

Miután az élő állapotokba, felszerelésekbe, épületekbe fektetett beruházások vagyongegérzés szempontjából a hullámzó pénzértéknél mindig biztosabbak, s miután a káptalanoknak lelkiismereti kötelességük is vagyongegérteiket mindig a legmegfelelőbbben megmenteni és az utódok számára is megőrizni, a pénzből vagy értékpapírból álló ún. ingó törzstőkének ilyenekbe való átcserelése egyrészt feltétlenül kívánatos, s ezek az ily módon létrejött hasznos beruházások mentesítendőek a refundálás kötelezettsége alul. Köteleztessenek azonban egyidejűleg a káptalanok arra, hogy a csak elnevezésben megváltozott, ezen új fajtájú törzstőkéjüket mindig kellő és az átvétel idejékori értékben fenntartani kötelesek. Ha az állapotállomány, akkor pl. a kilogramm súlyban való lerögzítéssel; amennyiben épület, a fennmaradást biztosító karbantartási kötelezettség előírásával, amennyiben gép vagy más gazdasági eszköz, évi megfelelő avulási leírással, s a szükséges időben ujjal leendő kicseréléssel.

Mivel pedig a 479/V.K.M. eln. 1890. sz. szabályrendelet felhatalmazása alapján a vallás- és közoktatásügyi minisztérium időnkint úgy is tart törzsvagyoni ellenőrzést, ezek során mindenkor bő alkalom nyílik a vázolt törzsvagyoni változások, előírások stb. betartásának az ellenőrzésére. Ez a szabályzat lenne a fentiek szerint megváltozó új helyzet mikénti kezelése és az eljárás szempontjából módosítandó, illetve megváltoztatandó.

Káptalani kiküldöttek felkérlik az elnöklő megyéspüspököt, hogy a nagyméltóságú püspöki kart a legközelebb összehívandó püspökkari konferencián a kialakult egyöntetű álláspont szerint méltóztassék állásfoglalás és véleménynyilvánítás vonatkozásában informálni.

Elnöklő megyéspüspök megköszönve a kiküldöttek megjelenését és közölvén, hogy a magukat képviseltető káptalanok mindegyike egy-egy jegyzőkönyv-példányt fog kapni, az értekezletet bezárja.

Kmft.

Dr. Máté-Tóth Jenő

A kalocsai főkáptalan ügyésze

Summaries in English

'Therapeutae' were Christians?

Tóth, Tamás Zoltán

Yet, that is the most accepted paradigm: the Therapeutae was a Jewish religion community in Egypt (on the first century A. C.), that was not Christian. But this paradigm is only supported by the nature of the only source of the existence of the Therapeutae-party by Philo of Alexandria: *De vita contemplativa*.

Philo was a Jewish Hellenist philosopher, who only allegorically explained the Pentateuch, about other biblical or traditional sources he did not remember. On the other hand: the Jewish-Christianity in this epoch was not different truly from other Jewish parties.

In my essay I try to evaluate the indirect evidences of the hypothesis that the Therapeutae-party was indeed a type of Christianity.

1. The cause of the celibacy of the Essenes of Qumran was to become pure. But the Therapeutae have not just male but female celibacy, that not account for ritual purity, because the menstruation. In this epoch only one Jewish person looked with favor at the non-purifical celibacy: the Benjaminite Paul apostle on *1Cor.* 7. cap. Perhaps, the Therapeutae were thought Christianity by someone, who was acquainted with Paul, like e.g. *Apollos*, the Alexandrian.

2. The Therapeutae's Pentecostal meal in contrast with of the other types of *Qiddush* ceremonies did not consecrate wine, but used water, for the same purpose. It does have some Christian allusions: *Acts of Apostles* 2:13., the Encratites etc.

3. The Therapeutae's Pentecostal cultic dance also put in mind of the story the descent of the Holy Spirit on the Twelve in the *Acts of Apostles* 2. cap.

Bibles at the Libraries of the Hungarian Reformed Ministers in the Early Modern Period

Oláh, Róbert

The purpose of this paper is to examine the access of the Hungarian Reformed ministers to the Bible in the Early Modern Period, based on the published sources of the *Contributions to the history of the intellectual and cultural movements in the Carpathian basin from the 16th through the 18th century (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez)*. Synods in the 16th and 17th century regularly brought to the attention of preachers to acquire and study the Bible, on occasions even threatening them with the loss of office for neglecting this duty. Our ministers were in a disadvantageous situation because of the small number of the Hungarian Bible editions, and consequently of their high price. It was hard to access the Bibles printed abroad (mainly in Latin) because of the difficulties of the bookselling in the Carpathian Basin. In the period from 1597 to 1748, 61 booklists from 51 preachers can be presented, altogether

containing 153 Bibles. 53 Latin, 31 Greek, 29 Hebrew, 20 Hungarian, 5 English, 4 German, 2 French and 1 Syriac Bible could be identified, mainly based on the inventories of estates, donations for colleges, or inventories of donations. On average one or two, occasionally more than ten Bibles can be found in the collections of the ministers, but in uneven distribution. Knowing the history of the collections and the biography of the owner can be determined that theologians with foreign university education (peregrinants) were in a more advantageous situation even in the acquisition of the Holy Scripture. By the beginning of the 18th century the situation had improved so the Bible could find its way to every single collection of the preachers.

The Life and Work of József Látzai Szabó, Scientist and Pastor

Pályi, Zsófia Kata

József Látzai Szabó (1764–1828) was an outstanding advocate of the philanthropic rationalist theology and pedagogy. He was a talented person, who followed the most modern European examples in his profession as a pastor and a teacher, in the spirit of enlightened rationalism. Besides, he was also engaged in poetry, he made his voice heard in scientific articles, he published books; furthermore, he also appeared in the field of medicine. In 1780, he enrolled in the Calvinist College of Sárospatak. In 1784 he became an assistant librarian, in 1787 he became a praeceptor. After the college years spent in Sárospatak and in Kassa, he went on a field trip abroad in 1789; firstly he enrolled in a university in Utrecht, then, in 1790, in Göttingen. He was the teacher of the papal college for 14 years, from 1791 to 1805, and he had a key role in the revival of the college. From 1806 he was an editor of *Prédikátori Tárház*, Hungary's first Calvinist theological journal written in Hungarian language. In 1808 József Látzai returned to his hometown, Sárospatak, where he was a pastor and a professor of practical theology until his death in 1828.

Party Politics at the Catholic Congresses in the Age of Dualism in Hungary

Klestenitz, Tibor

The paper analyses the appearance of political interests at the Hungarian National Catholic Assemblies that were held between 1900 and 1913. This forum was officially declared as free from any form of party politics, but in reality it was vigorously utilized by Catholic politicians. The first period (1900-1904) can be characterised by the tensions between the two wings of Catholic People's Party. Its president, Count János Zichy as a leader of royalist politicians tried to moderate the radical group of his party led by István Rakovszky. The latter sought alliance with populist political forces opposing the system of Ausgleich with Austria, and his successes led to the resignation of Count Zichy in 1904.

The second period reached from 1906 up to 1910. The internal political instability caused the fall of the ruling liberal party, and in 1906 the king laid a charge on a coalition to govern, in which Rakovszky's People's Party and Zichy as a member of the new Constitution Party took place as well. These years were remunerative for their ambitions, and the organizing committee reformed the Catholic Assemblies in order to make it more appealing for the masses: they started to organize spectacular processions, events on languages of national minorities, and they intensified the role of the Christian Socialist movement. However, by 1908 the coalition proved to be unable to reach its goals, and the growing unpopularity created new tensions between the old rivals. At the Catholic National Congress held in Szeged in 1909 there was a public row between Zichy and Rakovszky that clearly showed the public the lack of unity of Catholic politicians.

After the parliamentary elections held in 1910 the liberals came back to power. The People's Party got into opposition, but János Zichy, as a representative of Catholicism, became Minister for Religion and Education. This made him even more unpopular among the supporters of Rakovszky, so he was being attacked at the last Catholic Congresses of the Dualism. After the fall of the Independence Party, its leader, Albert Aponyi appeared at the Congress in 1910 for the first time. The representation of the Catholic political streams became complete at the Catholic Assemblies.

The Congresses should have had to demonstrate the unity of Catholics, but because of their actual diversification, it was surely not wise to give place to direct political manifestations. The acts of Catholic politicians at the Assemblies were directed not by long-term strategies or moral aspects, but by their short-time interests.

A History of the Song *Hold the Fort* in Hungary

Molnár, Sándor Károly

The significance of cultural transfer is depicted in the reception history of the song, 'Hold the Fort!' ('Fel barátim!') It represents the merger of the song into Calvinist singing traditions while at the same time it also scrutinizes its contextualization in German and English language areas. The song 'Hold the Fort!' and its history in Hungary perfectly illustrates the changes of piety in society which was gradually traceable from the last third of the 19th century.

Lessons of a Meeting of Hungarian Chapters in 1936

Tóth, Krisztina

An unconventional meeting of the representatives of the Hungarian chapters took place on the 11th October 1936 under the chairmanship of Gyula Glattfelder, the bishop of Csanád. It was convened by the Bench of Bishops following the inquiry of the minister of religion and public education – who exercised supreme supervision over the Catholic church properties in the absence of the king of Hungary on the basis of derived law – whether

the investments for the chapters' benefices from the assets of the chapters could be incorporated into the primary assets and whether they could be taken into account at the repayment owed to the primary assets. From these questions two things emerge. From the one hand, the chapters sought to develop their economies and to restore their profitability that had been weakened primarily by World War I, the Treaty of Trianon, the economical world crisis, the agrarian reform and the capital levy. From the other hand they could not realize it from other source but partially from the primary assets of their benefices that entailed the obligation of refund.

In my study I give a comprehensive analysis about what led to this state, what was the opinion of the meeting and what was decided to reply by the Bench of Bishops to the minister of religion and public education. I point out that the Bench of Bishops and the chapters had basically the opposite view. According to the former if the beneficiaries took out loan from the primary assets they had to refund the sum as it had been the legal practice when the Hungarian Kingdom had had a king. In the background of their conviction there was the fact that if they granted a concession in this question concerning the supreme supervision over the Catholic church properties, it might affect the rights of the future king. At the same time, the representatives of the chapters were convinced that the way of practicing of supreme supervision over Catholic church properties had to align to the requirements of the as it was the only way to restore and maintain the profitability of their economies. Although their effort to change the legal practice remained without any result, the minutes and the summarizing letter of the chairman of the meeting that I publish along with my study are proofs of a unique assembly that contain many details about the economical state of the chapters, about the reasons of its formation and about how they tried to solve the situation in which they had got into due to historical and economical circumstances.

Túlvilági kalandok. A magyarországi 19. századi spiritizmus története¹

Szigeti Jenő

Az ember nemcsak materiális, de spirituális lény is, ezért az ősi kultúrák része az ember túlvilági létével kapcsolatos hiedelmek története. A spiritizmus (a latin „spiritus” = „szellem, lélek” szóból): az okkultizmus egyik ága, vallási jellegű szinkretizmus, amely meglehetősen kiterjedt mozgalmat hozott létre; nem függetleníthető a népies babona szintjén ősidóktól élő ún. kísértet-hittől, mely szerint egyes elhunytak megjelenhetnek.

A primitív vallások kebelén gyakori szokás volt a holtak és egyéb „szellemek” megidézése. A sámánizmus legfontosabb mozzanata lényegében kapcsolatteremtés a szellemekkel. A spiritizmusban a médiumnak ugyanez a dolga. A különféle ókori pogány vallásokban is a szellemidézésnek csak a módszerei voltak különbözőek. A felvilágosodás századaiban az ősi hiedelmeket megpróbálták tudományosnak látszó ismeretekké fejleszteni.² A különféle ókori pogány vallásokban is a szellemidézésnek csupán a módszerei tűnnek eltérőnek. Így a spiritizmus olyan vallásos jellegű hitrendszer, amelynek követői a halottak lelkével való evilági kapcsolattartás, a lélek megjelenésének lehetőségét vallják. Előzményei kimutathatóak a természeti népek animizmusában és a későbbi korok szellemidéző, halottlátó praktikáiban egyaránt.

A napjainkban spiritizmusnak nevezett hitrendszer a 19. században terjedt el az Amerikai Egyesült Államokból. A fáma szerint 1848. március 31-én a kaliforniai Hydesville-ben bizonyos Kate Fox és nővére³ kopogtatásokat hall, később sikerült kapcsolatba lépnie a házukban lakó szellemmel, a modern spiritiszta körök erre az eseményre és a nyomában kibontakozó mozgalomra vezetik vissza történetüket. Csakhamar Anglián keresztül Európába is eljutott, elterjedésének további táptalajt adott a New Age mozgalom és az okkultizmus fellendülése. Feltételezések szerint 1855-re a 28 milliós amerikai népességből kb. egymillióan voltak meggyőződve arról, hogy a szellemekkel való kommunikáció lehetséges.

A spiritizmus elnevezés a francia Hippolyte Léon Denizard Rivailnek (1804–1869) köszönhető, aki egy galliai druida reinkarnációjának tartva magát, felvette az Allan Kardec nevet.⁴ Ő volt a mozgalom legaktívabb misszionáriusa; utazásokkal, előadásokkal és számos könyvvel egyengette annak útját, melynek során összeütközésbe került a keresztény egyházak püspökeivel és teológusaival. „Allan Kardec” erkölcsi tanait a keresztény-

¹ Elhangzott a *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris vizsgálata* c. konferencián, Szegeden, 2013. november 13-án.

² Jó összefoglalása: CLARK, JEROME L.: 1844. *Religious Movement*. Vol. I. Nashville, 1968. 326–386. p.

³ PODMORE, FRANK: *Modern Spiritualism. A History and a Criticism*. Vol. 1–2. London, 1902.

⁴ KARDEC, ALLAN: *A Szellemek könyve – spiritiszta filozófia. A spiritiszta tan elvei*. Brasília, 2006.

ségre alapozta, Jézus Krisztust és az evangéliumot emlegette, hozzátéve, hogy ami tévedés van benne, az emberi származású, csakúgy, mint az egyház tanításában. Megidézett szellemei szerint a tanítást, amelyet Mózes kezdett, Jézus folytatta, és a spiritizmus fogja befejezni, egy új, szellemibb korszakba vezetve az embert.

A magyarországi spiritizmus elsősorban a Kardec-féle irányt kezdte követni. A spiritizmus magyarországi megjelenésének első nyomai az 1850-es évek elejére tehetőek. 1850-ben egy Luis Berger nevű hannoveri német színész a pesti német színházban tartott spiritiszta jellegű bemutatót.⁵ Az asztaltáncoltatás gyorsan terjedt. Báró Augusz Antal (1807–1878) Pest megye kormányzója 1853-ban – az iskolába járó gyerekekre való tekintettel – megtiltotta az asztaltáncoltatás próbálgatását, mivel ezt a gyerekek idegeire káros hatású műveletnek tekintette.⁶ A tilalom nem sokat érhetett, mivel néhány hónappal később a hajdúhadházi református esperest aggasztotta „az úgynevezett asztalt mozgató kísérletének szerfelett divatba jötte”, ami a fiatalok és elsősorban a nők között terjedt. A szentmihályi lelkész az asztal mozgatásáról írt értekezését azzal küldte meg az esperesnek, hogy továbbítsa – bírálat végett – a debreceni professzoroknak.⁷ De Taktaszadán is megtiltja a presbitérium az „oskolamesternek”, hogy a tanulók asztaltáncoltatásában részt vegyen.⁸

⁵ *Magyar Hírlap*, 1850. október 2. 1214. sz.

⁶ FARKAS JÓZSEF: A pesti református egyház 101 éves története. Kecskemét, 1898. 196. p.

⁷ MOLNÁR AMBRUS: Százötven éves a Hajdúvidéki Egyházmegye. In: *Református Egyház*, 1973. 9. sz. 201. p.

⁸ Galuska Imre lelkipásztor szóbeli közlése, 1985. augusztus 28.

Az újságokban számos szenzációs hírt, kommentárt olvashatunk erről az új mániáról.⁹ A *Pesti Napló* 1854-ben arról is beszámolt, hogy a Lánchíd kőoroszlánja egy jegyszedő 12 éves kislányának érintésére megmozdult.¹⁰ A

⁹ Pl. Újdonságok. In: *Pesti Napló*, 1854. január 10.; A kopogtató szellemekről. In: *Pesti Napló*, 1857. április 25.

¹⁰ *Pesti Napló*, 1854. március 12.

kortársak az asztaltáncoltatást a „magnetikus fluidum” legszemléletesebb megtapasztalásának tekintették. A túlvilági jelenségek megtapasztalásának lehetősége valóságos mozgalmat indított el a korabeli értelmiség körében. A reménytelen politikai helyzetben már-már hazafias cselekedetnek számított az asztaltáncoltatás.¹¹ Az 1860-as évektől a magnetizmustól elvált az az irányzat, amit spiritizmusnak nevezünk. A spiritizmus képviselői a túlvilággal, a meghalt lényekkel való érintkezésben látták minden gyógyítás és jövendölés igazi forrását.

A Magyarországi Spiritiszta Egylet 1871-ben alakult, s működésének első korszaka Grünhut Adolf (1826–1906) nevéhez fűződik, aki diplomás orvos volt.¹² Már a szabadságharc idején, mint katonaoorvos, delejezéssel gyógyított. Később a homeopátia híve lett, majd spiritiszta. „Megtérésnek”, megvilágosodásának történetét maga írta meg.¹³ Abaújszántón praktizált, ahol egy szomnambul lányt kellett volna kezelnie, de a leányzó gyógyította ki az orvost (a materializmusból). A misztikus együttműködés eredménye lett a mintegy 600 oldalas *Tanulmányok spiritizmus köréből* c. kötet. Ezután dr. Grünhut Miskolcra, majd Pestre költözött, nagy kutatás után rátalált a Vay családra. A családi összejövetelekből lett a Szellemi Búvárok Pesti Egylete, a családon belüli információáramlásból a *Világosság*, később *Égi Világosság* című spiritiszta folyóiratok.

Grünhut lett a Szellembúvárok Pesti Egylete alapítója.¹⁴ Újságjuk a német nyelvű *Reflexionen über die Geisterwelt*, valamint a *Reformierende Blätter*. Ezt követte 1899-től az *Égi Világosság*, melyben Grünhut „bizonyos népszerűsége tette szert, miután a tárgykörét könnyed és élvezhető formában tudta közölni”. Híres tárcacikkei *Csevegés a kandalló mellett* címen 1899 és 1906 között 164 folytatásban jelentek meg. Bennük azt is leírja, hogy zsidóból hogyan lett Krisztus-hívó kereszténnyé. A Szellembúvárok Pesti Egyesületének utódja, a Szellembúvárok Egyesülete az 1900-as évek végén rendezvényeivel jelentős szerepet játszott az új szinkretizmus, a New Age-mozgalom tanainak terjesztésében. Grünhut volt a szervező, de az első nyomok a Vay családban keresendők.

A spiritizmus a grófok, bárók és a kiegyezés utáni kapitalizálódó Magyarországon egyre jobban elszegényedő dzsentrik valláspótléka lett. Európa-szerte ez lett a lecsúszó arisztokrácia, elnyomott racionalista neveltetésű, de abból „megtérő” értelmiség egyfajta „pszeudo vallása”.

Néhány arcélt villantsunk fel ezekből. A Nemzetközi Teozófiai Társulat 1875-ös megalakulása után szinte már az első években találunk magyar tagokat a társulatban. Vay Ödön báró 1880-ban a Teozófiai Társulat Főta-

¹¹ KÖLNEI LÍVIA: Alternatív gyógymódok – neves emberek. Orvosi irányzatok képviselői a XIX. századi Magyarországon. In: *Leges Artes Medicinae*, 2006. 10. sz. 900–902. p.

¹² Magyar zsidó lexikon. Szerk.: Ujvári Péter. Bp., 1929. 325 p. (Seltmann Rezső szócikke.)

¹³ GRÜNHUT ADOLF: *Tanulmányok a spiritizmus köréből. Magnetizmus, szomnambulizmus, mediumizmus. I. köt. Bp., 1932. (2. kiad.)* A kötet a „Szellembúvárok Pesti Egylete” kiadványa.

¹⁴ „Szellem Búvárok Pesti Egylete alapszabályai” Statuten des Vereins „Geistiger Forscher”. Bp., 1873.

nácsának tagja. Felesége, Vay Adelma (1840–1925),¹⁵ világhírű médium volt, aki 1865 óta foglalkozott francia szerzők, különösen Allan Kardec munkái nyomán a spiritizmussal. Az első években barátnői és munkatársai – Isabelle Cooper-Oakley (1854–1914),¹⁶ Helena Petrovna Blavatsky (1831–1891)¹⁷ és Annie Besant (1847–1933)¹⁸ – gyakran jöttek Magyarországra, és a Társulat működését könyvekkel és egyéb módon segítették. Adelma a misztikus képességeket anyjától, Teleki grófnőtől örökölte, aki később Solm hercegnő lett. Helena Petrovna Blavatsky unokatestvérének is mondják, bár ez a rokoni kapcsolat nem valószínű. Mindenesetre nem az osztrák grófnők szokványos életét élte. Transzállapotban írt, beszélt és rajzolt, jövőbe látott, észlelte mindazt, ami távoli helyeken történik. Magáról azt állította, hogy korábban egyszer már élt, Kölnben 1394-ben jósnő volt, de boszorkánynak tartották, és ezért kivégezték. Adelma azonban gyógyított is, nem konvencionális módon. Abból indult ki, hogy a beteg nem a módszeren gondolkozik, egyszerűen csak örül annak, ha ismét egészséges. Egy kétéves kislány súlyosan megbetegedett, az orvosok még a görcsös fájdalmat sem tudták enyhíteni. A gyerek anyja hallott Adelma spiritiszta tevékenységéről, és mélyen el is ítélte, mint sarlatánságot, végül mégis tőle kért segítséget. Adelma megállapította, hogy egy Raimund nevű szellem zaklatja a kislányt. Könyörgéssel és fenyegetéssel rávette, hogy engedje el az áldozatát. Az alku sikerült és a gyerek meggyógyult. Egy jámbor földművest, aki sosem hallott olyan úri huncutságról, mint a spiritizmus és a reinkarnáció, megszállta egy Marie nevű szellem, aki azt állította, hogy az előző életében a felesége volt. Sajnos Marie látogatásai minden alkalommal epilepsziás rohammal jártak. Mivel Marie kitartott amellett, hogy nem tud elszakadni a hajdani férjétől, Adelma azt ajánlotta neki, szülessen meg ismét, mint a lánya. Nem állította, hogy a gyógymódot széles körben lehet alkalmazni, de a kislány megszületett, a betegség elmúlt.

Adelma körül mindig izgalmas dolgok történtek. Egyszer egy rokonának a szelleme jelentkezett, aki csak nyolc hónappal azelőtt költözött át a másvilágra. Elmondta, hogy választási lehetőséget kapott, vagy „szellem” marad, és így próbál meg továbbfejlődni, vagy ismét megszületik a földön. Tanácsot kért, s Adelma azt ajánlotta, térjen vissza a földre. A rokonnak tetszett a javaslat, és megjegyezte: „A fiaim még mindig misét mondatnak a lelki üdvömért, amikor én már a pólyában rugdalózom.” Hozzátette, hogy ismer egy házaspárt, akik már tíz éve szeretnének gyereket, és őket választja. Hogy, hogy nem, a meddőnek ítélt asszony egy éven belül egészséges fiút szült. Annyi biztos, hogy Adelmát mindig nagy társaság vette körül:

¹⁵ Nemzeti Zsebkönyv. Főrangú Családok. Bp., 1888. 437. p.; Aus meinem Leben. Berlin, 1900.

¹⁶ 1909-től Budapesten élt és itt is halt meg 1914. március 3-án. Nekrológia: Mrs. Isabel Cooper Oakley. In: *Teozófia*, 1914. Online: Magyar Teozófiai Társaság: <http://www.teozofia.hu> – 2014. augusztus.

¹⁷ GUENON, RENE: *Theosophy. History of a pseudo-religion*. New York, 2003. 8. p.; FULLER, JEAN OVERTONE: *Blavatsky and her teachers*. London, 1995.

¹⁸ Annie Besant. In: *Terebess Ázsia Lexikon*: <http://terebess.hu/keletkultinfo/lexikon> – 2014. augusztus. Annie Besant. *Great Women of Modern India*. 1. Eds.: Grover, Verinder – Arora, Ranjana. New Delhi, 1993.; Kumar, Raj Rameshwari Devi – Pruthi, Romila: *Annie Besant: Founder of Home Rule Movement*. Delhi, 2003.

szellemek, lelkek, kísértetek, perispiritik, kinek hogy tetszik. 1860 táján őt is erős fejförccsök kínozták, egy bizonyos Gárdos nevű orvos a „delejes írást” ajánlotta gyógy módnak. Ezt ma automatikus írásnak nevezzük. Magunk elé teszünk egy papírlapot, megfogjuk a ceruzát, nem gondolunk semmire (ez nagyon fontos), csak várjuk, hogy a szellem vezesse a kezünket. Adelma kezét el sem akarta engedni a szellem. Tapasztalt idősebb hölgyek szerint Adelma fejfájásai akkor múltak el, amikor férjhez ment.

Természetesen Ödön báró is nagy spiritiszta volt. Írt és szeánszozott, de Adelmával, illetve a szellemeivel nem tudta felvenni a versenyt. Kettejük közül határozottan Adelma volt a „szellemesebb”. Mindjárt az első könyve, a *Szellem, erő, anyag*¹⁹ nagyon híres lett. 1869-ben írta, mindössze 30 nap alatt. Rögtön a spiritiszták Bibliája lett. De miért is? A könyv címe a teremtés három alapelemére vonatkozik. Az anyag, ha jól értem, a passzív, tudatalan lélek, a szellem a tudatos lélek, az erő a szellem működése. Ezek mind az ősforrásból származnak, aki nem Isten, mert Isten vagy teremtő nagyon sok van, és mindegyik teremt magának egy világot, hogy abban uralkodjon. Itt Ágoston szellem átmegy gnosztikusba, és kifejti, nekünk is az a rendeltetésünk, hogy istenek legyünk. Biztosan akadnak, akiket vonz ez a lehetőség. Hét szféra van, és mindenki abban él, amelyikbe tartozik. Itt azonban lenne egy ellenvetésem, mert pillanatnyilag senkit sem ismerek, aki jól érezné magát a szférájában. De mindegy. A szférák úgy veszik körül egymást, mint a gyümölcsöt a héja, és a fejlődés azt jelenti, befelé haladunk, mint a gyümölcslevegő lárvája a maghoz. A *Szellem, erő, anyagot* még nagyon sok könyv követte.²⁰

1871-ben Adelma egy kis spiritiszta kört hozott létre, amelynek tagjai főként a Vay családból érkeztek. Természetesen meg voltak győződve arról, hogy kizárólag égi szellemekkel állnak kapcsolatban. Adelma mindig nagy katolikusnak vallotta magát. Nagy csapásként élte meg, amikor szeretett egyháza kiátkozta, és indexre tette a műveit. Bánatában református lett, mert nem tudta elviselni, hogy ne tartozzon sehová. „Tündéranatóka” szenvedett azért, mert ő most református; de mit lehetett tenni, így akarták a szellemek. Ödön báró nem ismerte a lelki válságot. Egyszerre volt keresztény, spiritiszta és teozófus. Lehet, hogy „Tündéranatóka” észre sem vette a különbséget.

De a többi híres spiritisztáról sem feledkezhetünk el. Szapáry Ferenc gróf (1804–1875) az elsők között volt Magyarországon, akik felfigyeltek a Mesmer-féle alternatív gyógy módra. Ami azt illeti, nem lehetett nehéz, mármint felfigyelni. Mesmer hallatlan publicitással, és éppen Bécsben, az osztrák-magyar monarchia fővárosában, remek botrányokkal hívta fel magára a figyelmet. A vizes dézsák között lila bársony leplekben imbolygó,

¹⁹ Geist, Kraft, Stoff. Wien, 1870. Magyar kiadása: *Szellem, erő, anyag*. Ford.: Tóvölgyi Títusz. Bp., 1900.

²⁰ VAY ÖDÖNNÉ: *Tanulmányok a szellemvilágból*. Hajdúböszörmény, 1905. (Vay Ödön „szellemrajzaival”.); ADELMA ELIZ: *Hephata imák*. Németből. Bp., 1915. (2. kiad.); *Tündéranatóka meséi a napsugarakról*. Németből ford. Czike Imre. Bp., 1901.; *Tündéranatóka elbeszélései*. Németből ford. Czike Imre. Bp., 1901. De ismertek voltak a *Képek a túlvilágról*, *Elmélekedések könyve*, *Szférák a föld és a nap között*, *Látományok egy pohár vízben* c. brosrák, a *Szellemnyilatkozatok* c. spiritiszta imakönyv stb.

minden idősebb, de gazdag nőt magába bolondító mestert nem lehetett nem észrevenni. Grófunkat a „mágnesezés” vagy „delejezés” tudományos alapjai és lehetőségei érdekelték. Órákat vett Lenhossék Mihálytól, a pesti egyetem orvosprofesszorától, akit szintén fellelkesítettek Mesmer sikerei. A betegeket általában nem érdekli, hogy az ajánlott gyógmódot elismeri-e a hivatalos orvostudomány, a legtöbben csak makacsul meg akarnak gyógyulni. És kétségtelen, hogy Mesmer sok gazdag hölgyet kigyógyított a pénzéből, de mivel ezek a dámapák a mi fogalmaink szerint egytől-egyig unatkozó, hisztériás alkatok voltak, a gyógyuláshoz sokszor annyi is elég volt, hogy elhitette velük: kutya bajuk. 1850-ben tért haza a mágnesező gróf, visszavonult az abonyi birtokára, és tovább kísérletezett a rejtelmes erővel. Körülbelül ekkor érte el Magyarországot a spiritizmus divatja. (De szeánszoztak a bécsi Burgban is, utoljára János főherceg és Rudolf trónörökös jelenlétében 1884-ben.) Grófunk különösen Arany János lányának, Juliskának az asztaltáncoltató próbálkozásait kísérte figyelemmel. Petőfi többször is jelentkezett a szellemek között, ami kétségtelen bizonyíték arra, hogy nem élhetett ugyanakkor Szibériában. Arany Jánost is nagyon érdekelték a kísérletek. Egy másik gróf, Majláth János (1786–1855), jeles történetíró, Erzsébet királyné történelemtanára, aki 1852-ban könyvet jelentetett meg az eleven testek mágneses jelenségeiről, baráti köréhez tartozott.²¹ Szapáry, a mágnesező gróf is 1852-ben adta ki az újabb könyvét, ismét németül, de ezúttal Párizsban: *Asztaltáncoltatás, szomnambulmagnetikus álomértelmezés*. A szeánszok sok mindent átrendeztek Szapáry rendszerében, a magnetizőr kezeiből kiáradó gyógyító erő átadta a helyét az orvostudományban jártas szellemeknek. Szemléletei, a kritikusai szerint, teljesen kritikátlanok, de ne legyünk nagyon igazságtalanok: a spiritizmus fiatal mozgalom volt, a szellemek csak 1848-tól riogatták és boldogították a közönséget. 1853-ban jelent meg Szapáry újabb könyve: *Magnetizmus és magnetoterápia*, amit még több sikk követett. 1854-től már egyértelműen a táncoló asztal állt az előtérben, szeszélyes mozgására Szapáry megalkotta a „gyro-magnetizmus” szót, ami azonban nem terjedt el, bár az asztal a legritkább esetben „táncol”, inkább csak fölemelkedik egy kicsit, néha a rajta ülő kutatóval együtt, aztán visszazökken a helyére. 1860-ban meghalt a gróf felesége, Almásy Rozália, emlékére Albertirsán építettek egy kápolnát Ybl Miklós tervei szerint. Szapáry visszavonult a nyilvános szerepléstől, és élete utolsó éveit a szellemekkel való meghitt társalgással töltötte.

Íróinkat is elérte a spiritizmus kordivata. A magnetizmussal már Kölcsey is foglalkozott.²² Jókai lakásán a Bach-korszak idején Batthyány Lajos szellemét idézték meg és kérdezték a jövőről. Az 1861-es országgyűlés előtt sokan médiumok által akarták kifürkészni a bécsi udvar szándékát. Jókaiéknál az 1850-es évek első felében különféle betegségek jelentkeztek, akkor, amikor gyakran űzött szórakozás volt az asztaltáncoltatás. Jókai így írt erről:

²¹ Der animalische Magnetismus als Heilkraft. Regensburg, 1851.

²² JÁSZBERÉNYI JÓZSEF: Kontextusok Kölcsey Ferenc magnetista tematikájú műveihez. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2001. 3–4. sz. 373–396. p.; GYAPAI LÁSZLÓ: Mikor keletkezett a „Nemzeti hagyományok”? In: Margonauták, Írások Margócsy István 60. születésnapjára. Szerk.: Ambrus Judit et. al. Bp., 2009. 81–87. p.

„Dr. Kovács Sebestyén Endre volt a házi orvosom; régi jó barátom és rokonom. Mikor megtudta, hogy én családotul az asztaltáncoltatással foglalkozom, tudós emberhez illő haragba jött és lehordott mindannyiunkat keményen. »Hisz ez a bajotoknak kútfeje.« Aztán megmagyarázta komolyan és szakértően, hogy az emberi magnetizmus valóban létező erő, s azzal különösen adományozva vannak mindazok, akiknek hivatásuk az idegekkel dolgozni: költők, színészek, festők; de ezzel a magnetizmussal visszaélni, azt másra elpazarolni, mint hivatásunk teljesítésére, éppen olyan természetellen, mint az éltető ösztönök perverz irányzata.”²³

Nem tarthatnók meglepőnek, ha Jókai utolsó életszakaszán hódolt volna a spiritizmusnak. Többször is leírta korábban, hogy hisz a jóslatokban, rossz előjelekben, telepátiában. A grafológus szakember a Mester akkori betűvetésében is fölismeri vélte az okkult jelenségek okozta lelki izgalmat.²⁴ Ennek az analízisnek ellentmondani látszik az *Astral szellemek* című tárca (1897), amelyben az író elismerte, hogy a szabadságharc után gyakran „táncoltatta az asztalt”, míg orvosa – rohamos egészségromlását látva – el nem tanácsolta tőle. Ez a tilalom annál jogosabb, mert a szellemidézés szögesen ellenkezik a túlvilági életről hirdetett keresztény felfogással – zárja a cikket.

Arany János is az 1850-es évek elején tartott szeánszokat otthonában. Egressy Gábor, a nagy színész állítólag Petőfi szellemével került kapcsolatba egy kopogó asztalláb segítségével, s a költő részletesen elmondta volna halálának történetét. Erről Egressy egyik levelében lelkendezve beszámolt Arany Jánosnak is. Most az ő válaszából idézünk, s úgy gondoljuk, véleménye ma is helytálló bírálata a spiritizmus egyik jelenségcsoportjának. Arany nemcsak nagy költő, hanem kitűnő megfigyelő és lélekbúvár is. Így szól az Egressyhez küldött válasza:

„Kedves barátom! A szellemekkel való correspondentiát illetően én a kételkedők közé tartozom. Azt gondolom, az egész asztalírási folyamat a működő agyában képződik, öntudatlanul. Képek és eszmék állnak elé, s egészítettnek ki, mint az álomban. Amit legkevésbé hiszek, az a testtől megvált szellem működési képessége: mert hogyan volna a szellem képes olyan tökéletlen műszer által, minő egy asztal vagy bútordarab, nyilatkozni, ha a testnek rendetlen állapota, például a vérnek agyra tolulása, megtompíthatja munkásságát?”²⁵

De négy levele és egy kisebb dolgozata, valamint a később, 1877-ben írt *A kép-mutogató* című verse tanúskodik arról, hogy az asztaltáncoltatás nem volt idegen tőle sem. A verset Arany „énekes históriának” mondja, egy szokványos szomorú történet ez, amit a „debreceni sokadalom” számára mesél el. Egy gróf kisasszony szerelmes lesz az írődeákba, akít kidob házá-

²³ JÓKAI MÓR: *Astral-szellemek*. In: Jókai Mór hátrahagyott művei. 2. köt. Túl a láthatáron. Bp., 1912. 69. p.

²⁴ RÁKOSNÉ ÁCS KLÁRA: *Vallanak a betűk*. Bp., 1985. XXIV. fej.

²⁵ ÁKOS KÁROLY: *A miszticizmus lélektana*. Bp., 1955.

ból a gróf, de a lány is vele megy, ezért a zord apa megtagadja őt. A szerelmes pár egy faluvégi kunyhóban nyomorog. Egy zord, őszi este koldusruhában visszatér a lány, de az apa elzavarja, széttépeti a kutyákkal. Ezután egy játékos spiritiszta szeánsz leírása következik, amin megjelenik lánya szelleme:

„Múlik a tél, esztendő is,
Múlat a gróf, feled ő is;
Nappal verseny és vadászat,
Este keres vidám házat,
Hol van élénk társaság;
S időt ölni felkerül ott
Mindenféle furcsaság.

»Asztal-írás ötvenhatban
Vala itt-ott még divatban;
Kisded asztal egyik lába
Író-eszközt rejt magába:
A körül sereglenek,
Azzal írnak másvilági
Láthatatlan szellemek«

Szép ajak mond: »Gróf úr nem mer
Szóba állni a szellemmel.«
Gróf mosolygva asztalhoz nyúl,
Csak érinti: asztal indul,
Szalad ujja közt az ön,
S a papírra ez van írva:
Ismert kézzel: »Én, Verón.«

Arcát éri hűs fuvallat,
Hátranéz s egy »ah!« szót hallat:
Áll mögötte volt leánya,
Már nem élő, csak az árnya,
Sápadt, rongyos, – ím, minő!
Karján, alva-é vagy halva?
Egy idéetlen csecsemő.

»Nem emelek súlyos vádat,
Csak elhoztam unokádat;
Teste nyugszik az enyémmel,
Vad erdőben temeték el, –
Nézd ha élne, szép fiú;
Lelke szunnyad, nem költ még fel,
Nem volt arra ért korú.«

Mint kit rémes álma zaklat,
Gróf néhány szót félbeszaggat;
Kik ezt látják ott körösleg,
Vélik olyan különösnek,

Szóbeszédnek tere tág;
A gróf elment; – nem is látja
Többé semmi társaság.

Megy, s bezárja benső zárját
Hívja gyakran holt leányát;
Kulcslyukon kik hallgatóznak,
Csak felét hallják a szónak:
Amit a gróf maga mond;
Szájáról szájra suttogás kél:
»Csitt... való: a gróf bolond.«

Nem, nem az még: szól, tesz, rendel
Most is mindent értelemmel;
De, ha asztalával írat,
Hogy sebére leljen írat
És ha lánya megjelen:
Kérdi, kéri, térden állva:
Engesztelni mit tegyen?

»Nem mondom, hogy 'megbocsátok'
Mert nem tőlem függ ez átok;
Míg szivemben élet égett,
Sem táplált az gyűlölséget,
Megtöré csak fájdalom;
Kérjed Istent; bűnbocsátni
Nála több az irgalom.«

»Monddsa hát, hol nyugszik tested?
Gróf atyád már rég kerestet;
Felrakattam új kápolnád,
Aranyozzák büszke tornyát:
Ott nyugodjál, gazdagon.«
»Oh – hová kopóid úztek –
Jobb nekem már a vadon!«

Még egy kép jön, az utolsó:
Márványkőből nagy koporsó;
(Benn egész sort rejt e kripta.)
Címerét most megfordítva
Vésték rá a kőlapon:
Ez a sírbolt nem lesz nyitva
Csak az ítéletnapon.” (1877. november 25.)

Madách Imre sipritiszta kapcsolatairól is olvashatunk életrajzaiban.
Fia, Madách Aladár²⁶ (1848–1908) magyar költő, író, műkritikus, spiritisz-

²⁶ RUTTKAY TERÉZIA MÁRIA: Madách Aladár. (1848-1908) Mindszent, 1938.; TARJÁNYI ESZTER: Madách Aladár és a magyarországi spiritizmus. In: *Palócföld*, 1992. 5. sz. 423–432. p.

ta, megyei törvényhatósági bizottsági tag. Szüleinek elválása után ötéves korától neveltetésére nagyanyja, özv. id. Madách Imréné (Majthényi Anna) gyakorolt befolyást. A piaristák pesti gimnáziumába ment – miután atyja 1864-ben meghalt –, ahol az érettségi vizsga letételéig tanult. A jogot a pozsonyi akadémián, majd az egri líceumban hallgatta, és 1869-ben bírói vizsgát tett. 1870–71-ben egy évig volt külföldön és beutazta Olaszországot, Franciaországot és Angliát. Londonban a Spiritualist Alliance tagja lett. Azután visszavonult atyjának alsósztrigovai birtokára, ahol gazdálkodott, mint nógrádi különc. Mindig lóháton járt Sztregováról Pestre. Kastélyában asztalt táncoltatott, és apja könyveit elcserélgette ritka, okkult könyvekre.²⁷ Verskötetei és spiritiszta jellegű munkái jelentek meg. Legjelentősebb közülük *A gyakorlati spiritizmus védelme* (1884), mely Alfred Russel Wallace könyvének fordítása és kiegészítése,²⁸ valamint *A szellembúvárlat irányeszméi* (1899).²⁹

Az 1890-es évek elején (1891-től) Gárdonyi Géza is részt vett 30-40 szeánszon, de nem lett híve a spiritizmusnak. Egyik írásában³⁰ három kérdést tett fel, melyek megválaszolására Tóvölgyi Tituszt, a legjelesebb spiritiszta ideológust kérte fel, de nem kapott kielégítő feleletet.

Gabányi Árpád (1855–1915),³¹ a jeles színész is írt nagyhatású spiritiszta könyveket, amelyek az eszme népszerűsítéséhez nagyban hozzájárultak. Ilyen például *A spiritizmus* című monológja, mely 1895 és 1900 között több kiadásban is megjelent.³² Maga is, mint író médium, könyvet írt.³³ Gabányi budapesti lakása az egyik gyülekezési központja volt a magyar spiritisztáknak, amit Tóvölgyi Titusz a spiritizmus „nemzeti pantheonjának” mondott. Kapcsolatban állt Hock Jánossal, a jeles római katolikus publicista plébánossal is. Gabányiék két feladatot tűztek maguk elé: „Meggyőzni a világot kézzelfoghatólag a szellemvilág létezéséről”, valamint „a vallásosság és erkölcsösség erősítése”.³⁴ A századfordulóra a spiritiszta körök behálózta az országot. Szervezésükről gyakorlati útmutató jelent meg.³⁵

-
- ²⁷ RUFFY PÉTER: Madách, szülőföldközelből. In: *Magyar Nemzet*, 1973. január 21. 11. p.
- ²⁸ A címlapja szerint: „Fordította, és előszóval, függelékekkel a gondolatolvasásról, Bastian úgynevezett leleplezésről, a Kardec-isták szövetkezéseiről s a gyakorlati kísérletezés szabályairól”. Új kiadása: Madách Aladár művei. 2. Próza. Bp., 2005. 7–254. p.
- ²⁹ TARJÁNYI ESZTER: A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai. Bp., 2002. 6. fej.
- ³⁰ GÁRDONYI GÉZA: Földre néző szem. Égre néző lélek. Intelmek fiaimhoz. (1897) In: Heves Megyei Elektronikus Könyvtár: <http://www.brody.iif.hu> – 2014. augusztus.
- ³¹ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Gabányi Árpád. In: *Nyugat*, 1915. 1239. p.; ALFA [ALEXANDER BERNÁT]: Gabányi. In: *Budapesti Hírlap*, 1912. 89. sz.; IVÁNFÍ JENŐ: Gabányi Árpád. In: *Vasárnapi Ujság*, 1912. 14. sz.; -D.: A klasszikus öreg. In: *A Hét*. 1912. 13. sz.; BÁRSONY ISTVÁN: Gabányi Árpád. In: *Ország-Világ*, 1890. 42. sz.
- ³² GABÁNYI ÁRPÁD: *A spiritizmus*. Bp., 1895. (Monológ könyvtár, 32.)
- ³³ Élet és halál. Médium után írta: Egy prédikátor szelleme. Kiad.: GABÁNYI ÁRPÁD. Abony, 1904.
- ³⁴ *Evangelista*, 1897. november 1. 47–48. p.
- ³⁵ ARNOLD, JOHANN WILHELM: Hogyan kell a spiritizmussal foglalkozó köröket megalakítani? Ford: H. L. Átdolg. és sajtó alá rend.: Siraki Ferenc. Bp., 1899.

Volt, aki praktikus célra akarta használni a szellemekkel való társalgást. Egy Hegyfalvi Kabos nevű meteorológus például 1898–1899-ben azzal kísérletezett, hogy egy médium segítségével jelezze előre az időt, a korabeli beszámolók szerint sikeresen. Az első generációhoz tartozott Prochászka Antal, aki a Szellemi Búvárok Pesti Egyesületének vezető médiuma volt. Márk és Lukács evangéliumának zárszavát írta meg nem sokkal halála előtt, talán 1878-ban, hét szakaszban.³⁶ A spiritiszta folyóiratokba írók közül Bánffy János, Dessewffy Arisztid, Fekete János, Nérei Ödön és Wéber Ignác nevét említhetjük.

Az egyházakat sem hagyta érintetlenül a spiritiszta hullám. Nyáry Rezső esztergomi kanonok 1877-ben az *Új Magyar Sion* című katolikus folyóiratban *Adatok a spiritizmushoz* címen írt három folytatásban tanulmányt.³⁷ Schneider Vilmos 1889-es kötetét a „Budapesti Növendékpapság” adta ki.³⁸ A legjelesebb pap, aki a spiritizmussal behatóan megismerkedett, Hock János (1859–1936) volt,³⁹ akinek kalandokkal teli politikai és újságírói életében a spiritizmussal való ismerkedés is belefért. Híres könyvnek számított „Erzsi nővér” (Rónay Ernőné) könyve, amit állítólag a túlvilágról diktált Hock János a jeles médiumnak.⁴⁰ A századforduló protestáns sajtójában is sok hírt, cikket, érdekes anyagot találunk a spiritizmusról.⁴¹ A kolozsvári *Kis Tükör* cikkírója szerint az asztaltáncoltatás tréfájával indult és „már valóban lelki kolerává kezd lenni”. Ezért az egyház hivatalosait harcra szólítja fel ez ellen a tévhit ellen.⁴²

Mikos János⁴³ báró a Vas megyei Mikosszéplak neobarokk kastélyának „dzsenti-allűrökkel” terhelt ura, kit tulajdon apja is kitagadott pazarlásai miatt, „Országos Spiritiszta Szövetség” néven 1898. február 21-én a Nemzeti Szállóban egy másik szellemidéző egyesületet alapított, ami inkább csak papíron létezett, mint valóságban. Természetesen az újságok híradása szerint két alelnököt is választottak Bánó Zoltán császári-királyi kamarás személyében, valamint Nérei Ödön spiritiszta író is alelnök lett, a titkári teendőket Repich Ferencre bízta. A szövetség proklamációjában

³⁶ Szellemi szózat az emberiség hét gyülekezetéhez. Bp., 1921. (A Szellemi Búvárok Budapesti Egyesülete kiadása.)

³⁷ VÁRNAI [NYÁRY REZSŐ]: Adatok a spiritizmushoz. In: *Új Magyar Sion*, 1877. 641., 747., 924. p.

³⁸ SCHNEIDER VILMOS: A szellemekben való újabb hit. Bp., 1889.

³⁹ FODOR JÓZSEF: Hock János. In: *Világ*, 1946. 413. p.; NÁD N. KÁROLY ISTVÁN: Hock. Bp., 1936.; Magyar Életrajzi Lexikon. I. köt. Szerk.: Kenyeres Ágnes. Bp., 1967. 726–727. p. Témánkhoz *A modern miszticizmus* (Bp., 1938) című posztumusz könyve ad anyagot.

⁴⁰ ERZSI MÉDIUM [RÓNAY ERNŐNÉ]: Isten végtelen jóság! Krisztus az út. (Hock) János testvér tanítása az örökkévalóságból ... útján. Bp., 1939.; Uő: Magyarok királynéja. (Hock) János testvér karácsonyi beszéde az örökkévalóságból ... útján. Bp., 1941.

⁴¹ PL.: TIRTSCH GYÖRGY: Vallás és spiritizmus. In: *Evangelikus Egyházi Szemle*, 1899. február. 23–25. p.

⁴² A spiritizmusról. In.: *Kis Tükör*, 1899. május 13. 149. p.

⁴³ Színdarabot is írt *Sobri Jóska Amerikában* címen, amit a szombathelyi műkedvelők be is mutattak. A család jelese Mikos Olga, akit 1871-ben hg. Yuturbide Salvator, a mexikói császár örökbefogadott fia, a mexikói trónörökös feleségül vett. Az esküvőre a mikosszéplaki kastély kápolnájában került sor.

„Magyarország úri osztálya” számára „konstatálták, hogy amely államokban a spiritizmus terjedőben van, ott a szocializmus nem verhetett gyökeret”.⁴⁴ Egy későbbi nyilatkozatuk szerint „aki spiritiszta, az nem éhes, nem elégedetlen és nem lázong. Az, hogy a szellemekkel társalog, teljesen kibékíti mindennel és elégedett lesz. Ha tehát a magyar boldog akar lenni, legyen spiritiszta, és – ami igen természetes – fizessen elő a spiritiszta újságokra is”.⁴⁵ Ennek az egyesületnek volt a lapja a *Rejtelmes világ*, ami 1897-ben indult és 1899-ben nagyobb terjedelmű lappá nőtte ki magát.

A társadalomjavító elméletet igazolni látszott, hogy Tóvölgyi Titusz (1838–1918),⁴⁶ aki a Párizsi kommünt vezércikkben köszöntötte, és *Az új világ*⁴⁷ címen utópista regényt írt a szocializmus és a kommunizmus társadalmáról, az ezért kapott börtönbüntetése letöltése után, 1877-től visszavonultan gazdálkodott, s ő lett a századforduló spiritizmusának legjelesebb ideológusa.⁴⁸ De az ő munkássága már egy más történet, bár fontos feladat.

Mit mondjunk hát? Sámánok voltak, vannak, s ha egy társadalmi osztály haldokolni kezd, a szellemi hullafoltok megjelennek rajta. A spiritizmus egyike a felvilágosodás kora óta kialakuló hamis vallásoknak. Vizsgálata néprajzilag, vallástörténetileg is fontos feladat. Csak jelezni szeretném, hogy a trianoni sokk után megjelent a spiritizmus népiesebb formája, s az ezotéria divatja máig élteti a túlvilági kalandokat.

⁴⁴ Országos Spiritiszta Szövetség. In: *Pesti Hírlap*, 1898. február 24.

⁴⁵ A szocializmus országa. In: *Pesti Hírlap*, 1898. február 27. Az ötlet nem új. Tudjuk, hogy Allan Kardec befolyására III. Napóleon „azt remélte [...] hogy csillapulni fog a munkások szenvedélyes vágyakozása az élvezetekre, ha elhiszik, hogy haláluk után még vissza fognak térni erre a világra és pedig szerencsésebb körülmények közé”. WOLKENBERG ALAJOS: Az okkultizmus és spiritizmus múltja és jelene. Bp., 1923. (továbbiakban: WOLKENBERG, 1926.) 65. p.; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1898. 160. p. Utóbbi idézi a felhívást és kiemeli, hogy a spiritizmus „a legnagyobb ellensége a szocializmusnak”.

⁴⁶ GALAMBOS GRÚBER FERENC: Tóvölgyi Titusz élete és munkássága. In: *Literatura*, 1938. 4. sz.; JENŐFY N. IMRE: Tóvölgyi Titusz. In: *Könyvtáros*, 1959.

⁴⁷ TÓVÖLGYI TITUSZ: Az Új világ. Regény a szocializmus és a kommunizmus társadalmáról. Bp., 1888.; GERÉB LÁSZLÓ. A munkásügy irodalmunkban, 1832–1901. Bp., 1961. (Irodalomtörténeti Füzetek, 34.)

⁴⁸ TÓVÖLGYI TITUSZ: A lélek, mint egyén. Bp., 1897.; Uő: Van-e másvilág? Bp., 1897.; Uő: Egy új reformáció küszöbén, vagyis a XX. század, mint a római katolikus világ-egyház életének utolsó évszázada. A közérkölciség a spiritizmus morálja szempontjából. Bp.; 1900. 68. p. Az *Erdélyi Protestáns Lap* 1900. évi 21. számában KECSKEMÉTI ISTVÁN ismertette (193. p.), amire Tóvölgyi ugyancsak a lapban (1900. 23. sz. 214–215. p.) válaszolt.

**Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504–1518).
Előszóval, mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban
közzéteszi: Gálfi Emőke.**

Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011. (Erdélyi tudományos füzetek, 270.) 89 old.

Amikor 1990-ben Kolozsváron újraindították az 1950-ben megszüntetett Erdélyi Múzeum-Egyesületet, annak a lehetősége is megteremtődött, hogy ismét intézményes keretek között szerveződhessen az erdélyi történelem forrásainak rendszeres feltárása. Jakó Zsigmond elnök, akinek még közvetlen tapasztalatai voltak az EME 1940-es évekbeli működéséről, nagyszabású koncepciót fogalmazott meg a történeti források kiadásának programjáról. „Egyszemélyes vállalkozásának”, a kolozsmonostori konvent középkori jegyzőkönyveinek közreadása után, amit az Erdélyi Okmánytár kötetei követtek, az erdélyi államiság kora újkori forrásainak a feltárására helyezte a hangsúlyt – immár a megváltozott helyzetben tanítványainak a bevonásával. Mivel a fejedelmi levéltár elpusztult, ennek pótlása tűnt sürgető feladatnak, és már ennek a munkának az első eredményeit is kézbe veheti a kutató. Az EME kiadásában négy új sorozattal jelentkezett az Erdélyi Történelmi Adatok (ETA): a tordai és gyulafehérvári városi, majd a Torda vármegyei jegyzőkönyvek kiadása mellett a fejedelmi Királyi Könyvek, illetve az erdélyi káptalan 16. századi protokollumainak a kötetei jelentek meg. A forráskiadás itt követett módszereit Jakó Zsigmond alakította ki, átvéve a magyarországi középkori okleveles anyag közzétételénél bevált regeszta-formát, amit a saját kiadásai esetében is alkalmazott.

Nem az ETA keretében, hanem az *Erdélyi tudományos füzetek* 270. darabjaként jelent meg az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke, amely kézirat-fénymásolatát ugyancsak Jakó professzor bocsátotta a dokumentumot kiadó Gálfi Emőke rendelkezésére. Az erdélyi (gyulafehérvári) káptalan levéltárában megőrződött – jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található – 21 oldalnyi töredék az 1504 és 1518 közötti évekből nem volt teljesen ismeretlen a kutatók számára, páran – köztük Jakó is – adatait fölhasználták, azonban a forrást Gálfi Emőke előtt senki sem tárta fel.

Hogy a török pusztítás elől menekülő aradi káptalan hiteleshelyi iratanyaga mikor került az erdélyi káptalan levéltárába, pontosan nem megállapítható. Az első biztos adat egy 1569-ben kelt oklevél, amelyben János Zsigmond egy, az aradi káptalan akkor már Gyulafehérváron őrzött protokollumából származó oklevelet említ. Hasonlóan nagy a bizonytalanság a hiteleshelyi levéltár megsemmisülését illetően is. Ha a 16-17. század fordulóját túl is élték az iratok (Báthory Zsigmond lemondásakor elégette a fejedelmi levéltárat, de Basta és Mihály vajda is pusztította Gyulafehérvárt), az 1658-as tatár betörés után bizonyosan csak darabjai maradtak meg az eredeti jegyzőkönyveknek. Az aradi iratok megőrzésében jelentős szerepe volt Laskay János levélkeresőnek (*requisitor*), aki „hivatali tisztének megfelelően az aradi káptalan *protocollumát*, amely régisége miatt szakadozott és rongált állapotban került a levéltárba, nem kis munkával két füzetbe gyűjtötte, időrendi sorrendbe állította, és betűrendes mutatóval

látta el” (11. p.), valamint humanista latinsággal fogalmazott bevezetőt is készített hozzá; mindezzel 1582 elejére készült el.

A forráskiadás tartalmazza Laskaynak ezt az értekezését – latin szöveggel és magyar tartalmi összefoglalóval –, mely alighanem elsőként szól tudományos igénnyel és történetfilozófiai érdeklődéssel a hiteleshelyi levéltárakról és azok szerepéről. A latin előszót már közölte Uray Piroska *Aesopus életéről, erkölcséről, minden fő dolgairól és haláláról való historia* (Debrecen, 1592) reprint kiadásához írt kísérő tanulmányában. Az újraközlést az indokolja, hogy Gálfi számos helyen javítja Uray olvasatát, és felhívja a figyelmet arra, hogy – mint a fentebbi idézetből kiderül – nem Laskay mentette meg a Szapolyai-kor zűrzavaros időszakában a kéziratot, hanem azt csak rendezte.

Uray Piroska előbbi tanulmányában elkülönítette a debreceni fordítást készítő Laskayt attól a Laskay Jánostól, aki a kolozsvári unitárius iskola rektora, majd káptalani levélkereső, Werbőczy Hármaskönyvének fordítója és – Szalárdi szerint – a hazai jogtudomány jelentős szakértője volt, s a Mihály vajda elleni sellenberki ütközetben vesztette életét. Az ismertett kötet bevezető tanulmánya azonban jelentős mértékben kiegészíti és bővíti a Laskayra vonatkozó életrajzi adatokat – éppen az ETA keretében megjelent erdélyi káptalani jegyzőkönyvek és a Királyi Könyvek alapján (Megjegyzendő, hogy a forráskiadást követően megjelent tanulmányában Szabó András azonos személynek tartja a debreceni fordítást készítő Laskayt a gyulafehérvári requisitorral, sőt amellet érvel, hogy az nem unitárius, hanem református vallású volt.¹).

Visszatérve a jegyzőkönyvre, a kötet 82 oklevél regesztáját tartalmazza, kiemelve az átiratokat és az említéseket, így a kötet legrégebbi – pontosan datálható – irata egy 1498-ban kelt oklevél tartalmi átírása. A magyarországi hiteleshelyek egyrészt magánjogi ügyletek írásba foglalását végezték, másrészt valamely közhatóság kiegészítő szerveként bizonyították egy iktatás, határjárás vagy tanúvallatás megtörténtét, azaz közhitelű pecséttel ellátott oklevelet vagy jelentést állítottak ki az illető ügyről. Az aradi káptalan oklevélkiadás gyakorlata megfelelt a szokásoknak, és a felvett bevallások adásvételre, zálogosításra, adományra, tiltásra, perbeli egyezsége stb. vonatkoznak. Az oklevelekben számos olyan birtokra, a dél-alföldi régióban fekvő településre találunk adatokat, amelyek többsége a török pusztítást nem élte túl. Változatos a hiteleshely ügyfélköre, bárókon és a vármegyei nemességen kívül az Arad megyei mezővárosok polgárai jelentek meg a káptalan előtt, ez utóbbiak esetében az ügyletek főként szőlőhegyekre utalnak, illetve áttételesen Arad-Hegyalja virágzó borkereskedelmére lehet következtetéseket tenni.

Gálfi Emőke rekonstruálja a hiteleshelyi kancellária felépítését és működését, és noha név szerint nem ismeretesek a *notariusok* vagy *subnotariusok* ebből az időszakból, a négyféle kézírás elkülönítésével további következtetések levonására is van lehetőség. Két kéz írása vonul végig a jegyzőkönyvön, mellettük még két másik kéz írása figyelhető meg, akik alkalmanként dolgoztak a kancellárián. Ebből, és abból az adatból,

¹ Vö. SZABÓ ANDRÁS: Laskai János debreceni tanár és Aesopus életéről szóló munkája. In: Az irodalomoktatás új kihívásai. Szerk.: Erdélyi Margit. Bp., 2014. 225–253. p.

hogy van olyan időszak, amikor naponta három-négy oklevelet is bevezettek a jegyzőkönyvbe, a káptalan nagy forgalmára következett Gálfi.

A kötet függelékben közli az aradi káptalan kanonoki testületének a 15. század végi –16. század eleji méltóságnévsorát. A kiadás Juhász Kálmánnak az aradi káptalan kiadványaiból készített regesztáit egészíti ki. Összeségében az anyag annak a lehetőségét is megteremti, hogy – a fennmaradt jegyzőkönyvek töredékes volta ellenére – a közreadó összehasonlítsa az aradi regisztrumvezetést a kolozsmonostori vagy a leleszi gyakorlattal.

(ism.: Restás Attila)

Kubinyi. Szerk.: Széles Tamás.
Budapest, Magyar Ókatolikus Misszió, 2013. 52
old.

Az elmúlt években több tanulmány is megjelent a hazai ókatolicizmus múltjáról: Miklós Péter egy mariavita püspöki pásztorlevelet és a mariaviták magyarországi történetét dolgozta fel,¹ Dorogi Ferenc pedig a sashalmi mariavita történéseket mutatta be.² Korábban Sasvári László igyekezett átfogó képet nyújtani a magyar ókatolikus egyházakról,³ tanulmányában olvashatunk Kubinyi Viktor „Magyar Nemzeti Egyház Amerikában” elnevezésű gyülekezetéről is. Ehhez az íráshoz nyújt kiegészítést a *Kubinyi* címmel megjelent kis füzet, amelyben a rövid előszón kívül négy írás olvasható.

BERTIL PERSSON életrajzi kronológiája évszámokhoz rendelve adja meg a legfontosabb eseményeket. A születés, a keresztelés, a tanulmányok, a római katolikus diakónus- és papszentelés dátumai mellett Kubinyi írói munkásságáról értesülhetünk: az évek során több regényt és életrajzt publikált, s kiadta saját önéletírását. Fontosabb események azonban a különböző közösségek, gyülekezetek és egyház alapítási dátumai, az ezekhez kapcsolódó szentelések, amelyekben Kubinyi Viktor is aktív résztvevő volt. E történések gyökere Kubinyi 1905-ös amerikai emigrációja, az Egyesült Államokban éveken keresztül a kivándorolt magyarok lelkipásztoraként működött. 1912-ben South Bendben megalapítja a „Magyar Nemzeti Egyház Amerikában” nevű közösséget, hívei ennek plébánosává választják. 1913-ban püspökké szenteli Joseph Marie Vilatte (Amerikai Katolikus Egyház) és Arnold Harris Matthew (Ókatolikus Egyház, Nagy-Britannia). 1913 decemberében lemond az Amerikai Katolikus Egyház püspöki szolgálatáról, és az episzkopális egyházba át lépve megszervezi az első amerikai magyar episzkopális közösséget (South Bend). Lefordítja magyarra az Amerikai Episzkopális Egyház Általános Ima-

¹ MIKLÓS PÉTER: Máriavita ókatolikus püspöki pásztorlevél 1945-ből. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2010. 1–2. sz. 159–168. p.; Uő: A máriavita ókatolikus mozgalom magyarországi történetéhez. In: *Vallás, közösség, identitás*. Szerk.: Povedák Kinga – Barna Gábor. Szeged, 2012. 247–254. p.

² DOROGI FERENC: Ókatolikus Mariaviták Sashalmon. In: *Magyar Sion*, 2011. 1. sz. 133–141. p.

³ SASVÁRI LÁSZLÓ: Ókatolikus mozgalmak Magyarországon. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1994. 1–2. sz. 81–125. p.

könyvét, amely 1915-ben jelenik meg. A későbbiekben elhagyja az Episzkopális Egyházat, és újabb közösséggel kerül kapcsolatba a szentelési vonalak révén. Társzentelőként maga is részt vesz püspökszenteléseken (1934), majd Magyarországra költözik. Ezek után nincsenek életrajzi évszámok, adatok. Bertil Persson információja szerint 1966-ban halt meg egy amerikai látogatáson.

SASVÁRI LÁSZLÓ írása három momentumot emel ki Kubinyi egyházalapító- és gyülekezetszervező munkásságából. Az első: Kubinyi ökumenikus, sőt felekezeti szemlélete, kapcsolatba kerülése a különféle keresztény hagyományokkal. A római katolikus, majd protestáns (episzkopális) örökség mellett legérdekesebb a keleti keresztény egyházak ága, például a szír-káld vonal. A második momentum a kivándorolt magyarok lelkipásztori gondozása. Minél nagyobb önállóságot szeretett volna ebben a szerepkörben, ezért távolodott el mind a Rómától független Lengyel Nemzeti Katolikus Egyháztól, mind az episzkopálisoktól. A legérdekesebb momentum a Kubinyi-féle szellemi örökségből a saját istentiszteleti rend, az önálló liturgia kidolgozása. Ebből hiányoznak az ún. szerezteségi igék, feltehetően a szír-káld hagyomány alapján.

MIKLÓS PÉTER tanulmánya – alapos levéltári és könyvtári kutatások mentén – főleg Kubinyi fiatalkori tanulmányi éveit mutatja be. Kubinyi 1894 és 1897 között a kalocsai szeminárium kispapja volt. Részletesen olvashatjuk tanulmányi eredményeit. A hivatkozott dokumentumokból kiderül, hogy egészségügyi problémája (fülbetegsége) miatt kérdésessé vált a pappá szentelésének lehetősége. Budapesti gyógykezelés után állapotában javulás következett be, de szemináriumi előjárói más okokból – „kissé könnyelmű gondolkodású ifjú” – még mindig nem voltak biztosak a papszentelésben. Később az a döntés születik, hogy ha tanulmányait meghosszabbítva újból levizsgálják dogmatikából, akkor szentelésre engedhető. 1897-ben Császká György érsek áldozópappá szenteli. Miklós Péter pontosítja több téves életrajzi adat forrását is.

Végül a „Magyar Nemzeti Egyház Amerikában” közösség alapításáról olvashatunk információkat, leginkább arról, hogy ez nem volt konfliktusmentes esemény a római katolikus és a függetlenedni kívánó közösség között. A közösség így is rövid életűnek bizonyult, Kubinyi útja pedig továbbvezetett a fentebb már tárgyalt episzkopális egyház felé.

SZÉLES TAMÁS *Kubinyi Viktor teológiája* címmel közli munkáját. Ebben leginkább a *Magyar Nemzeti Egyház Amerikában Hitcikkelyei és Szervezeti Szabályai* c. dokumentumra támaszkodva tárja fel Kubinyi teológiai álláspontját.

A Hitcikkelyeknek az áteredő bűnről vallott felfogása megegyezik a Trentói Zsinat kánonjával, elutasítja azonban a szeplőtelen fogantatás dogmáját. Magáénak vallja a Niceai és az Apostoli Hitvallást, de elveti a papi cölibátust. A Hitcikkelyek alapján kerül kifejtésre Kubinyi közösségének krisztocentrikus egyházképe és szentségtani felfogása. Ezen túlmenően pedig már-már ökumenikus távlatokba tekinthetünk, mert Kubinyi ennek mentén viszonyult a szentségekhez. A szervezeti szabályzat elvetette a fizetett papságot, és elutasította a kötelező fülgyónást, úgy, hogy szentségként megtartotta és fakultatívvá tette. Végül fontos kérdés, hogy az amerikai nemzeti, független egyházak között Kubinyi gyülekezetének mennyiben volt, mennyiben lehetett ókatolikus karaktere. Széles Tamás így ír erről: „Kubinyi püspök

egyházát tehát ókatolikusnak tartjuk, mert az utrechti irányzat legtöbb lényeges teológiai jegyét magán viselte. Ilyen az Ószövetség deuteró-kanonikus könyveinek elhagyása, a nemzeti nyelvű Szentírás használata, a nemzeti nyelvű liturgia bevezetése, az érdemek alapján történő üdvözülés elvetése, a Szentírás elsőse a szenthagyománnyal szemben, a szentek imádatának elvetése, a fülgyónás elvetése, a pápai csalhatatlanság elvetése.” (49. p.)

Az ókatolikus / független katolikus / nemzeti katolikus egyházakban számos olyan életutat ismerünk, ahol római katolikus pap csatlakozott ezekhez a közösségekhez. Ilyen életutat járt be Kubinyi Viktor is. A hazai egyháztörténetben a magyar ókatolicizmus kevésbé ismert terület, a 20. századi kezdeményezések nem voltak maradandóak, hamar megszűntek. Dokumentációjuk azonban mindenképp figyelmet érdemel – ehhez járulnak hozzá a fűzet tanulmányai.

(ism.: Csima Ferenc)

**ARNDT, AGNES: Rote Bürger. Eine Milieu- und Beziehungsgeschichte linker Dissidenz in Polen. (1956–1976)
Göttingen, Vanderhoeck & Ruprecht, 2013. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 209.) 288 old.**

Az 1989-es év eseményei sorsdöntő folyamatokat indítottak el az európai egyházak és társadalmak számára. 1989. június 4-én tartották Lengyelországban az első részlegesen szabad parlamenti választásokat. A többség a politikai újrakezdés jelképes kezdetének nem a júniusi parlamenti választásokat, hanem a februári Kerekasztal tárgyalásokat tekinti, amelyek 1989 februárjában kezdődtek. A lengyelek elsősorban a Szolidaritás és a katolikus egyház vívmányának tekintik a szocializmus bukását és az ezt követő rendszerváltást. A fejlemények kulcsfigurájának pedig Lech Walesát és II. János Pál pápát tartják. A Katolikus Egyház kulcsszerepe vitathatatlan a Lengyel Népköztársaság bukásában. Mindezt maga Walesa is elismerte hangsúlyozva, hogy a pápa hozzáállása és segítsége nélkül lehetetlen lett volna a kommunizmus megdöntése. II. János Pál döntő politikai szerepének tudatában szerényen úgy fogalmazott, hogy a rendszer maga okozta a saját bukását, mivel lényeges antropológiai tévedésre épült, helytelenül ítélte meg alanyát, az embert.

A kommunista rendszerek 1989/1990-es bukása és átalakulása jelenleg is fontos, tisztázatlan problémához kötődik közép-kelet-európai viszonylatban. Időközben egyértelművé vált, hogy a történelmi-politikai események újraértelmezése többszörös polémiát eredményezett úgy a jelenkorkutatásban, mint a közéletben. Így van ez Lengyelország esetében is, ahol a fordulat utáni vezetés nem volt elég következetes a szocialista múlttal való szembenézéssel, illetve nem feltétlenül szorgalmazta a volt vezetők felelősségre vonását és a politikai életből való kizárásukat. A társadalom szintén megosztott volt a kérdéskör kezelésében, mert nem jutottak konszenzusra, s így továbbra is egyes politikusok, illetve sajtójuk uralták, valamint alakították az emlékezetpolitikát. Így máig is érvényes a téma, ho-

gyan lehetne hatékonyan feldolgozni a kommunista vezetők embertelen és egyházellenes bűntetteit Közél-Kelet-Európában.

A tanulmány alapja Agnes Arndt doktori értekezése,¹ melyben korai lengyel disszidensek életpályáját kollektívan vizsgálja. A kutató azonban itt nem a Solidarność közvetlen kialakulását tanulmányozza, hanem az ellenállási mozgalom közvetett szellemi, történelmi, gazdasági és társadalmi előzményeire összpontosít. Mindezt a másként gondolkodók kapcsolatrendszerin és levelezésein keresztül tanulmányozza. Időrendileg az 1956-os korai lengyel ellenzéki mozgalommal kezdődik a mű, a történész 1976-ig, a munkások érdekvédelmi bizottságának (KOR) megalakulásáig kalauzolja az olvasót. Arndt eredeti megfigyeléseivel és téziseivel a kommunista múltú lengyel személyiségek kapcsán kialakult eszmecserehez is hozzájárul, nagymértékben fokozva ezzel kutatása időszerűségét.² A címében szereplő *Vörös polgárok* szöfordulat találóan tükrözi a történész központi gondolatát a bemutatott disszidensek háttéréről és kapcsolatrendszeréről. Az is nyilvánvaló, hogy az egész lengyel polgárság összességében nem nevezhető vörösnek, tehát itt csak szójátékról van szó. Habár a könyvben sokszor összemósódnak bizonyos fogalmak, mint például a marxizmus, kommunizmus vagy a szocializmus, esetenként a baloldaliság is eltérő jelentéstartalmakat kap, ugyanakkor az is megállapítható, hogy a történész egy sajátos rendszeren belül alkalmazza a műben gyakrabban előforduló kifejezéseket. Arndt ezért már a fogalmi meghatározások szintjén szabályszerűen elkülöníti a disszidenseket az ellenzékiektől. Az előbbi szakszó egy olyan viselkedésmintát takar, melynek képviselői a rendszer ideológiáját kritizálták és megpróbálták megjavítani, de anélkül, hogy a hivatalos politikai vonal megbuktatására törekedtek volna. Az utóbbi terminus itt azokra az emberekre értendő, akik azért küzdöttek, hogy a kommunizmus megvalósításáért folytatott tevékenységek mihamarabb megszűnjenek.

A szovjet szatellitrendszeren belül bekövetkezett enyhülés időszakában egyes kommunista vezéregyéniségek hinni kezdtek a szocializmus megreformálhatóságában, és szerették volna a marxista-leninista ideológiát teljesen megújítani. Az 1968-as egyetemi tüntetések erőszakos leverése után és az ezt követő, állam által irányított antiszemita kampány miatt a disszidensek újraértékelték politikai álláspontjukat. Most már elvetették a szocializmus gondolatát, és a politikai rendszer alapos átalakításáért szálltak síkra. Ettől kezdve fokozatosan átformálódnak, és a műben az ellenzékiesség szakszóval illeti őket a szerző.

A megvizsgált időszak személyiségei mindvégig politikai baloldaliként értelmezték önmagukat. Az értekezés fő részében³ (az első és második

¹ A szerző a Berliini Szabadegyetemen 2011-ben védte meg a doktori értekezését, és egy évre rá a Lengyel Köztársaság nagykövete külügyi tudományos elismeréssel díjazta a művet. A történész többek között a következő személyiségeket vizsgálja: Jacek Kurońt, Adam Michniket, Karol Modzelewskit, Jan Józef Lipskit és nem utolsósorban az Ossowski házaspárt.

² Arndt az *Előszó*ban (9. p.) kinyilvánított hálakifejezéseken túl a *Bevezető*ben (11. p.) már komoly kutatói kérdéseket is feszeget, melyekre igyekszik a tanulmány végéig konkrét válaszokat adni.

³ Az első fejezet címe: „Bal” disszidensek Lengyelországban. Környezeti kötöttségek, szocializáció és viselkedésminták. A fejezet három nagyobb alfejezetre oszlik, melyek

fejezetekben) a kutató arra kereste a választ, hogy a „baloldal” fogalma milyen jelentéstartalmakkal párosult a gyakorlatban, és hogyan módosult a disszidensek önképe. A baloldaliságot már a kezdetektől fogva egyfajta utópizmus jellemezte, ami nem egy bizonyos jövőképre vonatkozott, hanem a fennálló társadalmi viszonyok folyamatos tagadására. Sőt, úgy gondolták, hogy csakis ők lehetnek a haladó gondolkodás képviselői, vagyis célirányos tevékenységük a változás biztosítója. A mindennemű totális elnyomás megszüntetése volt a fő cél, függetlenül attól, hogy ezt mi okozta (Például egyéni jogok korlátozása, szólásszabadság, szabad utazás stb.). Határozottan elutasították a gyűlölködés és a megkülönböztetés bármennemű formáját, de mindamelllett, hogy a baloldal hű kezdett lenni a humanisztikus értékekhez, időközben a saját magukról alkotott képük is jelentősen módosult. Míg az 1960-as években a marxizmus volt a baloldali ellenzék legfontosabb ideológiai forrása, később fokozatosan az emberi és polgári jogokért folytatott harc lett a szellemi alap. Párhuzamosan a jellegzetes baloldali internacionalizmust felváltja egy kulturális és etnikai elemekkel dúsított hazafiasság.⁴ A baloldali személyiségek önszemléletében a katolicizmus kapcsán történtek a legnagyobb változások, mivel a kommunista szemléletmód már eleve megnehezítette az egyháziakkal való kapcsolatfelvételt és kommunikációt. Eleinte teljességgel elutasították az egyházi értelmiségiekkel való bármiféle párbeszédet. A két fél közötti kapcsolat már csak azért sem jöhetett létre, mert akkoriban éppen a lengyel katolikus egyházban virágzott a vallásosság által átítatott antiszemitizmus és a kirekesztő jellegű nacionalista beállítottság.

A fordulatot az 1968-as év jelentette, mert közben a marxista ideológia hatása alábbhagyott, így fokozatosan lehetővé vált a baloldaliak, illetve a különféle haladó keresztény áramlatok egymás felé való közeledése. A közös pontokat főként a humanisztikus ideálok képezték, és e csoportok szerencsés egymásra találása, megszilárdulása után lehetővé vált a társadalmi bázisuk kiszélesítése. Időközben a baloldaliság mindjobban veszített sajátos elvi-gyakorlati jelentéstartalmából, annyira, hogy már maga a szókapcsolat is mást jelentett a hetvenes évek végére. Ekkorra már kezdett egy diktatúraellenes, humanisztikus értékekre épülő gyűjtőfogalomként körvonalazódni, melyet rendszerellenes társadalmi csoportok egyre bátrabban mertek vállalni. A kialakulóban lévő demokratikus ellenzéki tömb meghatározására a történész a „polgári társadalom” fogalmat használja.

Arndt kimutatja, hogy az a disszidens vonal, amely az 1960-as évek elejére már kifejlődőben volt a lengyel fővárosban, tulajdonképpen lényeges polgári-értelmiségi sajátosságokkal is bírt. Sőt, azt is megállapítja, hogy a megvizsgált varsói ellenállói értelmiségi kör tágabb értelemben a sztálini rendszer technokráciájából keletkezett, vagyis a szocialista szellemi-társadalmi elit direkt képződményként is értékelhető. Lengyelország olyan

újabb alpontokból állnak. A második fejezet címe: *„Bal” Kommunista kritika. Megközelítések és nemzeti referenciapontok átalakulóban*. A fejezet két nagyobb alfejezetre oszlik, melyek újabb alpontokból állnak.

⁴ Mindezt a szerző a harmadik fejezetben tárgyalja: *„Bal” Értékek – és összetartó közösség. A tapasztalatsere és a nemzetközi kapcsolati hálózat átalakulása*. A harmadik fejezet egy fő alfejezetből áll, melyek újabb alpontokra oszlanak. A fejezet a 3.3.2. számozással ér véget.

kulturális előjáróságairól van itt szó, akik magas rangú pártfunkcionáriusok és professzorok utódai voltak. Gazdasági-társadalmi szempontból megállapítható, hogy az illetékesek egy kiváltságos és művelt középosztályhoz tartoztak. Következésképpen nagyrészt a kommunizmuson belüli saját ellenzékiesség kitermeléséről van szó. Viszont ezek a disszidensek nem akarták a rendszert megbuktatni, továbbá kezdetben sajátos szocialista identitással rendelkeztek.⁵

Arndt szerint ezek viszonylag zártkörű csoportok, ahol a tagok hatáson kívül kommunikáltak egymás között. Felmerülhet a kérdés, hogy mennyire számítottak a disszidensek ténylegesen értelmiségieknek. A korai másként gondolkodók nagyrészt a szocialista dialektika szempontjai szerint érveltek, nagyjából mind ateisták voltak és jórészt izraelita családokból kerültek ki. A lengyel társadalmi-gazdasági viszonyok szigorú figyelembevételével az is megfigyelhető, hogy a vizsgált – főként városi – disszidensek nem sorolhatók a legfelsőbb értelmiségi körökbe. Habár a nagytöbbség mély katolikus identitással rendelkezett, de hozzájuk viszonyítva az ellenálló személyek magasan képzett elvtársaknak számítottak. Meglepő tény, hogy a korai lengyel ellenzékiesség előzményei nem a kommunistaellenes katolikus népszerűségről kerültek ki, hanem éppen ellenkezőleg: a meggyőződéses ateistákból. A történelem pontosan ez a szokatlan jelenség vizsgálata ösztönzi további feltárásokat, és közben különleges folyamatokat tanulmányozhat.

A kollektív biográfiákon keresztül az olvasó összképet kap a lengyel ellenzékiesség előfutáiról és arról, hogy miként jött létre egy korai, több nemzedékből álló ellenálló csoportosulás Lengyelországban. A kutató elsősorban a generációs különbségek alapján igyekszik kategorizálni a bemutatott személyiségeket.

Az első nemzedék tagjai a századfordulón születtek, és már a két világháború közötti időszakban is a baloldalon tevékenykedtek. A második nemzedékbeliek a húszas-harmincas években jöttek világra, és közvetlen élményeik voltak a második világháborúról. Ellenben a harmadik korosztály tagjai, akik már a világháború után születtek, inkább csak közvetetten szembesülhettek a viláégés bonyodalmaival, és már csak kommunista szűrőn keresztül jutottak ismeretekhez. Arndt az első két generáció fiatalabb vezetőit vizsgálja leginkább, ami érthető is, hiszen belőlük kerültek ki a legjelentősebb ellenállók, vagyis Jan Józef Lipski (1926–1991), Leszek Kołakowski (1927–2009), Jacek Kuroń (1934–2004) és Adam Michnik (1946–).

Az olvasó megtudhatja, hogy a disszidensek inkubátora egy tudományosan körülírható környezet, mely jellegzetességeiben jól elkülöníthető a lengyel többségi társadalomtól. A világi és egyházi élet különféle elemeiből arra lehet következtetni, hogy a korai ellenzéki csoport tagjai egy igen előkelő és sajátos társadalmi környezetből származtak. A kutató érdeklődése pontosan e különleges szociális háttér mibenlétének a feltárására irányul. Közben megállapítja, hogy a rezsim bukását bő huszonöt éven át intenzív eszmecsere előzte meg, mely különféle informális csatornákon és kapcsolatokon keresztül működött. Ide olyan elemek is beköthetők, mint a jól átgondolt ellenállási stratégiák és jó adag spontán tömeges elégedetlenség.

⁵ Jacek Kuroń visszaemlékezéseiben ez így csapódik le: „Mi úgy hittünk a szocializmusban, mint a szabadság királyságában.” (91. p.)

Az ilyen jellegű előzmények összjátéka és egy pontban való találkozása eredményezte a lengyelországi 89/90-es változásokat. Arndt úgy gondolja, hogy az ellenállás vezéregyéniségeinek nem feltétlenül a Nyugat felé való nyitás miatt nőtt meg a tekintélyük, hanem nagyrészt az egyház és a munkásság mozgalomba való bekapcsolódása szolgáltatta nekik azt a fajta elismerést, amely később a Solidarność elsöprő sikerét is lehetővé tette.

A történész találónan rámutat arra, hogy a Solidarność munkásmozgalom kialakulását évtizedes szellemi-ideológiai, szerkezeti-szervezeti előkészület előzte meg a varsói és más lengyel városi szocialista értelmiségi körökben. Ezáltal jól kimutatható, hogy az értelmiségi ellenzéki munkásmozgalom mint szakszervezeti siker nem egy légből kapott vagy véletlen ad hoc képződmény, hanem szövevényes társadalmi-gazdasági és ideológiai előzményekkel kapcsolható össze. Az eszmecserék és a különféle ellenzéki magatartásformákat integráló háttérkapcsolatok később rendkívüli hatással voltak a kommunista ideológia delegitimizációjára.

A könyvből jól látható, hogy az ellenzékiesség gyökerei az ötvenes évek közepére vezethetőek vissza, amikor különféle értelmiségiek szokatlanul lendületes módon, társadalmi-politikai és filozófiai kérdéseket kezdtek feszegetni a Krzywego Koła klubban. Habár a hatvanas évek elején a kommunista hatóságok lecsaptak a szabadon gondolkodók társaságára, de mire a másként gondolkodók klubját hivatalosan is betiltották, akkorára már a fő ellenállói attitűdök mélyen be voltak ágyazódva a kipellengérezett vezetők viselkedésébe. Úgy Modzelewski, mint Kuroń már a börtönben megtanulták és átértékelték a nemzeti sémákban való gondolkodás hatékonyságait és a hátrányait is. A feltörő új polgári-értelmiségi csoportok többnyire baloldali irányultságú érdekeltségekben találtak újra és újra egymásra. A megbélyegzett ellenállók és a katolikus értelmiségiek közötti információcsere tulajdonképpen már javában zajlott, amikor Michnik megszólalásaiiban az egyházzal való kapcsolatok fontosságát végre nyíltan is kihangsúlyozta.

Arndt értékelése alapján megállapítható, hogy a revizionizmustól való elfordulás után a disszidens szakasz következett, ami később egységesebb baloldali ellenzékiességbe torkollott. Mindez azonban fokozatosan történt, és szerteágazó folyamatokban ment végbe. Kolakowski pártból való kizárása (1966) azt eredményezte, hogy a közvetlen versenytársai is átértelmezték a hatóságokhoz fűződő viszonyukat. Az utóbbiak antiszemita kampánya beláthatatlan következményekkel járt. Így 1968 tavaszára már teljesen elszakadtak a párt ideológiájától, és közben a disszidensek önértelmezése is nagymértékben átalakult. Mivel már nem ragaszkodtak revizionista gondolatokhoz és nyitottak a társadalom felé, jobban kitörhettek korábbi elszigeteltségükből, ugyanakkor Kolakowski, illetve más vezéregyéniségek száműzetése új nyugati összeköttetéseket is jelentettek Lengyelországnak. A Nyugat azonban nem sajtótította ki magának a lengyel ellenzéket, hiszen náluk minden polgárellenes vetület hiányzott. Kivételt képeznek a német baloldali egyetemista mozgalmaknak, mivel ezeknek pontosan ez volt az egyik fő jellemzője. Mégis a belső vitáknak most már nemzetközi hullámverése is voltak. Az üldözött disszidensek, illetve ellenzékiek most már egyre több gyakorlati, erkölcsi és anyagi támogatást kaphattak külföldről. Mindez valamennyire ellensúlyozta a börtönbüntetéseket vagy a kivándorlással kapcsolatos bizonytalanságokat.

Michnik, Kuroń és nem utolsósorban Kołakowski írásai alapján kimutatható, hogy a csoportszintű önazonosulás olyan kulcsszavakra épült, mint például az „októberi-baloldaliak” szóösszetétel. Mindez utópisztikusnak tűnhet, mert az összejárók a társadalmi körülmények idealisztikus áthidalására törekedtek. Továbbá nem voltak államellenesek és nem értettek egyet a homogénebb közösségi alternatívákkal sem.

Az „októberi-baloldaliak”, akik majd egy évtizeden keresztül az 1956-os lengyel október kritikáján keresztül értelmezték önmagukat, közben egy világiasabb baloldaliság irányába fejlesztették eddigi álláspontjaikat. Mindez jól integrálódott egy szélesebb ellenzékiességbe, melynek a társadalmi bázisa is kialakulóban volt. A kereskedelmi kapcsolatok nemzetköziesítésével megindult a lengyel baloldal gondolkodásának tervszerű elnemzetiesítése is.

A szerző azt állítja, hogy a baloldali ellenzékiességre gyakorolt külföldi hatás elenyésző volt, ami meglepő kijelentés, hiszen a jól szervezett lengyel emigráció olyan fontos folyóiratokat működtetett Londonban és Párizsban, mint az *Aneks* és a *Kultura*. Arndt következtetését a vezető személyiségek levelezéseire, belterjes párbeszédeire alapozza. Hangsúlyozza továbbá, hogy nem szabad lebecsülni a női szereplők hatékonyságát sem az ellenzéki mozgalomban. Csakhogy nők alig szerepelnek a tanulmányban, és így egyértelműen a férfiaké marad a főszerep, ami valószínűleg a női szerepekkel kapcsolatos forráshiányra vezethető vissza. A kutató a nemzedékek közötti eltérő történelmi tapasztalatok kölcsönhatásának a kihangsúlyozását is elmulasztja. Következésképpen egy lényeges elemzői szempont szorul a háttérbe, hiszen a második világháború hatásai, valamint a holokauszt keserű tapasztalata olyan események, melyekkel a fiatal nemzedékek kizárólag közvetett módon találkozhattak. Mégis, mivel a generációk közötti tapasztalatcsere viszonylag jól működött a lengyel társadalmon belül, a világháborús élmények az ellenzékiesség imázsának döntő komponensévé váltak.⁶

A fent említett kisebb hiányosságok ellenére a könyvben egy határozott és meggyőző érvelési stílus dominál. A történész választ nyújt egy alapvető dilemmára, vagyis hogy miért éppen a korábban kommunista beállítottságú személyek lettek sorra a lengyel ellenzéki mozgalom kulcsfigurái. Ez a folyamat megfigyelhető úgy a rendszerhű, magukat is kommunistáknak valló, másként gondolkodók esetében, mint a demokratikus ellenzékiességnél vagy a baloldali liberálisoknál. Ugyanakkor ez azt is megmagyarázza, hogy miért tiltakoztak 1989 után olyan személyiségek, mint Jacek Kuroń és Adam Michnik egy merev kampányjellegű kritika ellen. Arndt szerint hozzátartozott a „politikai és etikai fejlődésükhöz” az a meggyőződés, hogy „a változás lehetősége” a korábbi ellenfeleket is megilleti (231. p.), tehát ezért nem ragaszkodtak a fő felelősök felkutatásához.

Arndt szaktanulmánya összegző jellegű,⁷ de innovatív is egyben, mert az olvasó eddig ismeretlen lengyel történelmi tényekkel szembesülhet. A kutató új távlatokat nyit a kommunizmusban tevékeny ellenzékiesség kiala-

⁶ A negyedik fejezet címe: *Túl régóta balra? – Összefoglalás, összehasonlító besorolás és kitekintő*. A fejezet két tömör alfejezetről áll.

⁷ Például az olvasó megismerkedhet a lengyel jelenkorkutató, Andrzej Friszke, témával kapcsolatos eredményeivel is.

kulásának tanulmányozásában. A hatékony háttér tanulmányok és a kollektív életrajzok segítségével jól kidomborodnak az eszme- és társadalomtörténeti minták. A különleges lengyel metszéspontok tanulmányozása mindenképpen érdekes tényfeltárást eredményez kelet-közép-európai viszonylatban. Jól felismerhető, hogy a hatékonyan alkalmazott adatfeldolgozási módszerekkel és az eredeti narratívák bemutatásával a történész egyértelmű következtetésekkel, illetve meglátásokkal jutalmazza az olvasót.

A szerző Lengyelország viszonylatában működőképesnek gondolja Samuel Moynak a globális emberi jogi diskurzus kialakulásával kapcsolatos elméleteit. Ez főleg az 1968 utáni időszakra érvényes, miután az ellenzékiesség fokozatosan felhagy az utópisztikus gondolatokkal. A mű gazdag forrásanyagra és bő szakirodalmi adattárra épül.⁸ Arndt nem a lengyel ellenzékiesség hiánytalan előtörténetének a feltárását tűzte ki célul, ellenben a kétségtelenül kulcsfontosságú, varsói, baloldali disszidensek előfutárszerepét nem körvonalazza eléggé. Az érhető, hogy a baloldali értelmiségiek szellemi nyitásáról és útkereséséről van szó, de nem teljesen tisztázott, hogy a tanulmányozott személyeket pontosabban mi kötötte össze, és mi választotta el a párhuzamosan kialakulóban lévő jobboldali eszméktől.

A szerző nem foglalkozik a fontos vidéki szellemi központok (Krakkó, Gdansk, Lublin) kisugárzásával, sőt olyan meghatározó személyekről sem emlékezik meg, mint Jarosław Kaczyński, Leszek Moczulski, Aleksander Hall vagy Andrzej Czuma. Mindez azt bizonyítja, hogy Arndt túlságosan is kizárólag az általa kiválasztott hősökre összpontosít. A végkövetkeztetésben kritikusan megjegyzi, hogy a könyvben bemutatott személyiségek baloldali polgári-értelmiségi irányultságuk miatt nem voltak hajlandóak 1989-ben a régi vezetőket egyenes módon bírálni, sőt mi több, eltűrték őket a politikában is.

(ism.: Eperjesi Zoltán – Hornyák Máté János)

⁸ A monográfia végén külön részt kapnak a *Rövidítések* (233. p.), a *Forrás- és szakirodalomtár* (233. p.) és a *Névmutató*. (285. p.)